

BHAVAN'S LIBRARY

This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission

૨૫ સુલોચનાખર્ચેન ઇન્દુલાલ જાહાલભાઈ સમારકે ગ્રંથાવલી : ૧

શાંતિનિકેતન

રણીન્દ્રનાથ ઠાકુરે દ્વારા 'શાંતિનિકેતન'ના અનુવાદ

ખંડ પહેલો

અનુવાદક

નગીનદાસ પારેખ

બાલગોવિંદ કુબેરદાસની કંપની, અમદાવાદ

Shantimuktan, Vol I.
 Gujarati Translation
 Nagindas Parekh
 Balgovind Prakashan, Ahmedabad
 Price Rs 4-00 1963

વિધિશાસ્ત્રી મંથન વિભાગના સોશ્યલ
 આ સંસ્કરણ પ્રગટ કરવામાં આવ્યું છે

○ નમીનદાસ પારેખ

પહેલી આવૃત્તિ, ૧૯૧૨

આર ઉપિયા

પ્રકાશક

મનુષ્યન વિશ્વવિદ્યાલય પરીખ

જાન્યોત્તર પ્રકાશન

ખાલ્દીની પોળ, કાલુપુર

અમદાવાદ

મુદ્રક

કાનિયાલ શેખીલાલ દેસાઈ

અક્ષી પ્રિન્ટરી

મીરાંપુર રોડ, અમદાવાદ

પરમશ્રદ્ધેય પ્રસાચક્ષુ
પંડિત શ્રી મુખલાલજીને
પ્રેમાદરપૂર્વક
અર્પણુ

પ્રકાશકનું નિવેદન

અમારા સ્વ. પૂજ્ય મામા શ્રી જાળગોવિંદદાસના પુત્રી સ્વ
બહેન સુયોચના ઇન્દુલાલના સ્મરણમા એક પ્રથમાળા પ્રગટ કરવાનો
રિચાર હૃદયથી અને તેના પહેલા પ્રથ તરીકે આ 'શાંતિનિકેતન'
લેવાનું નિચારાયું. 'શાંતિનિકેતન'ના અનુવાદક શ્રી નગીનદાસ પારેખ
આગળ આ વાત શ્રુત્વા તેમણે સદૃશ સ્વીકારી લીધી અને આમ આ
પ્રથમાળા રજૂ થાય છે.

૫૪ ઉમેરવામાં આવ્યું. ૫૫ ત્યાર ૫૬ 'રવીન્દ્રચનાવલિ'માં મૂળ સત્તર પુસ્તિકાવાળો જ પાઠ ફરી છાપવામાં આવ્યો. તેમાં 'સાંનિનિકૃતન' આ પ્રમાણે વહેંચાયેલું છે : તેરમા ખંડમાં પહેલા ત્રણ ભાગ; ચૌદમા ખંડમાં ચારથી દસ ભાગ; પંદરમા ખંડમાં અગ્નિવારમે અને બારમે ભાગ અને શોળમા ખંડમાં તેરથી સત્તર ભાગ. ૧૯૩૫ માં બે ખંડમાં પ્રગટ થયેલા 'સાંનિનિકૃતન'ની બીજી આવૃત્તિ હમણાં થોડા સમય ઉપર જ પ્રગટ થઈ છે.

આ અતુલાદ માટે યજ્ઞઆતમાં મને બાઈ નારાયણે રચિત રોતે રવ. મદદેવભાઈને પોતાના હસ્તાક્ષર સાથે બેટ આપેલી બે ખંડવાળી આવૃત્તિનો પહેલો ખંડ મોકલ્યો હતો તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. ૫૫ પાછળથી તેમને વારાણસી જવાનું થયું અને એ પુસ્તક તેમને મોકલી દેવું પાડ્યું એટલે 'રવીન્દ્રચનાવલિ'માંનો પાંચ ઉપ-યોગમાં લીધો છે રચનાવલિમાના પ્રવચનોનો આ ખંડ બરાબર ગ્રોળે ભાગ છે. એટલે હજી આવા બે ખંડો યથા એવી મળતરી છે.

નિવેદન

આ 'શાંતિનિકેતન'નો અનુવાદ કરવાનું મણું વરસોથી મન હતું, પણ કોણ છાપશે, એ વિચારે મન પાછું પડતું હતું. એવામાં ભાઈ પ્રજોધ ચોકસીએ 'ક્ષિતિજ' થઈ કહ્યું અને ભાઈ નારાયણ દેસાઈએ મારે એમાં નિયમિત 'શાંતિનિકેતન'નો અનુવાદ આપવો એવી માગણી કરી, તેમાંથી આ કામની શરૂઆત થઈ. એ લેખમાળા ઘણા વાચકોને ગમી અને એ પુસ્તકરૂપે પ્રગટ થાય એવી ઈચ્છા મણુ ઠેઠલાક મિત્રોની હતી. ત્યાં ભાઈ શ્રી વજલાલભાઈએ પોતે મઈને એ પ્રગટ કરવાની તૈયારી બતાવી અને વિશ્વભારતી ગ્રંથન વિભાગે એના પ્રકાશન માટે જરૂરી સંમતિ આપી, જે માટે હું તેમને આભારી છું.

આ પ્રવચનો બંગાળીમાં પહેલાં નાની નાની સત્તર પુસ્તિકાઓ રૂપે પ્રગટ થયાં હતાં.

ભાગ	પ્રકાશન તારીખ	ભાગ	પ્રકાશન તારીખ
૧ ભો	૨૪ જાન્યુ. ૧૯૦૯	૧૦ ભો	૨૯ જાન્યુ. ૧૯૧૦
૨ ભો	૨૪ જાન્યુ. ૧૯૦૯	૧૧ ભો	૮ ઓક્ટો. ૧૯૧૦
૩ ભો	૫ માર્ચ ૧૯૦૯	૧૨ ભો	૨૪ જાન્યુ. ૧૯૧૧
૪ ભો	૧૨ માર્ચ ૧૯૦૯	૧૩ ભો	૧૦ મે ૧૯૧૧
૫ ભો	૧૫ એપ્રિલ ૧૯૦૯	૧૪ ભો	૧૯૧૬
૬ ભો	૧૫ એપ્રિલ ૧૯૦૯	૧૫ ભો	૧૯૧૬
૭ ભો	૨ જૂન ૧૯૦૯	૧૬ ભો	૧૯૧૬
૮ ભો	૧૫ જૂન ૧૯૦૯	૧૭ ભો	૧૯૧૬
૯ ભો	૨૫ જાન્યુ. ૧૯૧૦		

એ પંક્તિનાં વીસ વરસ સુધીનાં એમનાં ધર્મ ઉપરનાં પ્રવચનો જુદાં જુદાં સામયિકોમાં પ્રગટ થતાં રહ્યાં હતા. ૧૯૩૫માં 'શાંતિનિકેતન'માંનાં અને સામયિકોમાં વેરાગેલાં પહેલાં પ્રવચનો એમાં કરવામાં આવ્યાં, કવિવરે પોતે તેમાંથી પસંદગી કરી જરૂર લાગી ત્યાં સુધારા કરી આપ્યા અને વિશ્વભારતીએ એ પ્રવચનો ૧૯૪૨-૪૩ માં બે ખંડોમાં પ્રગટ કર્યાં. એમાં એક વ્યાખ્યાન 'ધર્મ' પુસ્તકમાંથી

પણ ઉમેરવામાં આવ્યું. પણ ત્યાર પછી 'સ્વીન્દ્રચનાવલિ'માં મૂળ સત્તર પુસ્તિકાવાળો જ પાઠ કરી હાપવામાં આવ્યો. તેમાં 'શાંતિનિકેતન' આ પ્રમાણે વહેંચાયેલું છે : તેરમા ખંડમાં પહેલા ત્રણ ભાગ; ચૌદમા ખંડમાં ચારથી દસ ભાગ; પંદરમા ખંડમાં અગિયારમો અને બારમો ભાગ અને સોળમા ખંડમાં તેરથી સત્તર ભાગ. ૧૯૩૫ માં બે ખંડમાં પ્રગટ થયેલા 'શાંતિનિકેતન'ની બીજી આવૃત્તિ હમણાં થોડા સમય ઉપર જ પ્રગટ થઈ છે.

આ અનુવાદ માટે શરૂઆતમાં મને ભાઈ નારાયણે ધ્વિવરે પોતે સ્વ. મદાદેવભાઈને પોતાના દસ્તાક્ષર સાથે બેટ આપેલી બે ખંડવાળી આવૃત્તિનો પહેલો ખંડ મોકલ્યો હતો તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. પણ પાછળથી તેમને વારાણસી જવાનું થયું અને એ પુસ્તક તેમને મોકલી દેવું પડ્યું એટલે 'સ્વીન્દ્રચનાવલિ'માંના પાઠ ઉપ-યોગમાં લીધો છે. રચનાવલિમાંનાં પ્રવચનોનો આ ખંડ બરાબર ત્રીજો ભાગ છે. એટલે હજી આવા બે ખંડો યશ એવી ગણતરી છે.

'ક્ષિતિજ'માં ૫૧ પ્રવચનો હવામાં હતાં તે ઉપરાંત બીજાં ૨૭ પ્રવચનો આ ખંડમાં લેવાયાં છે. પ્રવચનને મથાળે જે તારીખ આપેલી છે તે બંગાળી સન પ્રમાણે છે. બંગાળી મહિનાઓમાં અગ્રેજી મહિનાની પેઠે તારીખ હોય છે અને તે પણ વત્તીઓછી. બંગાળી સંવતને ઈસ્વીસનમાં ફેરવવા માટે એકમમાંથી સાત બાદ કરી શનકમાં ૭ ઉમેરવા. દા. ત., બંગાળ ૧૩૧૫ = ૧૯૦૮ ઈ. સ.

પુસ્તક હાપઈ રહ્યું ત્યાર પછી એની પ્રસ્તાવના લખી આપવા મુ. શ્રી કાકાસાહેબને વિનંતી કરી અને તે માન્ય રાખી તેમણે પ્રેમપૂર્વક પ્રસ્તાવના લખી આપી.

આમ આ પુસ્તકના પ્રકાશનમાં એક યા બીજી રીતે અનુકૂળતા કરી આપનાર સૌનો હું આભાર માનું છું.

સરદાર પટેલ નગર,

અમદાવાદ.

૩૧-૭-૬૩

નગીનદાસ પારેખ

પ્રવચનોનું સ્વારસ્ય

સન ૧૯૧૪નો વખત હતો. કેળવણીકાર રવીન્દ્રનાથના શાંતિ-નિકેતનમાં રહી એમના વિચારો જાણવાની અને એ વિચારો પ્રત્યક્ષ અમલમાં કેમ મુકાય છે તે જાણવાની ઇચ્છા થઈ. તે વખતે હિમાલયમાં અને બીજાં ભટકતો હું એક સાધુ હતો. હું કોઈને ઓળખું નહિ અને મને કોઈ ઓળખે નહિ એવી અલિપ્ત સ્વતંત્ર દશામાં હું હતો. મેં એક વાર શાંતિનિકેતન જોઈ આવવાનું નક્કી કર્યું. જે દિવસ રહી સંસ્થા જોઈ લીધી ગુરુદેવ(શાંતિનિકેતનમાં રવીન્દ્રનાથને બધા ગુરુદેવ કહેતા હતા)ને હું મળ્યો. થોડી કેળવણી વિગેની વાતો કરી અને પાછો આગ્યો.

રવિબાણુની 'ગીતાંજલિ' મેં વાંચી હતી શાંતિનિકેતનમાં એમનાં ગીતો સાંભળ્યા. પણ હું વિશેષ પ્રભાવિત થયો એમની સાથેની સુલાકાતથી. મને લાગ્યું કે શાંતિનિકેતનમાં રહી બીજા સિદ્ધાંતની પેઠે ત્યાં કામ કરી સંસ્થાનું અંતરંગ નિહાળવું જોઈએ, બદલાના પ્રેક્ષક તરીકે નહિ પણ એક કાર્યકર્તા તરીકે, સમ્મથાના માણસ થઈને.

મેં રવિબાણુને કાગળ લખ્યો, અર્થાત્ અંગ્રેજીમાં. એમ લખ્યું કે "આપના કાળ્યો વાંચી આપના કવિહૃદયનો પરિચય થયો છે. પણ આપની સંસ્થામાં રહીને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના આપના વિચાર જાણવા માગું છું. મારે મન કેળવણી એ કેવળ સિદ્ધાંત નથી પણ જીવન ખીલવવાની પદ્ધતિ છે. તે પ્રત્યક્ષ જોયા વગર સંતોષ ન થાય અને પ્રેરણા ન મળે.

"મારે આપની સંસ્થામાં ચારસઢ મહિના રહેવું છે. હું એટલો પૈસાદાર નથી કે મારું ખર્ચ આપી શકું અને એવી મુશ્કેલીમાં પણ નથી કે મેંવા માટે મારે પગાર માગવો પડે. આપ આપશે તે કામ કરીશ. છોકરાઓ જોડે રહીશ. એમની સાથે જમીશ. મેં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ચલાવી છે. સ્વયંસેવક તરીકે આવનારા લોકો કેવા જોજવાબદાર

દોષ છે એનો મો ખ્યાલ છે, મારે આપો આટલું આશાસન
આપતા માત્ર હું કે આપની સરઘામા ગદ્દુ તે દગમિયાન આપની
સરઘાના બંધા નિયમોનું અને એમની પાળના નેત્રનું અક્ષરશ
અને મદદથી પાનન કરીશ મર્યાદાને ન તરફ ધર્મશ નહિ "

મારો કાગળ એમને મળ્યો દસ એમણે શાનિનિકેતનમા આવી
રહેલા મારે મને તરત આમ નહી આપ્યું

શાનિનિકેતનમા દર હુકમદારે પ્રાર્થના મંદિરમા ઉપામના થતી
એની સાથે ગુરુદેવનું પ્રત્યક્ષ પાત્ર થતું શરૂઆતમા એ પ્રવચનો દુ
સમજી શકતો ન હતો ફક્ત કોમ્પિનિટ લીન્ડનાથના બગાળી વાખોનાં
ઉચ્ચારણ સામગ્રીમાં જ આનંદ મળતો એમની મોતરાની છતા,
ઉચ્ચારણના આરોદઅવરોદ, અો આખા પ્રત્યક્ષની તાનનદતા
બધું જ મન ગમ્યું અર્થ સમજતો ન હતો એ મરજે જ પરિતુ
માધુર્ય અને જોનવાની છતા તરફ વધારે ધ્યાન જતું

આમજ જતા બગાળોનો પત્રિચ વધ્યો પ્રવચનોનો બાન કે
સમજવા લાગ્યો પણ એમની રૈની એની પ્રીદ અો મારે મારે
જગિત કે વાખોનો અર્થ સમજતા છતા સરવાળે શુ કન્યુ એ જ
ધ્યાનમા આસતુ નહિ

એ અગસામાં દુ જ્યા નહેતો હતો એની પકોશમા ત્યાંના
ચિત્રકાર અસિતકુમાર દવતાર રહેતા હતા એમની પામે શાનિનિકેતનમા
અપાતા ગુરુદેવના પ્રત્યક્ષની નાની ચોપડીઓ મે જોઈ ચિત્રકાર
કળારસિક તો દોષ જ એમની એ ચોપડીઓ મારે મે જાડની
છાનમાથી જનતમનના મજાના પૂર્ણ બનાવી આપ્યા એને એમણે
મો એ પ્રત્યક્ષની ચારે ચોપડીનો સચ બેટ તરીકે આપ્યો તે જ
વખતે મારે એ પ્રવચનો વાચવા જોઈતા હતા પણ દુ 'ગોરા',
'ચોખેર બાતી' અો 'ગદપગુચ' જેવું કથા સાહિત્ય વાચવામા
ગુલતાન હતો ત્યાર પછી 'સ્વદેશ', 'સમૂદ' રત્યાદિ ગુરુદેવના

નિમષો વાગ્યા. અંગ્રેજીમાં 'Glimpses of Bengal' જેવી ચોપડીઓ વાંચી અને ત્યાં જ મારું વાચન અટક્યું. પછી હું ક્ષત્રદેશ ગયો. ત્યાંથી આવી સિંધ ગયો. ત્યાંથી વડોદરા ગયો. અને અતે ગાંધીજીના આશ્રમમાં પહોંચી ગયો. સાંતિનિકેતનવાળાં પ્રવચનો વાચવાનું રહી ગયું તે રહી જ ગયું. મારી પાસેની બંગાળી ચોપડીઓ જે લોકો વાંચવા લાઈ ગયા એમને તે બહુ મંથી એટલે એ પ્રવચનો મારા સંગ્રહમાં પણ ન રહ્યા. ફક્ત એ પ્રવચનો વાંચવાની ઇચ્છા જ સાથે રહી ગઈ. અને રવીન્દ્રસાહિત્યમાંથી પરિચય પામવાનો એટલો જ ભાગ રહી ગયોનો ખરખરો પણ રહ્યો

અને તેથી જ જ્યારે મારા મિત્ર અને વિદ્યાર્થીના સાથે અધ્યાપક નગીનદાસ પારેખે સાંતિનિકેતનવાળા પ્રવચનોના શુજરાતી અનુવાદ માટે મારી પાસેથી પ્રસ્તાવના માગી ત્યારે મને થયું કે ભગવાને જ એમની મારફતે મારી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. હવે હું એ પ્રવચનો મૂળમાં ભવે ન હોય પણ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ગ્રામાણિક અને શુદ્ધ શુજરાતીમાં ખ્યાનપૂર્વક અને રસપૂર્વક વાંચી શકીશ

સુંદર રસિક અને ઉન્નત સાહિત્ય વાંચ્યા પછી એનો ખ્યાનદ અને એની ધન્યતા લખી ટાંક્યા વગર રહેશય જ કેમ ?

એક રીતે સાત મધુ કે કરિયર રવીન્દ્રની નવલકથાઓ-લઘુકથાઓ, કવિતા, નાટક અને નિમષો વાંચ્યા પછી જ રવિબાણુનાં આ પ્રવચનો 'વાચવાની તક મળી કેમ કે મારે પ્રસ્તાવનામાં મુખ્ય એ જ વસ્તુ લખવી છે કે—

રવિબાણુએ પોતાની ઉત્કૃષ્ટ અને વિસ્તૃત કવિતામાં જે વિચારો, કદપનાઓ અને ભાવનાઓ ખીલ્યા છે તે સમજવા માટે આ પ્રવચનો જેટલું ખીલું ઉત્તમ સદાયક સાહિત્ય નથી

રવિબાણુ કોઈ દાર્શનિક નથી. ફિઝોલોજીકર તત્ત્વજ્ઞ નથી દૈત, અદૈત કે વિશિષ્ટાદૈત જેવો કોઈ વાદ એમની પાસે નથી. કુદુંબની સનાતન

આઠણી પરપરામાં, આઠસમાજે જે મુધારા કર્યો તેમાં કવિ ઊછરેલા હતા. મદર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના દીકરા હોઈ એમને પિતાના ચિંતન અને પ્રવચનનો લાભ નાનપણથી મળ્યો હતો. પિતા સાથે યાત્રા કરી દિમાલયની ભવ્યતાના એમણે દર્શન કર્યો હતો. અને નાનપણથી પ્રકૃતિ સાથે અને પ્રકૃતિના સનાતન બાળક એવી ગ્રામીણ પ્રજા સાથે ઊંડો પરિચય હોવાથી અને સ્વભાવમાં અંતર્મુખતા હોવાથી નિરીક્ષણ, પરીક્ષણ અને ચિંતન એ ત્રણે વ્યાપાર એમને માટે સ્વાભાવિક હતા. એમાંથી જે જીવન ઉપાસના તેઓ કરી શક્યા તેનો નિયોગ આ પ્રવચનોમાં આપણને સાલળવાને અથવા પ્રત્યક્ષ જોવાને મળે છે.

રવિબાણ સાથેની પહેલાં જ મુલાકાતમાં તેમણે મને કહેલું, "મારી સાધના જીવનસાધના છે. અને તે પણ છે કવિની સાધના. હું માયાવાદી નથી મારે મન આખી સૃષ્ટિ સત્ય છે. જે હું જોઉં છું, નિહાળું છું અને અનુભવું છું એ બધું સત્ય છે. અને એમાં જ હું મારા ભગવાનના દર્શન કરું છું. જે દેખાય છે તે બધું સત્ય છે, નૈનન્યમય છે સૌ દર્શનો એ આત્મિકાર છે, એમ હું અનુભવતો જાઉં છું. એમાંથી જ મારી આખી જીવનદૃષ્ટિ ખીંચેલી છે મારા કેળવણીના પ્રયોગો પણ એ સાધનાનું જ એક અંગ છે" ક્યાદિ.

તે વખતના એમના શબ્દો મેં નોંધી રાખ્યા ન હતા પણ એમના વચનો મેં એટલી ઉત્કટતાથી પીધા હતા કે આજે એ બધું લખતાં શબ્દો ભમે મારા હોય પણ એમનો ભાવ મેં જેવો ને તેવો જ રજૂ કર્યો છે, એવો વિશ્વાસ છે

માણસ જ્યારે ગદ્ય-કથાઓ લખે છે અથવા મોટી મોટી નવલકથાઓ ગૂંથે છે ત્યારે પોતાના વિચારો લિન્નલિન્ન પાત્રોનાં સંભાષણોમાં તે તે પ્રસંગે જાણે તેવા ખંડિત રૂપમાં મૂકી દે છે. તે જ વ્યક્તિના ચારિત્ર્યમાં બેસી શકે એવું એકાગ્રી રૂપ પણ એ વિચારોને એણે આપ્યું પડે છે. એ જ કવિ જ્યારે કવિતાઓ લખવા બેસે છે

ત્યારે અત્યંત પ્રકૃતિના સૌંદર્યથી મત્રમુગ્ધ થઈ પોતાના વિચારોને
અનેક રીતે રાણુગારે જ રાગ જોમ રાજદ્યારમા રચાવ સાથે ઉજ્જવળ
વસ્ત્ર પહેરીને એસે જ તેવી જ રીતે કનિની કલ્પનાઓ કાવ્યના દરવારમા
અનેક વેશ ધારણ કરી આમણને મત્રમુગ્ધ કરે છે

એ જ મનીષી જ્યારે લોકનાયક બની, સમાજહિતચિંતક બની
નિબંધો લખે છે ત્યારે ઇતિહાસ, પુરાણ, વિધિવિધ દર્શનો, ધાર્મિક
ગાથાઓ, અને લોકજીવનની ચર્ચાના પરિપાક તરીકે પોતાના વિચારો
કમબદ્ધ રજૂ કરે છે એમા પારમાર્થિકતા એટલી બધી હોય છે કે
કલ્પનાવિનાસ ઉપર પણ લેખકને ઠીકઠીક અકુશ મૂકવો પડે છે

સાહિત્યના એ બધા જ પ્રકારો સુદૃઢ છે, કથાણુમારક છે
ચિંતન સાહિત્ય એ રૂપે જ સુધરી શકાય છે પણ માણસની
ખરેખરી સ્વાભાવિકતા અને એની આત્મનેપદી ચિંતનપદ્ધતિ સોજો
કળાએ પ્રગટ થાય છે એના પ્રવચનોમા, વિવશ્ચ વાર્તાનાપમા અને
કેટલાક અગત છતાં પારમાર્થિક મગલોમા, અને તેથી આ જાતનું
ત્રિવિધ સાહિત્ય જોવા વાચવાને મળે તો તે આત્મોન્નતિ માટે અને
ચિંતન માટે ઉત્તમ, સુપ્રાચ્ચ પૌષ્ટિક ખોરાક જ છે આવો ખોરાક
મોટે ભાગે હળવો પણ હોય છે પણ એ તેમ નથે હોય

જોમને પ્રવચનોમા જોવાની ટેવ હોય છે તેમની મનોવૃત્તિ
કાક વાર અત્યુગ્ધ થવાથી પ્રવચનરેની આત્મનેપની બને છે, કાક
વાર પ્રવચનો સાક્ષજના બેગા થયેલા સ્વજનો સાથે ચિત્તવૃત્તિ ભગી
જવાથી પ્રવચન રેની પરસ્પૃષ્ટી બને છે અને એ વાતાવરણ જ એનું
વિશ્વ અને અગત હોય છે કે પ્રવચનોની રેની પરસ્પૃષ્ટીમાથી
ક્યારે આત્મનેપદીમા સરી ગઈ અને ફરી ક્યારે પરસ્પૃષ્ટી બની એ
સમજાતું નથી

અને સાલજનાર પણ જો વક્તા સાથે તજૂરાના તારની પેડે
સવાદી બન્યા હોય તો બને જલ્પ સંવચિતન કરતા હોય એવો

એકરાગ જામે છે આને માટે તો તજૂરાની નદિ પણ તરફના તારવાળી સતારની ઉપમા અપાય નખીના પ્રદાર ઝીવનાર અને આગળીરે નકાદાર તારો એ જાળે વક્તા અને પક્ષા તો નિઃશ્વર અને અનિષ્ટ મદેનાર 'તરફ'ના તારો એ જાળે શ્રોતા દિવની એના જામે એટલે તરફના તારો પણ અપર્ક વગર ગુજી જાડે છે તેવું જ વાતાવરણ પ્રચલનો વખતે કોક કોક વાર જામે છે અને તેથી જ ઉપનિષદોના નિષિષ્ટો પ્રચલનો ચનાવતા હોય ત્યારે કોક કોક વાર પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવી વખતે નામોને જદને સર્વનામો વાપરીને જ હસારાથી પનાવી દે છે

શાંતિનિરૂપનવાળા આ પ્રચલનોની રીતી એકધારી નથી કોક વાર તે ઊગાણુમા જતરે છે કોક વાર ઉપર ઉપરથી તરતા તરતા સામે કાઠે પડેલી જાય છે કોક વખતે એક વાતાવરણ પેદા કરે છે તો ખીજી વખત એથી વિરુદ્ધ વાતાવરણમા પણ હાઈ જાય છે એના માટે પ્રચલનો સાબળનાર કે વાચનારમા શક્તિની અમુક અનુકૂળતા હોવી જોઈએ આવી ભવ્ય અનુકૂળતાને જ એ જાણારકરે શ્રદ્ધા કદી છે વક્તા જે કહે છે તેની સાથે તન્મય થઈ એ વિચાર અને એ વાતાવરણ હજી છે આજ છે એવું મનનું વક્ષણ ધારણ કરીને જ સાબળનારો પ્રયત્ન કરીએ એટલે જોતજોતામા આપણો અને પ્રચલનો સવાદી એકરાગ જામે છે પછી તો એમની બધી વસ્તુઓ પારસ્પરિક અને સ્પષ્ટ થઈ જાય છે અને જ્યાં મતભેદ થાય છે ત્યાં પણ વિસાદ થતો નથી આ જે શક્તિની અનુકૂળતા જરૂરની છે તે જ ઉપનિષદના નિષિષ્ટો પોતાના શિષ્યો પામેથી 'શ્રદ્ધાસ્વ સૌમ્ય' કહી માગી લેતા હતા આમા મતભેદ મારી નાખવાનો કે આધ્યાપણ કે ગરવાનો પ્રયત્ન નથી હોતો નિષિષ્ટોએ જ કહ્યું છે કે — 'જિજ્ઞાસા નાસ્તિ નાસ્તિક્યમ્' પણ શ્રદ્ધા, 'openness of mind' અને 'Will to believe' તો હોવા જ જોઈએ એ ચિત્તની અનુકૂળતા જોની પાસે છે એવા સિયને જ નિષિષ્ટો સૌમ્ય કહે છે

જેનામા સાબળવાની તત્પરતા નથી, ઘુઘૂપા નથી તેને પ્રતિનિવિષ્ટ કહે ॥ એ 'સામે ચર્ધ બેઠેલો' હઠવાદી હોય છે પોતાના પ્રવચનો વિશે ગીતાકારે પણ કહ્યું છે કે — ન ચાશુદ્ધયે વાચ્યમ્ ન ચ મામ્ ચોદમ્યસ્યતિ ।

રવિબાણુના આ પ્રવચનો પરથી તમે કહી ન શકો કે તેઓ દ્વેતવાદી છે, અદ્વેતવાદી છે કે વિશિષ્ટાદ્વેતવાદી છે તેઓ પોતે કહેશે, ભાઈ, હું તો જીવનનિષ્ઠ છું જે વખતે જેવી જીવનાનુભૂતિ થાય છે તેને હું નિર્મળભાવે રજૂ કરું છું એમા એકનાકેયતા છે કે નહિ એ જેનાનું મારું કામ નહિ અનેક રીતે અનેક દિશામા ખીલતું બહુશ્રી જીવન જે મૂળમા એક જ હોય તો એમા સામજસ્ય હોતું તો જોઈએ જ એ છે એમ સિદ્ધ કરવાનો બોલો મારે માથે ન હોય મને અદરથી વિશ્વાસ છે કે સામજસ્ય હોવું જ જોઈએ સાબળનાર તમે પણ જે જીવનનિષ્ઠ અને અનુકૂળવૃત્તિવાળા શુદ્ધ હોશો તો તમને પણ મારા પ્રવચનો કંઈ નહિ

આપણે શુદ્ધ નિઃપૂર્વક જીવતા જઈશું, સામજસ્ય એની મેળે આપણી પાછળ પાછળ આવવું જોઈએ

રવિબાણુએ આ પ્રવચનોમા મોટે ભાગે ઉપનિષદના વચનો ટાક્યા છે પણ એમનો પ્રયત્ન ઉપનિષદોનો અર્થ કરવાનો નથી અથવા પોતાનું જીવનદર્શન ઉપનિષદોમાથી પટાવવાનો નથી અનુભવ અને ચિંતનમાથી એમને જે જગ્યું છે, તેને નિસદ્ધ કરવા માટે ઉપનિષદના એ વચનો ઘણા ક્ષાવતા છે એવા માટે તેઓ એ ટાકે છે અને પોતાના અનુભવને મહાન જીવન કથિઓનો ટેકો છે, એ જોઈ આશ્વાસન મેળવે છે તેથી એમણે ટાકેલા આના શાસ્ત્રવચનો આપણે માટે બોમ્બડ નથી નીચડા બેનડા, હાઈ જલાજલા પ ખાની પેડે આપણને તે જોયે અડનામા મદદગાર નીવડે છે

જીવનનો પરિચય મેળવીને પોતાની નિદા નહીં કરતા માનવનાનો ઉપાસક કઈ રીતે પોતાના મન સાથે વિચાર કરે છે, ચિંતન

ચક્ષુએ જો અને અનુભવેને ગ્રાહ્ય છે એ જોવાની તક આ પ્રવચનોમાં આપણને મળે છે. અને તેથી આપણને પણ આપણી દબે જીવન-ચિંતન કરવાની પદ્ધતિ જરૂર છે. આ પ્રવચનો વાંચતાં અને એમની પેઠે ચિંતન કરતાં જો આપણાથી બીજા જ કોઈ નિર્ણય પર આવી પહોંચાય તો રવિબાણુ તેથી નારાજ કે નિરાશ થવાના નથી. તેમનામા પોતાની નિષ્ઠા પ્રત્યે આદર છે, વિશ્વાસ છે, પણ તેમનામા મનામદ જરાય નથી. હું પોતે આ દબે ચાલું છું, આ દબે બિચારું છું, મને આમાંથી આ જાતની ગ્રેરણા મળે છે અને સંતોષ થાય ■ અને તેથી મારો અનુભવ દુનિયા આગળ મૂકવાનું મને મન થાય છે એટલું ક્યું એટલે મને સંતોષ ■ મારી વાત સાભળ્યા સમજ્યા પછી તમે સ્વતંત્ર છો. તમે તમારી જીવનદષ્ટિ કઈ રીતે ફેળવો છો એ જોવાનું કે નક્કી કરવાનું કામ મારું નથી. તમે છો અને તમારો જીવનસ્વામી છે. તમારી વચ્ચે આવવાનું કામ મારું નથી જે જાતની સ્વતંત્રતા મેં મારે માટે અપત્યાર કરી છે તે જ જાતની સ્વતંત્રતા તમને પણ હોવી જોઈએ. તમારી એવી સ્વતંત્રતા પ્રત્યે મારો આદર હશે ફરકની આવી સ્વતંત્રતાના રક્ષક આપણે બધા જ હોઈએ એ હશે હવે પછીની આપણી જીવન સંસ્કૃતિનું વાતાવરણ. આ પ્રવચનો વાંચતા આપણને અનુભવ થાય છે કે રવિબાણુના સામીપ્યમા આપણી સ્વતંત્રતા અબાધિત છે અને તેથી આપણે એક જાતની મોકળાશ સચ્ચી આખર સુધી અનુભવતા રહીએ છીએ અને સાથે સાથે આપણને એમ પણ લાગે છે કે કેવી વિશાળ સમજૂતી અને તૃપ્તિદાયક જીવનદષ્ટિ આપણને અદા મળે છે.

કેટલીયે વાર આ પ્રવચનો વાંચતા બિંબાણમાં બિતર્કની તૃપ્તિથી હું થોભી ગયો છું.

આગળ વાચવા કરતા જે મન્યું છે તે વાગોળવું, પોતાના ચિંતન સાથે એકરસ કરવું વધારે જરૂરનું છે એમ લાગવાથી હું થોભ્યો છું અને પૂર્ણ મનન કર્યા પછી જ આગળ વધ્યો છું.

અને અનેક વાર તો આ પ્રવચનો વાચતા રવિબાણના સુદર સુદર
ગીતો નગર આગળ છતાં થયા છે

એક વાર વિચાર કરેલો કે આ બધા પ્રવચનો વાચ્યા પછી
રવિબાણનું જે જીવનદર્શન આમાથી નીતરે છે તેનું જાણે હૈયગવીન
અથવા માખણ કાઢીને વાચકો આગળ રજૂ કરું કેટલાક પ્રવચનોની
ખાસ નામ દઈને વાચકોને લનામણ કરું કે આ તો તમારે ખાસ
ધ્યાનપૂર્વક ફરી ફરી વાચવા જ જોઈએ પણ પછી ઘણું કે કોઈ
નિબંધમાં આપણને ગમતા વચનો મોટા અક્ષરે છાપીને વાચકોના
વાચનમાં કેટલાક પ્રકારોના દખલ પેદા કરે છે તેના જેવું આ થશે

દરેક વાચનાર પોતાનો જીવનરસ અને પોતાની જીવનાનુભૂતિ
પ્રમાણે આમાથી વિશેષ પ્રકારનો બોધ લેશે આનંદ મેળવશે અને
અમુક જ દિશામાં દોરવાનું કામ આપણે શા માટે કરીએ ? જુઓ
આ પ્રવચનોમાં વિચારોની અને ચિંતાઓની કેવડી અદ્ભુત ખાણ છે—
એમ કહીને વાચકોને નોતરનાનું કામ કરીએ એટલે બસ

કેશી કાચેલકર

અનુક્રમણિકા

પ્રવચનોનું સ્વારસ્ય કાકા કાલેલકર		૩
૧. ઉત્તિષ્ઠ, જાગૃત	...	૩
૨. સંશય	...	૪
૩. અભાવ	...	૬
૪. આત્માની દૃષ્ટિ	...	૧૧
૫. પાપ	...	૧૫
૬. દુઃખ	...	૧૬
૭. ત્યાગ	...	૨૦
૮. ત્યાગનું ફળ	...	૨૪
૯. પ્રેમ	..	૨૭
૧૦. સામંજસ્ય	...	૩૦
૧૧. શું નેઈએ ?	.	૩૭
૧૨. પ્રાર્થના	...	૪૦
૧૩. વિકાર શંકા	...	૪૫
૧૪. દર્શન	.	૫૦
૧૫. અવધૂ	.	૫૪
૧૬. દિસાળ	.	૫૬
૧૭. સાતિનિકેતનમાં ૭મી પેલનો ઉત્સવ	...	૬૩
૧૮. હીક્ષા	...	૬૬
૧૯. મનુષ્ય	.	૬૯
૨૦. વીજસાથેલો હાઠ	..	૭૫
૨૧. ઉત્સવનો અંત	..	૭૭
૨૨. સંચય તૃષ્ણા	...	૮૦
૨૩. પાર કરો	...	૮૩
૨૪. આ પાર એ પાર	...	૮૫
૨૫. દિવસ	...	૮૮
૨૬. રાત્રિ	...	૯૩
૨૭. પ્રભાતો	...	૯૬
૨૮. વિરોધ	...	૯૭

૨૯. પ્રેમનો અધિકાર	૧૦૦
૩૦. ઇચ્છા	---	---	૧૦૫
૩૧. સૌંદર્ય	..	---	૧૦૯
૩૨. પ્રાર્થનાનું સ્ત્રોત	---	---	૧૧૨
૩૩. વિધાન	---	.	૧૧૫
૩૪. ત્રણ	---	..	૧૧૮
૩૫. પાત્રકપ	.	---	૧૨૧
૩૬. પ્રકૃતિ	..	.	૧૨૫
૩૭. પ્રાપ્તિ	.		૧૨૮
૩૮. સમય			૧૩૩
૩૯. કમ	---	..	૧૩૬
૪૦. શક્તિ		---	૧૪૦
૪૧. પ્રાપ્ત	.		૧૪૩
૪૨. જગતમાં સુખ	..		૧૪૫
૪૩. સમાજમાં સુખ		---	૧૫૦
૪૪. મત		.	૧૫૩
૪૫. નિર્વિશેષ	..		૧૫૭
૪૬. બે		---	૧૬૧
૪૭. વિશ્વવ્યાપી	---	---	૧૬૫
૪૮. મૃત્યુ		---	૧૬૮
૪૯. નવયુગનો ઉત્સવ	..	---	૧૭૧
૫૦. શાશ્વતતા અને પવિત્રતા	..	---	૧૮૫
૫૧. અંતર અને બહાર	---	.	૧૮૮
૫૨. તીર્થ		..	૧૯૨
૫૩. વિભાગ		---	૧૯૬
૫૪. દ્રષ્ટા			૧૯૯
૫૫. નિત્યધામ	.	..	૨૦૨
૫૬. પરિણામ	---	---	૨૦૩
૫૭. ત્રણ મજલા	..	---	૨૦૮
૫૮. વાસના, ઇચ્છા અને મંગલ		---	૨૧૦
૫૯. સ્વાભાવિકી ક્રિયા	---		૨૧૫

૬૦. પારસમણિ	૨૧૭
૬૧. અભ્યાસ	૨૧૦
૬૨. પ્રાર્થના	૨૧૩
૬૩. પૈરાય	૨૧૬
૬૪. વિશ્વાસ	૨૩૦
૬૫. સંહરણુ	૨૩૨
૬૬. નિષ્ઠા	૨૩૬
૬૭. નિષ્ઠાનું કામ	૨૩૯
૬૮. વિમુખતા	૨૪૦
૬૯. મરણુ	૨૪૬
૭૦. કૃષ્ણ	૨૪૩
૭૧. સાયને જોડું	૨૪૬
૭૨. સૃષ્ટિ	૨૪૮
૭૩. મૃત્યુ અને અમૃત	૨૬૧
૭૪. નાવડી લાઈથી	૨૬૪
૭૫. સ્વભાવ-પ્રાપ્તિ	.	.	૨૬૫
૭૬. અહમ્	.	..	૨૬૮
૭૭. નદી અને કાઠો	૨૭૨
૭૮. અદ્વિતીય પ્રાગટ્ય	૨૭૫

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર દ્વારા

શાંતિનિકેતન

નગીનદાસ પારેખ

ઉત્તિષ્ઠત, જાગ્રત

૧૭મી અમદાવાદ, ૧૯૧૫

ઉત્તિષ્ઠત, જાગ્રત ! સવારના પહોરમાં તો પ્રભાતનો પ્રકાશ પોતે જ આપીને આપણી જોંધ ઉગ્રડી દે છે — આખી રાતની ગાઢ નિદ્રા એક ઠણુમા ઝીડી જાય છે. પરંતુ સધ્યા સમયની મૂઝઝી ઢાણુ ઉતારશે ! આખા લાંબા દિવસનાં વિચાર અને કર્મભારી ઇન્દ્રજાળનું જે આવેશન પ્રગટે છે, તેમાથી ચિત્તને નિર્ભજ ઉદાર શાંતિમા બધાર કાઢવું શી રીતે ? એક કરોળિયાની પેઠે જાળ ઉપર જાળ ફેલાવીને આખો દિવસ આપણને આરે બાજુથી વીંટળાઈ વળ્યો છે, — ચિરંતનને, જુમાને તેણે બિમકુલ ઢાંધી દીધું છે, — એ બધી જાળને કાપીને ચેતનાને અંતરમાં જગાડવી શી રીતે ? આરે, “ઉત્તિષ્ઠત ! જાગ્રત !”

દિવસ જ્યારે જાતજાતના કાર્યો, જાતજાતના વિચારો અને જાતજાતની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા એક એક આટો આપણી ફરતે ખારતો હોય છે, વિષની અને આપણા આત્માની વચ્ચે એક આરસ જીરુ કરતો હોય છે, તે જ વખતે જો વચ્ચે વચ્ચે આપણી ચેતનાને સાવધાન ન કરતા રહીએ — “ઉત્તિષ્ઠત, જાગ્રત,” એ જાગરણનો મત્ર જો ફાણે ફાણે દિવસની નાનાવિંધ પ્રવૃત્તિઓની વચ્ચે જ આપણા અતઃકામનાં ભાંધી ગાજતો ન રહે, તો આટા ઉપર આટા અને ફાસા ઉપર ફાસો લાગીને છેલ્લે એ આપણને અચેતન બનાવી દે છે, પછી એ જડતા-ગાંધી પોતાને ખેંચીને બધાર કાઢવાની આપણામા દગ્ગા જ રહેતી નથી, આપણી આસ્પાસના વેશનને જ આપણે અત્યંત સત્ય માનીએ.

સસારનો સસારી મગસદે જીવ જીતાવેત એ જ રિયાર શરૂ થાય
અને રાત્રે જીવ આનીને એ જ રિયારને ક્ષણ માટે ઢાકી દે 'હુ
વડે જ આ ઘર અને આ સસાર દ્યોત્ત્વ ભરેના છે — જના લખાણ
કેટલા દૃષ્ટાવેજ જની વ્યસરયા કેના વાલ્મીકી ! પણ ઈશ્વર ખ્યા
ફક્ત મોળાના શ દોમા ! ખીજે કયા તન મૂક્યાનીંદે જમ્યા નથી

આ મોહાના સમ્બોધી ઈશ્વરનો ત્રી ૧૦ મના જેવી આત્મચેતના
ખીજી ત્રી દોષ ? ૭ અમુક સમ્બોધનો છુ અમારો આ મન છે કુ
આ વાત મહુ છુ — ઈશ્વરને માટે આની માન વચનાની જમ્યા હોડી
દઈ ત્યાર પછી બાબની બધી જમ્યા અમ ક્યે પોને રોની જેમની
જે વળતા એ ધૂળ પોતે જ પોતાને પિછાનતી નથી ૩૦ જ
આની બચક છે એ ધૂળતા સશયની સમજ વેળાં છુડી બનારી
દે છે આપણે જાણતા નથો એટલુ પણ એ જાણના ફેલી નરી

સશયની વેદના વારે જ જગી ૧૬ છે જ્યારે ગત ગીતે ઈશ્વર
આની ચતનાના એ જાઓ રૂપાં છે ત્યારે સગારની વચ્ચે રહેવા
જન સસાર આપણુ રુદ્ધ રેખી શકતા નથી અને ઈશ્વર તરફ બન્ને
૧ થ રના આ જના અધારમા તમ ૧ પટે રી શકાતુ નથી અને
ત્યારે એ જાન ૥ ૮ થ થસ મહ છે કે જે મત્યુ છે તેનાથી માત્ર
કોઈ પણ રીતે ન લસાતુ નથી અને જો ૥ ૧૧ રિના મરુ આને એમ
જ નથી તે મો ૩૦ થ ૩૧ જળતુ નથી આરી અસચ મૂળી દશા
ખીજી કેઈ નથી

જ્યારે નસનો સમય આની લાગ્યો હોય છે ત્યારે ગર્ભન
બળગો જે ન થી નાળ પૂરેડુ છે તો નથી ઓ ખીજી તરફ
અવન વાનો વેગ તેને જેને કે મુખિની સાથે બધનની જેનાએયો
૧૭ મશા નિવેડો આગ્યો દોતો નથો એ સમયના વે ના જ જ મ
દાનની પૂનસૂચના છે એ વેદના ન દોષ તો જ વિદિ સક ગભરાય છે

સંસારમાં કહીએ છીએ. આ વિશે દુનિયામાં કેટલી પક્ષાપક્ષી, કેટલા જુલમ-અત્યાચાર થાય છે, તેનો કંઈ પાર નથી. આપણે પક્ષ અને આપણા પક્ષની બહારના એમ બે ભાગમાં માણસોને વહેંચી નાખીને આપણે ઈશ્વરના અધિકારને આપણા પોતાના પક્ષની ખાસ સંપત્તિ માનીને આરામથી બેઠા છીએ. એ વિશે આપણને કશી ચિંતા નથી, કરો સદેહ નથી.

આવી રીતે કેવળ સમ્બોમાં જ ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરીને આપણે આખા સંસારમાંથી તેને દેશરોટો દેરા મથીએ છીએ. આપણે એવી રીતે ધરમાં અને સમાજમાં રહીએ છીએ, જાણે એ ધરમાં અને સમાજમાં ઈશ્વર છે જ નહિ. આપણે જન્મથી મૃત્યુ સુધી આ વિશ્વ-જગતમાં એવી રીતે ચાલ્યા જઈએ છીએ, જાણે આ જગતમાં તે વિશ્વ-જુવનેશ્વરનું કોઈ સ્થાન જ નથી. આપણે સરાપના પહેરમાં આશ્ચર્યમય મેકાદાનો અભ્યુદય થતા જાગીએ છીએ ત્યારે એ અદ્ભુત આલિભારમાં ઈશ્વરને જોઈ શકતા નથી અને મને જ્યારે અનિમેષાત્મક નિ શબ્દ જ્યોતિષેકની વચ્ચે આપણે નિદાની ગદનનામાં પ્રવેશ કરવાને જઈએ છીએ ત્યારે એ આશ્ચર્યમય સચનાગાની વિષુવ મદિમાન્વિત અધિકાર-શય્યાને કોઈ એક છેડે મુખમાં તે નિશ્ચળનનીની નિસ્તબ્ધ ગભીર મિનઘ્ મર્નિતો આપણે અનુભવ કરના નથી. અનિર્વચનીય અદ્ભુત જગતને આપણે આપણા બેન જમીનમાં અને ઘરભારમાં જ અંકુચિત કરીને જોનામાં સંકેત અનુભવતા નથી જાણે આપણે ઈશ્વરના જગતમાં જન્મ્યા જ નથી — આપણા ધરમાં જ જન્મ્યા છીએ — અમી હું હું હું સિરાય બીછાત નથી — તેમ છતાં આપણે કહીએ છીએ કે, અમે ઈશ્વરને માનીએ છીએ, તેમને વિશે અમારા મનમાં કોઈ સંશય નથી.

ધરમાં કે સંસારમાં આપણે કોઈ દહાડો એવી રીતે ચાલતા નથી જેથી ખબર પડે કે આ ધરના મૃદદેશમાં ઈશ્વર છે, આ સંસાર-રથને ચલાવનાર તે મહાસારથિ છે. હું જ ધરનો કંતાપુરુષ, હું જ

છીએ — તેની પાર જે ઉન્મુક્ત, સિદ્ધ, શાશ્વત સત્ય રહેલું છે તેના પ્રત્યે આપણને વિશ્વાસ જ રહેતો નથી, એટલું જ નહિ તેના પ્રત્યે શકા લાવના જેટલી પણ સંશયનતા આપણામાં રહેતી નથી. એટલા માટે આખો દિવસ જ્યારે નાનાવિધ પ્રદર્શનો ઘોઘાટ ચાલતો હોય છે, ત્યારે મનના ઊડાણમાં એક એકનારો રણગણતો ગ્રહેવો નેઈએ — અરે, ‘ઉત્તિત, જગત !’

૨

સશય

૨૩મી અગ્રહાયણ, ૧૩૧૫

સશયની વેદના પણ સારી, પણ જે જળરહસ્ય જડતાની મુડના ઘાટા સશયને પણ ઢાકી દે છે, તેના હાથમાંથી છીએ તો સારું પોતાની અસતા નિરોની અજ્ઞાનતા જેવું અજ્ઞાન બીજું એક નથી આપણે ઈશ્વરને જોળખ્યા નથી ઈશ્વરને મેળવ્યા નથી એવાનું જ્યારે જ્ઞાન મુખ્યા રહેતું નથી, ત્યારની જે જ્ઞાનજૂની નિશ્ચિતતા, તેમાંથી ઉત્તિત — જગત ! એ જ તારને ઢાંકીને ઊડી વેદના જગી જોડે ! (પરમ સત્ય) મને સમજતું નથી મને મગતું નથી, એમ મ્મીને આપણી અતરતમ પ્રકૃતિ રડી જઈતી નેઈએ — ‘સશયતિમિરમા મને કાઈ ગતિ દેખાતી નથી !’ — સશયતિમિર માણે ના હેરિ ગતિ દે !

આપણે એમ માનીએ છીએ કે જે વ્યક્તિ નાસ્તિક હોય તે સશયી હોય છે પણ આપણે ઈશ્વરને માનીએ છીએ એને આપણે સશયી નથી જસ આમ નિચારીને આપણે નિર્ગિત બનીને એમ છીએ, અને ઈશ્વર સબધે જેમના મત સાથે આપણે મત મગતો થી તે બધાને આપણે પાખડી કહીએ છીએ, નાસ્તિક કહીએ છીએ

વેદના છે. સંસારે એક તરફથી તેને પોતામાં ઢંકી આવરી રાખ્યો છે, વિમુક્ત સત્ય બીજી બાજુથી તેના અગ્નિજ્વલા તેને પુકારે છે — તે અધિકારમાં જ છે તેમ છતાં પ્રકાશને બળ્યા વગર જ તે પ્રકાશનું આકર્ષણ અનુભવે છે તેને લાગે છે કે કદાચ તેની આ વ્યાકુળતાનું કશું પરિણામ નહિ આવે, કારણ તે સામે કોઈ પરિણામને જોઈ શકતો નથી, 'તે ગર્ભસ્થ શિશુની માફક પોતાના આવરણને જ ચારે બાજુ અનુભવે છે.

તે અસહ્ય વેદના ભવે આવતી — સમ્પત પ્રકૃતિ ભવે રહતી — એ રુદ્રનનો અત આવરો. પરંતુ જે રુદ્રન વેદનાથી બચ્યું નથી, પ્રગટ્યું નથી, જડતાના સેકડો વેદનોમા છુપાઈ રહ્યું છે — તેનું કશું પરિણામ આવવાનું નથી તે તો રક્તભાસમાં, અસ્થિમજ્જામાં ચૂંચનાઈ જ રહેવાનું — તેનો બોમ્બે બોમ્બો સે ક્યાક નાડીએ નાડીમાં વાગન કરતા કરવું પડે.

જે દિવસે સશસ્ત્ર રુદ્રન આપણામાં સાચેસાચ પ્રગટે છે, તે દિવસે આપણે સપ્રદાયના ભત, દર્શનના તર્ક, અને શાસ્ત્રના વચનોથી શાંતિ પામતા નથી, તે દિવસે આપણે એક લાલુઆ જ અમછ નઈએ છીએ કે પ્રેમ સિવાય આપણો બીજો કોઈ આરા નથી.

જ્ઞાનના પ્રદાશથી આપણા સશસ્ત્રો બંધો અધિકાર દૂર થતો નથી આપણે ક્યારે બાલુવા છતાં બાલુના નથી? બ્યારે આપણામાં પ્રેમનો પ્રદાશ પ્રગટતો નથી એક વાર કંપના કરી જીએ કે આ મૂર્તિમાં કેટલા કરોડો માણસો મારી આગપાસ વીટળાયા છે તેમને હું જોળખતો નથી એમ નથી, પણ તેઓ મારે મન કરું જ નથી. સંસારમાં હું એની રીતે ચાલુ છું જાણે એ અસખ્ય માણસો અને એમના સુખદુઃખ છે જ નહિ. ત્યારે મારે મન છે કાણુ? જેઓ મારા આત્મીય સ્વજન છે, મારા મિત્રજન છે, તેઓ જ પેના અસખ્ય જીવો કરતા મારે મન વધારે છે. એ ઘોરા માણસો એ જ

સંસારનો સંસારી. મળસદે બંધ લીધાવિંત એ જ વિચાર શરૂ થાય અને રાત્રે બંધ આવીને એ જ વિચારને ફાળુ માટે ઢાંકી દે. 'હું' વડે જ આ ઘર અને આ સંસાર હોસોડસ ભરેલા છે — કેટલાં લખાણુ કેટલા દગ્તાવેજ, કેટલી વ્યવસ્થા, કેટલા વાદવિવાદ ! પાલુ ઈશ્વર ક્યાં ? ફક્ત મોહનાના સમ્બોધા ! જીજ્ઞે કયાય તત્ત્વ મૂકવાનીયે જગ્યા નથી

આ મોહનાના સમ્બોધી ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવા જેવી આત્મચર્યાના ખીજી રી હોય ' હું અમુક સપ્રદાયનો છું, અમારો આ મન છે, હું' આ વાત કહું છું, — ઈશ્વરને માટે આટલી માન વચનાની જગ્યા હોવી દર્ઢ ત્યાર પછી બાબીની બધી જગ્યા અમ્મ મેચે પોતે મેકી બેચરાની જે ધૂટના, એ ધૂટના પોતે જ પોતાને પિછાનતી નથી માટે જ આટલી ભયકર છે એ ધૂટના સંસારની સમગ્ર વેદનાને છુટી બનાવી દે છે આપણે જાણતા નથી એટલું પણ એ જાણુરા દેતી નથી

સસયની વેદના ત્યારે જ જાગી જોડે છે, જ્યારે શુભ રીતે ઈશ્વર આપણી ચેતનાના એક ભાગને સ્પર્શે છે ત્યારે સસારની વચ્ચે રહેવા છતાં સસાર આપણું રુદ્ધ મેકી શકતો નથી અને ઈશ્વર તન્દુ બનને દાથ ફેલાવ્યા છતાં અધિકારમાં તેમને પહોંચી શકાતું નથી અને ત્યારે એ જાનનો ઉદ્ધવ થવા માટે છે કે જે મૃત્યુ છે તેનાથી મારું કોઈ પણ રીતે ચાલવાનું નથી અને જેના વિના મારું ચાલે એમ જ નથી ને મને કેમે કેમે મળતું નથી આવી અસચ કહતી દશા ખીજી મેઈ નથી

જ્યારે પ્રસરનો સમય આવી લાગ્યો હોય છે ત્યારે મર્જના બાળખને એક તરફથી નાળ પૂરેપૂરું છોડતો નથી અને ખીજી તરફથી અવનનનાનો વેગ તેને ખેંચે છે મુક્તિની સાથે બંધનની ખેંચાખેંચનો દગ્ગ કરી નિવેડો આપ્યો ટોનો નથી એ સમયની વેદના જ જન્મ-દાનની પુનઃસચના છે, એ વેદના ન ટોચ તો જ ચિકિત્સક ગભરાય છે.

અર્થાત્ સસયની વેદના પશુ આત્માને સત્યમાં મુક્તિ આપવાની

વેદના છે સસારે એક તમ્મથી તેને પોતામા દક્ષી આવરી રાખ્યો છે, વિમુક્ત સત્ય બીજી બાજુથી તેના અગ્નિજ્વાલા તેને પુકારે છે—તે અધિકારમા જ છે તેમ છતાં પ્રત્યક્ષને જાણ્યા વગર જ તે પ્રકારનું આકર્ષણ અનુભવે છે તેને લાગે છે કે કદાચ તેની આ વ્યાકુળતાનું કશું પરિણામ નહિ આવે, કાગળ તે સામે પ્રઈ પરિણામને જોઈ શકતો નથી, તે ગર્ભસ્થ સિદ્ધાન્તી માફક પોતાના આગ્રહને જ ચારે બાજુ અનુભવે છે

તે અમ્બ વેદના બને આવતી—સમગ્ર પ્રકૃતિ બને રહતી—એ રુદ્રનો અત આલો જતુ જે રુદ્રને વેદનાથી જાણ્યું નથી, પ્રગટ્યું નથી, વરુનાના નેકડો વેદનોમા છુપાઈ ન્હોતું છે—તેણે કશું પરિણામ આવવાનું નથી તે તો મક્કમાસમા, અધિષ્ઠાતાના મૂલ્યવાર્ધ જ રહેવાનું—તેનો જોખે જોનીએ વ્યાજ નાડીએ નાડીમા વળત જતા રત્યુ પારો

જે દિવસે સત્યનું રુદ્રને આપણામા સામેસાથ પ્રગટે છે, તે દિવસે આપણે સપ્રદાયના મત, દર્શનના તર્ક, અને સારથના વચનોની શાંતિ પામતા નથી, તે દિવસે આપણે એ-કાપમા જ અમલ જઈએ છીએ કે પ્રેમ સિવાય આપણે બીજા કંઈ જાણે નથી

જ્ઞાનના પ્રનાલની આપણા સરથનો બોલે અધાજ દૂર થતો નથી આપણે ત્યારે જાણવા છતાં જાણતા નથી? ત્યારે આપણામા પ્રેમનો પ્રાણ પ્રગમ્નો નથી એક વાત કહી શકાય છે જુઓ કે આ પૃથ્વીમા કેવળા કરોડો માણસો મારી આમખાસ વીટળાવેલા છે તેમને હું જોજાખનો નથી એમ નથી, પણ તેઓ મારે મન કશું જ નથી મસારમા હું એવી રીતે ચાલુ છું જ્યાં એ અસખ્ય માણસો અને એમના મુખદુષ્ણ છે જ નહિ ત્યારે મારે મન છે મણુ? જેઓ મારા આત્મીય વ્યવહાર છે, મારા પ્રિયજન છે, તેઓ જ પેના અસખ્ય કૃષ્ણ કરતા માર મન વધારે છે એ થોડા માણસો એ જ

મારો સસાર, કારણ એમને જ હું પ્રેમના પ્રકાશથી જોઉં છું એમને જ હું વતેઓછે અરો મારા આત્માના જેવા માનુ છું મારો આત્મા સત્ય છે, એ વસ્તુ આત્મપ્રેમથી મારી આગળ એકદમ રક્ષા થઈ ગઈ છે એ પ્રેમ જેમનામા પ્રસારિત થઈ શક્યો છે તેમને જ હું આત્મીય ગણુ છું, એવે તેમની બાબતમા મારા મનમા દશે સશય નથી તેઓ મારે માટે લગભગ મારા જેટલા જ સત્ય છે

ધૃષ્ટિ છે અને સર્વત્ર છે એ વાત કઈ માટે જાણવાની બાકી ■ એમ નથી, પરંતુ હું રાતદહાડો સંપૂર્ણપણે એવી રીતે જ માનુ છું જાણે ઈશ્વર કયાય છે જ નહિ એનું કારણ શું ? તેમના પ્રત્યે મને પ્રેમ જાગ્યો નથી, એટલે તેઓ હોય તોય શું અને ન હોય તોય ન ? તેમના ક્રોધા મારા પોતાના ધરની અત્યંત ગુન્હા વસ્તુ પણ મારે મન સ્પર્શ છે પ્રેમ નથી એવા માટે જ તેમના તરફ આપણી નજર પૂરુ જોતી નથી આપણા જ્ઞાન પૂરુ સાબળતા નથી આપણું મન પૂરુ બિધાતુ નથી, એટલા માટે જ જેમનું અસ્તિત્વ સૌથી નિશ્ચય છે, તેમને જ આપણે સૌ કરતા વધુ પામતા નથી — તેથી જ આપણા જીવનમા એની એક બિચુપ રહી જાય છે, જે બીજા કંઈથી કોઈ પણ ઉપાયે પૂરી સમજી નથી ઈશ્વર છે છતાં નથી — એના જેવી મહા મોટી નામ્નિત આપણે માટે બીજી શી હોઈ શકે ! એ નામ્નિતના બારથી આપણે કાણે કાણે મરી રહ્યા છીએ એ નામ્નિતો અર્થ જોને જ કે આપણામા પ્રેમનો અભાવ છે એ નામ્નિતની શુ ક્રતાથી જન્મતનુ લાગણ માર્ણુ ગણુ, જીવનનુ સધણુ સૌંદર્ય નષ્ટ થયુ જેઓ છે તેઓ નથી — એમ માનના જેવી મોટી મોટ શા વડે પુરાશે ? શું જ લેએ લાગતુ નથી રાતદિવસ એવા માટે જ વ્યર્થતાનો અનુભવ થાય ■ બધુ જાણીએ છીએ, બધુ સમજીએ છીએ, પણ બધુ જ વ્યર્થ

૩

અભાવ

ઈન્દ્રને આપણે રાત દિવસ ટાળીને ચાલીએ છીએ એટલી બે આપણને પાઈનું પણ સાંસારિક નુકસાન થતું હોત તો તરત જ આપણે સાવધાન રહી ગયા હોત. પણ એ ભય છે જ નહિ; ચૂપ આપણને પ્રકાસ આપે છે, પૃથ્વી આપણને અન્ન આપે છે, વિશાળ લોકાકાશ આપણને અભાવપૂર્ણતાની મોટામાં તાબી લઈ જાય છે. તો પછી સસારને ઈન્દ્રમૂલો કરવાથી આપણને શાની ખોટ પડે છે? જે ખોટ પડે છે તે વ્યા ગુપ્તી ન વગીએ ત્યાં મુધી આશમથી નિ સંશયપણે રહેલો છીએ, અને મુખી સંસારમાં વાસ કરીને માનીએ છીએ કે આપણે ઈન્દ્રના ખાસ કૃપાપાત્ર છીએ.

પરંતુ શી ખોટ જાય છે, તે કેવી રીતે સમજવી લકાય?

અહીં હું દખાવજો મારા એક સ્વપ્નની વાત કહું છું. હું એક બાળપણમાં જ મા વગરનો થયો હતો. મારા મોટી ઉંમરના કબજામાં માનું સ્થાન નહોતું. કાલે રાતે મને સ્વપ્ન આવ્યું, જાણે હું પહેલાનો બાળક જ છું. ગંગાકાકે આવેલા જમીયાપાના, મુકાનમાં મા એક ઓરડામાં બેઠેલા છે. મા તો છે જ, પણ તેમનું અસ્તિત્વ કંઈ આખો વખત ચેતનાને વ્યાપી રહેતું નથી હોતું. હું ફક્ત મા તરફ ધ્યાન દીધા વગર તેમના ઓરડા આગળ યઈને આપ્યો ગયો. પરંપરામાં પહેલાના એક કાણુમાં એકાએક મને શું થયું કાણુ જાણે — મારા મનમાં ઘઈ આવ્યું કે મા છે તરત જ તેમના ઓરડામાં જઈને તેમના ચરણની રજ લઈ તેમને પ્રણામ કર્યો. તેમણે મારો હાથ પકડીને મને કહ્યું, “તું આવ્યો?”

અહીં જ સ્વપ્ન બિટી ગયું. હું વિચાર કરવા લાગ્યો કે માના ઘરમાં જ રહું છું, તેમના ઓરડાના બારણા આગળ ઘઈને જ દસ

વાર આવજા કરુ છુ — તેઓ છે એ હુ જાણુ છુ એમા સકા નથી, પરંતુ જાણે તેઓ છે જ નહિ એ રીતે જ સસાર ચાને છે તેમા નુશ્સાન શુ જાય છે? તેમના સહારનુ જાતલુ તેમજે બધ ક્યુ નથી તેઓ અન્ન પીગમે છે, જ્યારે હુ બીધી જાઉં છુ ત્યારે પશુ તેમનો પખો મને પવન નાખ્યા મે છે માત્ર આટલુ ખુ છે, તેઓ મારો તાથ ધરીને મેલતાં નથી, તુ આયો? ” અન પાણી ધન, જન બધુ જ છે, પણ પેના અનાજ, પેનો અપર્થ કયા? મન જ્યારે પૂરેપૂરુ જાગન થઈને તે જ માગે છે અો માગસ છતા જ્યારે મન નથી ત્યાર આધન સામગ્રી ભરેના ઓરડે ઓરડા મોઢી વગે છે અન્ન તળ પડી તેનુ એ કયા ભાસતા નથી

એ વા બગબર વિચારી નેતો તે માલુમ પડે કે જગતમા મોઈ પણ વસ્તુ ની પામ મોઈ પણ માણુમની પામે જ્યારે આપગા જીવનમા બધુ જોતુ મને છે પ મ આ મીયની પામે થઈને મળુ આપો જેનુ આવજા કરીએ છીએ ખગ પાતુ દેરોગે મોઈ એક દાગે તરી પ મ જઈ પગેલીએ છીએ કેવીય વાગ તેમની સાથે જોખનમ રત ની છે આ સસાર સા ત્વા અમશમા સાથે કે વા ગયા ની પરંતુ મ અધામ થી મ્ફાય મોઈ એ જ દિવસની વાન આ દાગે થાં ને કે જે દિવસ હ મ પરિપૂર્ણ થઈ ગયુ હતુ અને એમ લાગુ હતુ કે હુ તેની પાસે પડોએ છુ એવા લાખો માણુસો હોય છે જેઓ આખા જીવનમા એ વાર પણ મોઈ વસ્તુની કે માલસની પાસ ગયા. તાથ જગતમા જન્મ્યા હોય કે પરંતુ જગત સાથે તેમના નિકટતા સર્ગ થો નથી હોતો થયો નથી એની પણ તેમને લગારે ખગ નથી હોતી તેઓ જવા સાથે હમે છે રો છે વાનચીન મે છે જદા જદા મા મો સાથે આપને અને અવરજવર ચાને છે એટલે તેઓ માને છે કે અમે બધાની સાથે જ નીમે છીએ આ જન મા સાથે રહેનામા સગ કેવો એછો દોય છે તેનુ તેમને જાન નથી હોતુ

૪

આત્માની દૃષ્ટિ

નાનપણમાં મારી આખ નજીવી થઈ ગઈ હતી પણ તેની મને ખબર નહોતી હું માનતો કે આનુ જ દેખાતુ હશે — બધાને આટલુ જ દેખાતુ હશે અગાનક રમનમાં મેં મારા ડાઈ સાચીના અમ્મા સહિને પાંદેરો અને જોયુ તો બધી વસ્તુ ચોખ્ખી દેખારા આગી ત્યારે મને થયુ કે જાણે હું જોડાએક બધાની પામે પાંદેરો મેં હું, બધાને આ રીતે અપખ જંતરાનો અને પામે પામરાનો જે આનંદ, તેના રહે આખા જગમનેમે જાન જોડાએક જમાડ મેળવ્યુ — આમ છતાં આટલા દિવસ હું આનુ બધુ નુકસાન વેઠતો આવ્યો હતો તેની મને ખબર જ ન હતી

આ જેમ આખ વડે પામે જગતી રાત થઈ તેમ આંતરી વડે પણ પામે જવાય છે એ રીતે જેની જેની પાસે હું જાઉં છું તે બધા માટે દાથ પકડીને કાઢે છે, — તુ આ ના ? આ જાળ, વાલુ, મદ, મૂર્ચ એ બધા આપણા પરમ મિત્ર છે, અમ્મા આપણા અંગેક લાભ વડે છે, પણ આપણો દાથ પકડના નથી આનંદિત થઈને કહેતા નથી, — તુ આ મો ? જો તેમની એટલા નજીક લઈ શકતો હોત, જો તેમનો સ્પર્શ અને સલાપણ મેળવી શકતો હોત, તો એક દાણમાં હું સમગ્ર રાત કે તેમજે દરેલા બધા ઉપવાસ કરેતા આ જરા નેટની લાગતી વસ્તુ કેવી મોટી છે માણસોની વચ્ચે આખી જિંદગી ગઈ પણ માણસ મને સ્પર્શ કરીને કહેતા નથી, તુ આ મો ? એક આવરણમાં દેહાઈને પૃથ્વીમાં કુડુ છું ઈડામાં નેયુ પખીતું બન્યુ જેમ પૃથ્વીમાં જન્મતા છતાં જન્મતુ નથી, વેરી આ વાત છે

આ અચ્છુટ એવનાના ઈડામાંથી જન્મ મેળવેલો એનું જ નામ આધ્યાત્મિક જન્મ તે જન્મ વડે જ આપણે દિગ્ધ રક્ષિત તે જન્મ

જ જગતમા સાચો જન્મ — જીવનચૈતન્યમાથી વિશ્વચૈતન્યમા જન્મ ત્યારે જ પદ્મીના જન્મને પદ્મીમાતાની પાખનો પૂરેપૂરો સંપર્શ મળે છે — ત્યારે જ માણસ સર્વ તો સર્વને પામે છે તે પ્રાપ્ત થાય એ રીતી આશ્વજનક માર્ગજ્ઞતા છે, કેવો અનિર્વચનીય આનંદ છે, તે આપણે જાણતા નથી પરંતુ જીવનમા શુ કશું કાળે તેનો આભાસ મુખ્યા આપણને મળતો નથી ?

આધ્યાત્મિકતા આપણને ખીજું કંઈ આપતી નથી આપણા ઔદાત્મિકતાને આપણી જ નાને દૂર કરી દે છે અર્થાત્ ત્યારે જ આપણે ચેતના દ્વારા ચેતનાને આત્મા દ્વારા આત્મા પામીએ છીએ એ રીતે જ્યારે પામીએ છીએ ત્યારે પરી આપણને એ સમ ત્વાનુ આપી રહેતું નથી કે બધું જ ઈશ્વરનું આનંદરૂપ છે

ત્યારથી જ માણસ સુધી જગતમા જ્યાં જ્યાં આપણ મિત્ર ઉદાત્મિક દોષ ત્યાં ત્યાં આપણી આધ્યાત્મિકતા સીમામદ્ધ છે એમ જાણવું આપણી ચેતના આપણો આત્મા જ્યારે સર્વ પ્રસાર પામે છે ત્યારે જ જાતની સમસ્ત સત્તાને આપણે આપણી સત્તા દ્વારા અનુભવીએ છીએ ઈન્દ્રિય દ્વારા નહિ બુદ્ધિ દ્વારા નહિ રેશાનિક બુદ્ધિ દ્વારા નહિ એ પરિપૂર્ણ અનુમતિ એક આશ્વજનક ધર્મ છે આ સામેના જાને પણ સત્તારૂપે ગંભીરરૂપે અનુભવ રૂ તો ભારી સમસ્ત સત્તા આનંદથી પરિપૂર્ણ બની જાય એ રીતે જોતો નથી માટે, એને આપણે જોતાવેત મેનુ મારે ઈ પ્રોજન નથી એને એની આગળ ઈર્ષ્યને કું આ પા જાઉં છું એ જાણું સત્ત્વ મારા મત્તને જાગત કરીને મને આનંદો અધિકારી જાગતું નથી માણસને પણ આપણે આત્મા વડે જોતા નથી — ઈન્દ્રિય વડે બુદ્ધિ વડે સ્વાર્થ વડે સસાર વડે સરકાર વડે જોઈએ છીએ — તેને પરિવારના માણસ અથવા કામના માણસ અથવા સબધ વગરના માણસ અથવા કોઈ એક ખાસ શક્તિના માણસ તરીકે જ જોઈએ છીએ — એટલે તે મારો સુધી જ

જઈને આપણો પરિચય અટકી જાય છે — ત્યાં જ દરવાજા બંધ થઈ જાય છે — તેની અંદર પછી આપણે પ્રવેશ કરી શકતા નથી — તેની સાથે પણ મારો આત્મા આત્મા તરીકે પ્રત્યક્ષરૂપે સંભાળવું કરી શકતો નથી જો કરી શકતો હોત તો પરસ્પર હાથ પકડીને કહેત, તું આવ્યો ?

આધ્યાત્મિક સાધનાનું ચરમ લક્ષ્ય શું છે તે ઉપનિષદમાં સ્પષ્ટ લખેલું છે — “તે સર્વગ સર્વત્ર પ્રાપ્ય ઘીરા યુક્તત્માન સર્વમેવાવિશન્તિ । ધીર પુરુષો સર્વવ્યાપીને સર્વ દિશામાંથી પાખીને યુક્તાત્મા થઈને સર્વત્ર જ પ્રવેશ કરે છે આ સર્વત્ર પ્રવેશ કરનાની શક્તિ એ જ છે નહીં શક્તિ પ્રવેશ કરવો એનું નામ જ યુક્તાત્મા થવું જ્યારે બધા પાપના, બધી ટેવોના સંસ્કારના આવરણમાંથી મુક્ત થઈને આપણો આત્મા સર્વત્ર જ આત્મા સાથે યુક્ત થાય ત્યારે તે સર્વત્ર પ્રવેશ કરે તે આત્મામાં જઈને ન પહોંચે તો તે બારણે જ અટકી જાય છે — તે મૃત્યુમાં જ બંધાઈ રહે છે અમૃત ચદ્વિમાતિ, અમૃતરૂપે જે બધામાં જ પ્રકાશી છે, તે અમૃતમાં, આત્મા પહોંચી શકતો નથી — તે ખીજું બધું જ જુએ છે, ફક્ત જ્ઞાનસ્વરૂપમગૃતમ્ જોતો નથી

આ આત્મા પડે વિશ્વમાં સર્વત્ર આત્મામાં પ્રવેશ કરવો એ જ આપણી સાધનાનું લક્ષ્ય છે પ્રતિદિન એ માર્ગે જ આપણે આવી રહ્યા છીએ એનો તો આપણને અનુભવ થવો જોઈએ અથવા ભાવે, જડ ભાવે, કંઈ એ થનાનો નથી ચેતન ભાવે જ ચેતનાનો વિન્તાર થઈ શકે રોજ રોજ આપણે સમજવું જોઈશે કે થોડે થોડે આપણો પ્રવેશનો માર્ગ ખૂલતો જાય છે, આપણો અધિકાર વ્યાપક બનતો જાય છે આપણે બધાની સાથે વધુ પ્રમાણમાં મળી શકીએ છીએ, ધીમે ધીમે બધા વિરોધો હટતા જાય છે — માણસ સાથેના મિત્રતા, સંમારના કાર્યમાં જમાનો પ્રકાશ દિન-સે દિન-સે અવ્યાહત થતો આવે છે હુપાયુના જે અત્યંત દુર્ભેદ આવરણે અને બધાથી અત્યંત વિલક્ષ

કરી રાખ્યો હતો તે ધીમે ધીમે ક્ષીણ થતું આવે છે, ઉત્તરોત્તર તે સ્વચ્છ થતું જાય છે અને તેમાં યદ્યપિ નિખિલ વિશ્વનો પ્રકાશ ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ સ્પષ્ટતાથી દેખાતો જાય છે — હું મારા વડે કાંઈને દાંકતો નથી, કાંઈને વિકૃત કરતો નથી, મારામાં ખીજની બાધા અને ખીજમાં મારી બાધા રોજ રોજ દૂર થતી જાય છે.

૫

પાપ

૨૫મી જાન્યુઆરી, ૧૯૧૫

આત્મા જ્યારે એવી રીતે આત્માને ઇચ્છે કે ખીજું કશું જ તેને શક્તિ ન શકે, ત્યારે પાપ એ શી વસ્તુ છે એ આપણે સમજી શકીએ છીએ આપણું ચૈતન્ય જ્યારે બરફ-ગળેલા ઝરણાની પેઠે બહાર ધસવા ઇચ્છે ત્યારે પાપની બાધાને તે પૂરેપૂરી રીતે અનુભવી શકે છે — એક ક્ષણ માટે પણ તેને તે ભૂલી શકતું નથી — તેનો નાશ કરવા માટે, તેને હઠાવી દેવા માટે આપણુ રૂઢાચેનું ચૈતન્ય પાપની ચારે કોર ફીણના ટૂંકાગા માર્યો કરે છે. ખરું જોનાં આપણું ચિત્ત જ્યારે ચાલતું હોય છે, ત્યારે તે પોતાની ગતિના સંઘાતમાં જ નાના કાંકરાને પણ અનુભવે છે, કશું જ તેને અગોચર રહેતું નથી.

તે પહેલા પાપ-પુણ્યને આપણે સામાજિક દષ્ટિએ સારી-નરસી કે સગવડ-અગવડની વસ્તુ તરીકે જ જાણતા હોઈએ છીએ. પોતાને એવી રીતે ખડીએ છીએ જેથી લોકસમાજને ઉપયોગી બનીએ, જેથી તેનો ભદ્રતાનો આદર્શ સચવાય એટલામા કૃતકાર્ય થઈએ એટલે પંજી આપણા મનમાં ખીજે કરો સંકાય રહેતો નથી : આપણે માનીએ છીએ કે ચારિત્ર્યનીનિની જે ઉપયોગિતા તે મારા વડે સિદ્ધ થઈ ગઈ.

એવામાં એક દિવસ જ્યારે આત્મા જાગી જોડે છે, જગતમાં તે આત્માને શોધવા માટે છે, ત્યારે તેને સમજાય છે કે આ કંઈ દેવળ ભદ્રતાનું કામ નથી, કેવળ સમાજ સાચવવાનો નથી — પ્રયોજન વધુ મોટું છે, બાધા વધુ જોડી છે. ઉપર ઉપરથી કાટીજાંટીને રસ્તો સારું કરી નાખ્યો છે, સંસારના માર્ગમાં કશી અડચણ થતી નથી; જીણુંપ કાઢીને નજરે ચડતી નથી; પરંતુ મૂળિયાં બધાં જ અંદર રહી ગયાં છે — તેઓએ અંદરખાનેથી એકબીજાને વળગીને એકદમ જાળ બનાવી દીધી છે, આધ્યાત્મિક એક કરવા જતા ત્યાં ડગલે ને પગલે અટકી જતું પડે છે. અત્યંત સુદ્ધ, અત્યંત સદ્ગત મૂળિયું પણ બાઝીને આવરણ રચે છે. ત્યારે પહેલા જે પાપ નજરે પડ્યું નહોતું તે પણ નજરે ચડે છે અને પાપ એ વસ્તુ આપણી પરમ સાર્થકતાના માર્ગમાં દેવી બાધા છે તે આપણે સમજી શકીએ છીએ. પછી આપણે માણસ તરફ જોયા વગર, કોઈ સામાજિક પ્રયોજન તરફ જોયા વગર પાપને કેવળ પાપ તરીકે જ સમસ્ત અંતઃકરણથી હઠાવવા લાગીએ છીએ — તેને સહન કરવું અસંભવિત થઈ પડે છે. તે પોતાના સાથીઓને સહન કરમ મિલનનો, પરમ પ્રેમનો માર્ગ રોકીને બેઠું છે — તેને વિશે બીજાને કે પોતાને હવે છેતરી શકાય એમ નથી — માણસો આગળ સારા થઈને હવે કંઈ મુખ્ય નથી — હવે તો સમસ્ત અંતઃકરણ વડે તે નિર્મલ સ્વરૂપને કહેવું પડે, વિદ્યાનંત દુરિતાનિ વગમ્ — બધા પાપ દૂર કરે — એકદમ વિશ્વદુરિત — બધા જ પાપ — એક પણ બાકી રહે એ નહિ ચાહે — કારણ કે તમે સુદ્ધ અવાપરિદ્ધ છો, આત્મા તમને જ ચાહે છે — એ જ એની સાચી માગણી છે, એ જ એની અંતિમ માગણી છે. હે. સંવર્ગ, તમને તરૂન. પ્રાપ્ય, બધી દિશાઓથી પામીને સુક્ષ્માત્મા ચર્ચિત, બધામાં પ્રવેશ મેળવીશ, એવા આશ્ચર્યમય સૌભાગ્યની કંપના પણ અત્યારે મારા મનમાં આવી શકતી નથી. પણ તમારે એટલો અનુગ્રહ કરવો પડશે કે તમારા પરિપૂર્ણ પ્રકાશનો અધિકારી બને ન ચાહે તોયે મારા બંધ બારણાની તરાડમાંથી તમારો એટલો પ્રકાશ આવવા દો જેથી

હુ માગ ધરના બધિયાર અધિકારને અધમાર તરીકે ઓળખી શકું
 રાત્રે બારીમારણા બંધ કરીને અચેતન થઈને જીવી ગયો હતો
 સરાસના પડોરમા બારણાની ફાટમાથી જ્યારે પ્રકાશ આવ્યો ત્યારે
 જડશ્યામા પડી રહેના મારા તન્દ્રાનસ ચિત્તને એકાએક બળાગના
સુનિર્મલ પ્રભાતના આરિર્ભાવે આઘાત કર્યો પછી તપ્ત રાખ્યાનો
 તાપ અસત્ લાગરા માંડ્યો પછી નિશ્વાસપ્રતિબંધ બંધ ધરની હવા
 મારો શ્વાસ રૂધિરા લાગી પછી મારાથી રહેવાયુ નહિ ઉ મુક્તા વિશ્વની
 સ્તિ ધતા નિર્મલતા પનિત્રતા સમસ્ત સૌંદર્ય મુગધ અને સગીનનો
 આભાસ મને પુકારીને બધાર લઈ આ ગો તમે એ જ રીતે મારા
 આવરણના કોઈ એકાદ એ છિં વાટે તમારા પ્રકાશના દૂતને તમારા
 મુક્તિના સદેશવાહકને મોકલો — એને પછી પોતાની બધિયાર દશાનો
 તાપ અને ક્રુષ્ણ અંત અધમાર મને શાન્ત રહેવા નહિ દે આરામની
 રાખ્યા મને દઝાડવા માંડશે પછી મારે કહેલું જ પડશે ચેનાદ નામૂત
 સ્યામ્ કિમહ તેજ કુર્વામ્ ।

૬

હુ ખ

૨૬મી અમદાવાદ ૧૩૧૫

અ ખ. ૧ ઉપાસનાના મત્રમા આવે છે નમ શમ્મવાય ચ મયો
 મવાય ચ — સુખકરને નમસ્કાર કલ્યાણકરને નમસ્કાર પણ આપણે
 સુખકરને જ નમસ્કાર કરીએ છીએ કલ્યાણકરને હમેશા નમસ્કાર
 મરી શકતા નથી કલ્યાણકર મર્ષકેરણ સુખકર નથી તે હુ ખકર
 પણ છે આપણે સુખને જ તેમનું ઘન માનીએ છીએ અને હુ ખને
 મર્ષક હૃદયે કરેલી સિંચળના જ સમજીએ છીએ

એટલે દુ ખબીરુ વેદનાકાતર આપણે દુ ખધી પોતાને બચાવવા માટે જાતજાતના આવરણ રચીએ છીએ, આપણે હમેશા છુપાઈ રહેવા માગીએ છીએ તેથી શુ થાય છે? સત્યના પૂર્ણ સંસ્પર્શથી આપણે વચિત રહીએ છીએ

ધની વિલાસી લોકો બધી મહેનતથી પોતાને બચાવીને કેવળ આરામમા મગ્ન રહે છે એથી શુ થાય છે? એથી તેઓ પોતાને પાગળા બનાવી દે છે, પોતાના હાથ પગ ઉપર તેઓનો અધિકાર રહેતો નથી જે બધી શક્તિઓ લઈને તેઓ પૃથ્વીમા જન્મ્યા હતા તે બધી કામને અભાવે પૂરા વિકાસ પામી શકતી નથી, ચીમળાઈ જાય છે, વિકૃત થઈ જાય છે પોતે રચેના આવરણમા તેઓ એક કૃત્રિમ જગતમા વસે છે કૃત્રિમ જગત કદી આપણી પ્રકૃતિને તેનો બધો સ્વાભાવિક ખોરાક પૂરો પાડી શકતુ નથી, એટલા માટે એ સ્થિતિમા આપણી પ્રકૃતિ એક બનાવટી રમકડા જેવી બની જાય છે, પૂર્ણતા પામી શકતી નથી

દુ ખના આધાતમાથી આપણા મનને બી બીને આપો વખત બચાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કરીએ તો જગતમા આપણને અસપૂર્ણ રીતે રહેતુ પડે એટલે એ રીતે કદી આપણ ગ્રાસ્થ સમજાતુ નથી અને શક્તિનો વિકાસ થતો નથી પૃથ્વીમા આવીને જે બ્યક્તિએ દુ ખ ન જોયુ તેને ઈશ્વર નગ્ધથી તેનો પૂરો હિસ્સો ન મળ્યો, તેનું બાશુ ઊણુ રંગી ગયુ સમજયુ

જેનો રસભાવ અતિવેદનાશીન હોય છે, તે સચારદાવા, મિત્રો બધા જ સાચીને ચાને છે — તે કામનો વાધ કરી મૂકે છે એટલે લોકો આપો વખત રહે છે કે જરા દો — તેની સાથે લોગની વાતચીત વ્યવહાર કશુ જ વ્યાભારિક હોતુ નથી તે બધી વાત અથવા સાચી વાત સાચી જાણ પામતો નથી — તેનો જે ન્યાય દિગ્ગો છે, તે બધો તેને મળતો નથી અથવા સાચેસાચો મળતો નથી એથી તેનુ મગન થઈ જ

શકતું નથી. જે માણસ મિત્રની પાત્રેથી કદી આઘાત પામતો નથી, માત્ર એક સન્માન જ પામે છે તે દત્તલાગી મિત્રતાના પૂરા આસ્વાદ-થી વંચિત રહે છે — મિત્રો તેના સંબંધમાં પૂરેપૂરા મિત્રો બની શકતા નથી

જગતમાં આપણે આ દુઃખનો દિસ્તો સંપૂર્ણ ન્યાયસંગત હોય જ એમ બનતું નથી. જેને આપણે અન્યાય કહીએ છીએ, અનુચિત કહીએ છીએ, તેનો પણ આપણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ — અત્યંત કાળજીપૂર્વક સૂક્ષ્મ દિસાબનો ચોપડો ખોલીને માત્ર ન્યાય-પૂર્વકનું હોય તેના ઉપર જ પોતાની જાનને ઉઠેરવી — એ તો બને એવું જ નથી હોતું, અને બને તોયે તેમાં આપણું મંગલ નથી હોતું. અન્યાય અને અનુચિતનો પણ આપણે ચોખ્ખી રીતે સ્વીકાર કરી શકીએ એવું આપણામાં સામર્થ્ય હોવું જોઈએ

પૃથ્વીમાં આપણે ભાગે જે સુખ આવે છે તે પણ શું એકદમ બરાબર દિસાબસર આવે છે? ઘણી વાર આપણે ગાઠથી જે દામ ચૂકરાએ છીએ તેના કરતા વધારે ખરીદ કરી બેસતા નથી? પણ ત્યારે આપણે કદી એવો વિચાર નથી કરતા કે આપણે એને લાયક નથી બધું જ ખારસા અસહ્યપૂર્વક બચાવી પડીએ છીએ! શું દુઃખની વખતે જ માત્ર ન્યાય અન્યાયનો દિસાબ મેળવવાનો? બરાબર દિસાબસર આપણને કોઈ જ વસ્તુ મળતી નથી.

તેનું એક કારણ છે ત્રણ અને વર્તનની મારફતે જ આપણા પ્રાણની ક્રિયા આવતી હોય છે — કેન્દ્રાનુગામી અને કેન્દ્રાપગામી એ બંને શક્તિ આપણે માટે સરખા ગોરવની છે — આપણા પ્રાણનો, આજ્ઞાની ભુક્તિનો, આપણા સૌંદર્યબોધનો, આજ્ઞાની મગલ પ્રવૃત્તિનો, ખરું જોતા આજ્ઞાની સમસ્ત શ્રેયતાનો મૂળ ધર્મ જ એ છે કે તે માત્ર લેશે જ નહિ, ત્યાગ પણ કરશે.

એવા માટે જ આપણા આદરમાં માત્ર હિસાબસર આપણને જરૂરી સામગ્રી જ હોતી નથી તેમાં જેમ ખાદ્ય અથવા હોય છે, તેમ અખાદ્ય અથવા પશુ હોય છે એ અખાદ્ય અથવા શરીર પરિત્યાગ કરે છે જે બરાબર બેખીને કેવળ ખાદ્ય પદાર્થ જ આપણે ગ્રહણ કરીએ તો તેથી આપણે શરીર ચાલતો નહિ, શરીર આધિગત થઈ જશે મરણ, આપણી કુ માન પાચનશક્તિ અને પાચનયંત્ર જ છે ? — આપણને ત્યાગશક્તિ અને ત્યાગયંત્ર પણ મળેલા છે — તે શક્તિને તે યંત્રને પણ આપણે કામ આપવું જોઈશે, તો જ ગ્રહણ વર્ગનના સામજ્યથી પ્રાણની પૂર્ણતા સધારો

તે જ પ્રમાણે સસારમાં આપણને કેવળ ન્યાય હોય તે જ મળે માર્ગ આપણા પ્રત્યે શો અન્યાય ન કરે એવા નિયમ નથી સસારમાં ન્યાયની સાથે અન્યાય જોડેલો હોય એ આપણા આગ્રહ માટે અત્યંત આવશ્યક છે નિઃશ્વાસ પ્રત્યાસની દિશાની ચેડે આપણે આગ્રહમાં એની એક સ્વાભાવિક શક્તિ હોની જોઈએ જેથી આપણે જ આપણ પ્રાપ્ત હોય તેટલું અનાયાસે ગ્રહણ કરીએ અને જે ત્યાગ હોય તેટલું વિના કોઈને ત્યાગી છોડીએ

આથી કરીને કુ ખ અને આધાત ન્યાય હોય કે અન્યાય હોય પણ તેના સંબંધથી પોતાને પૂરેપૂરા બચારીને ચાલવાને અતિપ્રયત્ન કરીએ તો તેથી આપણ મનુષ્યત્વ દુર્ગંધ અને વાધિગત બની જાવ છે

આ બીરુતાયી માત્ર વિનાસિતાની ડામગતા અને દુર્ખંડતા જ જ મે છે એમ નથી જે અતિવેદનાલીન માણુઓ આધાતના ભયથી પોતાને દાખી રાખે છે તેમની સુચિતા નાચ પામે છે — આનંદશૂન અદર ને અદર તેમનામાં અનેક મનિનના જમા થયા કરે છે — જેમ જેમ લોકોની બીકે તેઓ તેને લોકોની નજરથી છુપાવવા છનં છે તેમ તેમ તે સદી જઈને સ્થાયી બન્યા છે જગતની નિદા અન્યાય અને કુ ખકૃતને જેઓ છૂટથી, સ ક્રમ વગર ગ્રહણ કરી શકે

છે, તેઓ માત્ર બચિષ્ઠ અને છે એટલું જ નહિ, તેઓ નિર્મલ થાય છે, ખુલ્લા હૃદય ઉપર ચર્ચને જગતનો પૂરેપૂરો સંધાન જવાને લીધે તેમના કુતુબનો કાય થતો નહે છે

આથી સમગ્ર મન પ્રાણુથી તૈયાર થાઓ — જેઓ મુખકર છે તેમને પ્રણામ કરો અને જેઓ દુઃખકર છે તેમને પણ પ્રણામ કરો — તો જ સ્વાસ્થ્ય મળશે, શક્તિ મળશે — જેઓ શિવ છે, જેઓ શિવનર છે તેમને જ પ્રણામ કર્યા જગુને

૭

ત્યાગ

૨૭મી અમદાવાદ, ૧૩૧૫

દુઃખજન સંસારમાં આપને જે આ ઉપાસના કરીએ છીએ તેમાં જે કંઈ અન્ય હોય તો તેની મદદથી આપને રાજ રાજ થોડે થોડે ત્યાગને માટે તૈયાર થના રહીએ છીએ તૈયાર થયા વગર છૂટકો જ નથી કારણ સંસારમાં એક ત્યાગનો ધર્મ છે, તેનું વિધાન અમોઘ છે તે આપણને કયાય બિભા રહેતા દેના માગનો નથી તે કહે કે, સતત હોનું પડે અને આગળ વધવું પડે એવું કયાય કશું જ નોંધામાં આનંદ નથી જ્યાં પટેલીને એમ કહી શકીએ કે અહીં જ બધું સમાપ્ત થયું, પરિપૂર્ણ થયું, એટલે અહીંથી હવે ડેરી પડે ખરીગું નહિ

સંસારનો ધર્મ જ જ્યારે સતત પચ્છી રાખવાનો નથી, ખગેડી દેવાનો, આગળ મોકલવાનો છે — ત્યારે તેની સાથે આપણી રૂઝાણા સામજિક ન સાધીએ તો એ બે વચ્ચે સતત અધઘમલું ચાલ્યા કરે આપણે જો આપણે નિયત એક જગતમાં કે અમે નહીંશું, અમે

રાખીશું અને સંસાર ભેગે જોમ કરા કરે કે તારે છોડવું પડશે, ચાલવું પડશે, તો વિષમ કષ્ટ પેદા થયા કરશે. આપણી ઇચ્છાને દાર માનવી પડશે — જે આપણે છોડવા ઇચ્છતા નથી તે આપણી પાસેથી છીનવી લેવામાં આવશે. આથી આપણી ઇચ્છાનો પણ એ વિશ્વધર્મ સાથે મેળ સાધવો પડશે.

વિશ્વધર્મની સાથે આપણી ઇચ્છાને મેળની શકીએ તો જ આપણે ખરેખર સ્વાધીન થઈએ. સ્વાધીનતાનો નિયમ જ એ છે હું જે એવજાએ વિશ્વની સાથે તાલ ન મિલાવું તો વિશ્વ માગ ઉપર જબરદસ્તી કરી મને પોતાની પાછળ ખેંચશે — પછી મારે આનંદ નહિ રહે, ગૌરવ નહિ રહે, પછી સમાદ માન કાન આમણે તે માટે દાસની થેડે સડી લેવું પડશે.

એટલે આપણે એવી રીતે ચાલવું જોઈએ જેથી સંસાર કોઈ વાર એવું ન કહેવા પામે કે તારી પાસેથી છીનવી લઈશ, પણ આપણે જ કહી શકીએ કે હું ત્યાગ કરીશ. પરંતુ રાજ રાજ ભેગે છોડાને એ ત્યાગને અભિમુખ થયા તૈયાર ન કરીએ તો મૃત્યુ અને ક્ષતિ જવાર પોતાના મોટા મોટા દાવા સાથે આપણી સામે ખડ થશે ત્યારે તેમને કોઈ પણ રીતે હેતરવાની ઇચ્છા થશે તેમ છતાં ત્યાં હેતરખિંડી બિલકુલ ચાલશે નહિ — એ ત્યારે દુખનો દિવસ થઈ પડશે.

એ ત્યાગ દ્વારા આપણે ગરીબ અને ખાલી થઈ જઈશું એવું આપણે માનવું ન જોઈએ. પૂર્ણતર રૂપે ચામચા મારે જ આપણે એ ત્યાગ હોય છે.

આપણે જેમણી બદાર ન નીકળી આવીએ તે આપણને પ્રાપ્ત થવું નથી. ગર્ભમાં વીટળાયેલું શિશુ તેની માતાને પામી શકવું નથી — તે નાડીનાં બંધન તોડીને અવતરે છે, સ્વાધીન થાય છે, ત્યારે જ તે પોતાની માને પૂર્ણતર રૂપે પામે છે.

આ જગતના ગર્ભાવરમુખથી આપો એ જ રીતે મુખ થવું
પડશે તો જ યથાથ રીતે આપણે જગતનો પામીશું કારણ સ્વાધીન
બાવે પામીશું આપણે જગતમા બદ્ધ દાઈએ છીએ ત્યારે જૂ પૂતી
પેડે જગતનો જોઈ જ શકના નથી જે મુખ થશે જે તે જ જગતને
જાગે છે જગતન પામે છે

અથવા માટે જ હું મુદ્ધ હું કે જે આપણ સસારમા ગયો છે
તે મારા માથે સમારી ના જે સસાર મથી જ નીમીઆના
છે તે સસારી જે મારણ તે પગી સમારો તો નથી મસા
તના બની જાય છે ત જ સારી રીત લી કે છે કે મગાર માગ છે

ધોગે ગાગી મધે લગામથી બધાઈને ગાગી ચલાવે છે પરંતુ
ધેર મધ એમ મદી શકે છે ગાડી મરી છે જ ખરું તેના ગાગીના
પૈભા અતં નનામા શા ગેવો લગાવત છે જે સારથિ મુખ લીને
ગાગી ચલાવે છે ગાગીને રિશ જગત તેનું જ રોય છે

જન મનાં થવું હાન તા મુખ નવ પડશે એ તા માટે જીના તે
રોગને જ કમ રાગ મહે છે જે યોગમા આપો આશમકા થઈને
કર્મ કરીમે છીએ અનાસક્ત થઈને કર્મ કરીએ તો જ મર્મ ઉપર
આપણે પૂર અધિમ જ મે નરિ તા મર્મની સાથે સડોનાઈને
આપો મના અગીમન બની જઈએ આપણે મર્મ ન બનીએ

આથી મસારો મેગરવો હો તો આપણે મસારની બાર જગ
જોઈશે અને મર્મને મિલ મરો રોય તો આસક્તિ છોગીને આપણે
કર્મ મરવું પડશે

એનો અર્થ જ એ થશે કે સમારના લેવ અમે દેવ એના જે
એ નિપરીત થમ છે એ એ નિપરીતનો મેગ અગરવો પડશે એ
એમાથી કાઈ એક જ જો નમન થઈ જાય તો તથી અકલ્યાણ થાય
છે જો લેવું એ જ કલ્યાણ બની એસે તો આપણે બધાઈ જઈએ

અને જો દેવે એ જ પ્રવળ બની જોયે તો આપણે વચિત થઈએ
જો કર્મ મુક્તિદીન હોય તો આપણે દસ બની જઈએ અને જો મુક્તિ
કર્મદીન હોય તો આપણે વિવૃત થઈ જઈએ

ખરું જોતા, ત્યાગ એ શ્યતા નથી, અધિકારની પૂર્ણતા છે
સગીર ન્યારે સપત્તિનો પૂરો અધિકારી નથી હોતો ત્યાગે તે દાન કે
વેચાણ કરી શકતો નથી, તે વખતે તેને માત્ર જોગનો ક્ષુદ્ર અધિકાર
હોય છે, ત્યાગનો મધન અધિકાર હોતો નથી આપને જે સ્થિતિમા
માન ભેગું કરી શકીએ છીએ, પણ મિનપૂર્વક આપી શકતાં નથી
તે સ્થિતિમા આપણી તે જોગી ઠરેલી સામર્થ્યના સબધમા આપણને
રતત્રતા હોતી નથી

એવા માટે ઈશુ ખ્રિસ્ત કહી ગયા છે કે જે માણસ ધનવાન
હો તેને માટે મુક્તિ બહુ મુશ્કેલ છે કારણ કે જે ધન તે છોડી નથી
શકતો તે ધન જ તેને બાધી રાખે છે એ બધનને જોણે જોડતું મોડું
કરી રાખ્યું છે તે તેની વધારે નિપત્તિમા પડ્યો છે

એ બધા બધન રોજ રોજ દીના થતા આવે, રોજ રોજ ત્યાગ આપણે
માટે સંજોગો થતો આવે, એ પરિણામ આપણી ઉપાસનામાથી આવે
નાનાનિધ આસન્નિના ગાઢ આડપંજરથી આપણી પ્રકૃતિ એકદમ પથરના
જોડી સખત થઈ ગઈ છે ઉપાસનાને વખતે અમૃતનું ઝરાણું ઝરતું રહ્યું,
આપણા અણુ પમાણના છિદ્રમા ઘર્ષને પ્રવેશ કરતું રહ્યું, એ પાપણને
રોજ રોજ દીનો કરતું રહ્યું, આર્દ્ર કરતું રહ્યું ત્યાગ પડી ક્રમે ક્રમે એનો
ક્ષય કરી નાખીને કમળી ઘર્ષને છનનમા એક નિશ્ચળ આકાશ રચીને
તે આકાશને પૂર્ણ કરી દો જઓ, એક વાર અતરમા ખાનથી જુઓ,
અતરના સંકોચો તે ઈશ્વરના નામના આગ્રાતથી રોજ રોજ પ્રસારિત
થતા જાય છે, બધું પ્રસન્ન થતું જાય છે, શાન્ત થતું જાય છે, કર્મ
સંદર્ભ બનતું જાય છે, બધા સાથેનો સબધ સત્ય અને સરળ બનતો
જાય છે, અને ઈશ્વરનો મલિમા આ માનવજીવનમા ધન્ય બનતો જાય છે

૮

ત્યાગનું કૃષ્ણ

(

૨૮મી અમદાવાદ, ૧૩૧૫

પરંતુ ત્યાગ શા માટે કરવો એ પ્રશ્નો શરૂ થઈ ગયા હતા. ૬૭ મનમાં આવી પડેલો નથી શાસ્ત્ર એવો ઉત્તર આપે છે કે ત્યાગ ક્યાં વગર આધીન થવાનું નથી જેનો ત્યાગ કરીશું નહિ તે આપણને બાધી રાખશે ત્યાગ દ્વારા આપણે મુક્ત થઈશું.

મુક્તિ પામીશું એ શબ્દનું આપણે મન મૂકવું નથી આપણે કંઈ મુક્તિ આશ્ન નથી આપણામાં અધીનતાનું એક વનસ્તુ રહેતું છે આપણે હજીપૂર્વક ગણપુત્રીથી અસારને અધીન થઈને છીએ આપણે યાગી વામના લોકને અધીન છીએ આપણે નોખાને પણ અધીન છીએ આપણે શબ્દને અધીન છીએ પ્રધાને અધીન છીએ અસપ્ત લાનસાને અધીન છીએ એવા મોળા જ મ અધીન દાસાનુદાસને એમ પ્રેમ કે મુક્તિમાં તેની સાર્થકતા છે એ જ મિથ્યા છે જે વ્યક્તિ સ્વભાવથી અને સ્વેચ્છાથી બદલે છે તેને મુક્તિનું પ્રતીક બતાવવું મિથ્યા છે.

અરુ જેતા મુક્તિ તેને મન શૂન્યતા છે નિર્વાણ છે મરુબૂમિ છે જે મુક્તિમાં તેના ધરનાર, વાસણકૂસણ ધનદોષત કશું નથી જેને જેને એ એકમાત્ર આશ્રય તરીકે માનના આત્મા છે તેમાનું કશું નથી તે મુક્તિ તેને મન વિભીષિકા છે વિનાશ છે.

આપણે જે ત્યાગ કરીએ તે જે શૂન્યતામાં જ ત્યાગ હોય તે તે તો બિનકુલ નુકસાન જ ગણાય એક કાણી કોડીનો પણ એવી શૂન્યતામાં ત્યાગ કરવો આપણે માટે તદ્દન અસમ્ભવ થઈ પડે.

પરંતુ ત્યાગ કંઈ શૂન્ય જેવું નથી યદ યદ કર્મ પ્રકૃર્વાત તદ્

~~વ્રજાણિ સમર્પણે~~ જે કંઈ કરે તે બધું જ બ્રહ્માં સમર્પણ કરજો. તારો સંસાર, તારાં પ્રિયજન, તારું જે કંઈ છે તે બધું જ તેમને (ધર્મરતને) ધરી દે — આ જે ત્યાગ છે એ તો પરિપૂર્ણતામાં ત્યાગ છે.

પૂર્ણમાં જેનો ત્યાગ કરીએ છીએ તેને જ આપણે સત્યરૂપે પૂર્ણરૂપે પામીએ છીએ, એ ' પહેલા જ કહ્યું ' છે. પણ એટલાથી પણ વાત પતતી નથી. કેવળ માત્ર લાભની વાતથી કાંઈ પણ વાતનો અંત આવી શકતો નથી — મેળવવાથી શુ થશે, એ પ્રશ્ન ઉભો જ રહે છે. સ્વાધીન થવાથી પણ શુ થશે, પૂર્ણતા મેળવવાથી પણ શુ થશે ?

કાંઈ બાળકને પૈસો આપીએ તો તે એમ પૂછી શકે કે પૈસો લેવાથી શું થશે ? આપણે એવો જવાબ આપીએ કે બગરમા જાણે, તોપણ એ પ્રશ્ન તો રહે છે જ કે બગરમા જઈને શુ ? રમકડું લેજો. રમકડું ખરીદવાથી શુ ? રમજો રમવાથી શુ ? ત્યારે એક જ ઉત્તરથી બધા પ્રશ્નોનો અંત આવી જાય છે — ખુશ થજો. ખુશ થવાથી શું, એવો પ્રશ્ન કાંઈ કહી અતરમાથી પૂછતુ નથી. ક્યંટા ખૂંદેપૂરી અરિતાર્થ થતા જે આનંદ થાય છે તે આનંદમાં જ બધા પ્રશ્નોનો, બધી શોધનો અંત આવી જાય છે.

આપણે કેવી રીતે સમ્રાટ કરીએ કે જેથી ત્યાગની શક્તિ જન્મે ? આપણી આ રાજની ઉપાસનામાં આપણે થોડું થોડું સમ્રાટ કરીએ છીએ. આ પ્રાતઃકાળમાં તે ચૈતન્યસ્વરૂપની સાથે પોતાના ચૈતન્યને નિખિડ ભાવે પરિવેષિત કરીને જોવાને માટે મારે એક ક્ષણ પણ બધા આવરણનો ત્યાગ કરવો પડે છે, અનાદ્યત યદિ તરતના જન્મેલા સિંહુની પેઠે તેમની આગળ આત્મસમર્પણ કરવું પડે છે, — એથી જ રાજ રાજ મારું કંઈક કંઈક ભેગું થતું જાય છે. આનંદની સાથે આનંદનું, પ્રેમની સાથે પ્રેમનું મિશ્રન જરૂર ક્રમે ક્રમે થોડું થોડું સદૃશ થતું આવે છે.

શી રીતે ત્યાગ કરીએ ? સંસારની વચમાં રહીને કંઈ નહિ તો

૯

પ્રેમ

વેદમંત્રમાં કહ્યું છે કે મૃત્યુ પશુ તેની છાયા છે, અમૃત પણ તેની છાયા છે—બંનેને તેણે પોતામાં જોડ કરીને રાખ્યા છે તેનામાં બંધા દુન્દો અવસાન પામી ગયા છે, તે જ અરમ સત્ય છે તે જ શુદ્ધતમ જ્યોતિ છે તે જ નિર્મલતમ અધ્યાત્મ છે

સસારના બંધા વિપરીતોતો સમન્વય જો ઈર્ષ્ય એક સત્યમાં થતો ન હોય તો તેને અરમ સત્ય તરીકે ન માની શકાય તો પછી તેમાં જેટલું ન સમાયું તેને માટે બીજા એક સત્યને માનવું પડે, અને તે બંનેને પરસ્પર વિરોધી જ માની લેવા પડે તો તો પછી અમૃતને માટે ઈશ્વરને માટે શેતાનને માનવો પડે

પણ આપણે બ્રહ્માના કોઈ સાગીદારને સ્વીકારતા નથી—આપણે જાણીએ છીએ કે તે જ સત્ય છે, ખડ સત્યના બંધા વિરોધી પણ તેનામાં આમજ્ય પામેલા છે આપણે જાણીએ છીએ કે તે જ એક છે, ખડ સત્તાની બંધા વિરોધીતા તેનામાં સમિલિત થયેલી છે

પણ એ તો થઈ તત્ત્વની માત્ર તે સત્ય છે એ વાત જાણીએ એટલે કેવળ જ્ઞાનની જાણી કહેવાય, એની સાથે આપણો સબંધ ગયા ? એ સત્યમાં શું નોંધ રસ જ નથી ?

એવું કહીએ એ શી ગતિ માન ? સમગ્ર સત્ય જોય તેનામાં મળે છે તેમ સમસ્ત રસ પણ તેનામાં મળેલા છે એટલા માટે જ ઉપનિષદે તેને કેવળ સત્ય નથી કહ્યો, તેને રસસ્વરૂપ કહ્યો છે—તેને તે પરિપૂર્ણ રસરૂપે જાણીએ તો જાણ્યું સાર્યક થાય

તો એનો અર્થ એ થયો કે જે અરમ સત્ય છે તે જ પરમ રસ છે અર્થાત્ તે પ્રેમસ્વરૂપ છે નહિ તો તેનામાં કશું જ

સમાધાન થઈ શકતું જ નહિ—બેદ બેદ જ રહેન, વિરોધ સત્ત્વ આધાત ક્યાં કરત આ બૃહસ્પતિ દરબુ કરી લેત તેનામા બધું જ મળી જાય છે—તે દર્ષ કોઈ જ્ઞાનતત્ત્વનું મિતન નથી તેમાં એક પ્રેમતત્ત્વ રહેતું છે, એવા માટે બધાએ મળવું જ પડે છે, એવા માટે જ વિરોધ વિરોધ મ્હી પણ ચિરંતન સત્ય યન્ત્ર બની શકતો નથી

હજીની અંતિમ ચરિતાર્થતા પ્રેમમા છે પ્રેમમા સા માટે શુ થને વગેરે પ્રતો દોષ સખના જ નથી પ્રેમ પોતે જ પોતાનું લક્ષ્ય છે

જા કોઈ કહે કે ત્યાગ દ્વારા ત્યજન વસ્તુમાથી મુક્તિ મળશે તો તેથી આપણું મન માનવું નથી જો કોઈ કહે કે ત્યાગ દ્વારા ત્યજન વસ્તુને પૂર્ણતરરૂપે મેળવી શકતો તોપણ આપણું મન પૂરેપૂરું સમન થતું નથી પણ જો કોઈ કહે કે ત્યાગ દ્વારા પ્રેમ મળશે તો પડી મન કંઈ મોની શકતું નથી આ વાત જો તે બરાબર ખ્યાન દર્શને સાબળે તો તેને બોની જાણું જ પડે તો તો ગમા નાશા !

ત્યાગની સાથે પ્રેમનો એ જ સબંધ છે—એવો સબંધ કે માણુ પહેલો ને માણુ પછી એ નક્કી કરવું જ મુશ્કેલ થઈ પડે પ્રેમ વિના ત્યાગ સત્ય બનતો નથી અને વળી ત્યાગ વિના પ્રેમ સત્ય બની શકતો નથી જે આપણી પાસેથી પ્રોજેક્શનના તમાકાથી અથવા અત્યાચારના મારથી છીનવી લેવામા આવે છે તે તો ત્યાગ જ નથી — આપણે પ્રેમથી જે આપીએ છીએ તે સંપૂર્ણ આપીએ છીએ, તેમાત્ર કશું જ રાખતા નથી તે આપવામા જ દાનની સાર્થકતા માનીએ છીએ પરંતુ આ જે પ્રેમ એ પણ ત્યાગની સાધનામા જ છેવટે આપણી આગળ પૂર્ણ થઈને પ્રગટ થાય છે જે માણુસ આખો વખત કેવળ પોતા તરફ જ તાણ્યા કરે છે, પોતાના અંદકારને જે વિગળી બનાવવામા મડ્યો રહે છે, તે સ્વાર્થપર દાલિલ માણુસના મનમાં પ્રેમનો ઉદય થતો નથી—પ્રેમનો સર્વ એકદમ ધુમ્મસથી દ કોઈ જાય છે

સ્વાર્થનું બંધન છોડવું પડશે, અહંકારનો નાગપાશ છોડવો પડશે, જે સદા ભેદનું કરવાનું આતર જ છવન ખરવ્યું છે, તેનો રોજ રોજ ત્યાગ કરવા બેસવું પડશે, ત્યાગ ઉત્તરોત્તર સદૃજ ચતો આવે, પોતા તરફની તાણ રોજ રોજ હળવી થતી આવે એમ કરવું પડશે. એટલું થતાં જ જેને મુક્તિ કહે છે તે શું મળશે ? હા, મુક્તિ મળશે. મુક્તિ મળવાથી શું મળશે ? મુક્તિનું જે ચરમ લક્ષ્ય તે પ્રેમ મળશે.

પ્રેમ કેમ છે ? તે જ પ્રેમ, જેણે કંઈ પણ પ્રયોજન ન હોવા છતાં આપણે માટે સમસ્તનો ત્યાગ કર્યો છે, તે જ પ્રેમસ્વરૂપ છે, તે પોતાની શક્તિનું વિશ્વવ્યાપક મારફતે દર્શાવે આપણે માટે ઉત્સર્ગન (અર્પણ) કરે છે — આખી સૃષ્ટિ જ તેણે કરેલું દાન છે. આનંદાદ્યેષ્વર દક્ષિણામણી મૂર્તિ જાગ્રતે — આનંદમાંથી જ આ જે કંઈ છે તે બધું સર્જાય છે, બેબે બેબે કરું જ થવું નથી — તે સ્વયંભૂ સ્વસ્થિત્વાશ્રિત પ્રેમ જ આખી સૃષ્ટિના મૂળમાં રહેલો છે.

એ પ્રેમસ્વરૂપની સાથે આપણે પૂરેપૂરો યોગ થતાં જ આપણી બધી હજી પૂર્ણપણે અરિતાઈ થશે. સંપૂર્ણ થવું હશે તો જેની સાથે યોગ સાધવાનો છે તેના જેવા થવું પડશે. પ્રેમની સાથે પ્રેમ દ્વારા જ યોગ થઈ શકશે.

પણ પ્રેમ તો મુક્ત છે, તે તો સ્વાધીન છે. દાસત્વ અને પ્રેમમાં બીજો કોઈ તફાવત જ નથી — ફક્ત દાસત્વ બદ્ધ છે અને પ્રેમ મુક્ત છે. પ્રેમ પોતામાં જ આત્મતિક રીતે પ્રતિષ્ઠિત છે, તે પોતાના કરતાં ઉપરના બીજા કોઈની પાસે કોઈપણ બાબતમાં કશો ખુલાસો કરતો નથી.

આથી દરીને પ્રેમસ્વરૂપની સાથે મળવા માટે આપણે સંપૂર્ણ સ્વાધીન થવું પડશે. સ્વાધીન થવા વગર સ્વાધીનની સાથે આદાન-પ્રદાન થઈ શકતું નથી. તેની સાથે આપણી એ સમજૂતી થઈ ગયેલી છે, તેને આપણને ફરી રાખેલું છે કે તમે મુક્ત થઈને મારી પાસે આવવો

જે વ્યક્તિ દાસ છે તેને માટે મારા આમ દરબાર ખુલ્લો છે એ ખરું, પણ તે મારા ખાસ દરબારમાં દાખલ નહિ થઈ શકે

કોઈ કોઈ વાર મનની અધીરાઈને લીધે આપણે તેના તે ખાસ દરબાર આગળ દોડી જઈએ છીએ, પરંતુ દરવાન વાર વાર આપણને પાછા કાઢે છે કહે છે, — તમારું આમ ત્રણપત્ર કયાં છે? શીધરા જઈએ છીએ તો માલૂમ પડે છે કે આપણી પામે જે ફટયાક આમ-ત્રણો છે તેમાં ધનનું આમ ત્રણ છે, યશનું આમ ત્રણ છે, અમૃતનું આમ ત્રણ નથી વાર વાર પાછા આવવું પડ્યું — વાર વાર

ટિકિટ તપાસનારને છેતરી શકાય એમ નથી, આપણે પૈસા આપીને જે રેશનની ટિકિટ ખરીદી છે, તે રેશનને જ આપણે ઊતરવું પડે આપણી લાખા સમયની સાધના અને બહુ દુઃખ વેડીને કરતા સમય વડે આ સસાર નાઈનના જ જુદા જુદા રેશનોની ટિકિટ ખરીદી છે, બીજી લાઈન ઉપર તે નહિ ચાને અત્યારથી હવે રાજ રાજ બીજી લાઈનનું ધન ભેગું કરવું પડશે અત્યારથી હવે જે કંઈ ભેગું કરીએ કે જે કંઈ ત્યાગ કરીએ તે કેરળ તે ગ્રેમને માટે

૧૦

સામ જરૂર

૨૬મી અમદાવાલ, ૧૩૧૫

આપણે બીજી કોઈ ચરમ વાત જાણીએ કે ન જાણીએ, આપણા અતરમાથી એક વાત આપણે સમજી લીધી છે તે એ કે એકમાત્ર ગ્રેમમાં જ જધા દુન્દો એકસાથે ભેગા મળીને રહી શકે છે દલીલમાં એઓ કાપાકાપી કરે છે, કર્મમાં તેઓ મારામારી કરે છે, કેમે કયાં દગીબગીને રહેના નથી, પણ ગ્રેમમાં જધા ઝબકા મટી જાય છે

તકક્ષેત્રમા અને કર્મક્ષેત્રમા જેઓ દિતિપુત્ર અને અદિતિપુત્રની જેમ પરસ્પરનો બિનકુલ મિનાશ કરનાર જ સદા ઉદય હોય છે, તેઓ પ્રેમમા સમા ભાઈ જેવા છે.

તકના ક્ષેત્રમા દૈત અને અદૈત પરસ્પરના અત્યંત વિરોધી છે — 'હા' જેમ 'ના'ને કાપે છે, 'ના' જેમ 'હા'ને કાપે છે, તેવા તેઓ વિરોધી છે પરંતુ પ્રેમના ક્ષેત્રમા દૈત અને અદૈત બરાબર એક જ સ્થાને રહે છે પ્રેમમા એકી વખતે બે હોયુ પણ જરૂરી છે, એક હોયુ પણ જરૂરી છે આ બે મોટા વિરોધીઓમાના કોઈને પણ બાહ રાખ્યે ન આવે — વળી તેઓ વિરુદ્ધ રહે તોપણ ન આવે જે વિરુદ્ધ છે તેણે અવિરુદ્ધ થઈને રહેયુ પડે એવી એક આશ્ચર્યકારક ઘટના કેવળ પ્રેમમા જ બને છે એટલા માટે જ, હુ સા માટે બીજાને ખાતર પોતાને અર્પી દેવા માગુ છુ એ મારા પોતાના અંતરનુ રહસ્ય હુ ઊંડા કિતરીને સમજી શકતો નથી, પણ સ્વાર્થ શી વસ્તુ છે એ સમજવામા લગારે શુક્રેલી પડતી નથી

● બગવાન પ્રેમસ્વરૂપ છે ને, એટલે તેમણે એકના બે કર્યા છે અને બેના એક કર્યા છે આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીએ છીએ કે બે જેમ સાત્ય છે તેમ એક પણ સાત્ય છે આ અદ્ભુત ઘટનાનો કઈ તક દ્વારા પાર પાળી શકાતો નથી, કારણ, એ પ્રેમનુ કાર્ય છે

ઉપનિષદમા, એટલા માટે જ, ઉપર સબધે સદા ત્રિરુદ્ધ શબ્દો જ બોલા મગે છે જ એકોડગ્ણીં વદુષાશક્તિયોગાત્ વર્ણાન્તેજાન્નિ હિતાર્યો દયાતિ તે એક છે, તેને કોઈ વર્ણ નથી, તેમ છતા બહુ શક્તિ વડે તે જાનિહીન એક, અનેક જાતિના મજીર પ્રયોજનો સર્જે છે જે એક છે તે વળી કયાથી અનેકના પ્રયોજનો સરજવા જતો દર્શે? તે પ્રેમસ્વરૂપ ખરા ને, એટલે એક હોવામાત્રથી તેને આનંદ નથી, અનેકનુ સર્જન કરે ત્યારે જ તે સાર્થક થાય છે

સ વયમાત્ શુક વળી તે વ્યદવાત્ સાશ્વતીમ્ય સમાખ્ય - અર્થાત્

અનન્ત દેશમા તે સ્તમ્ભભાવે વ્યાપ્ત થઈને રહેતો છે, વળી અનન્ત કાળમા તે સર્જે છે, કામ કરે છે એનીસાથે તે ગિયતિ પણ છે અને ગતિ પણ છે

આપણી પ્રકૃતિમા પણ આ સ્થિતિ અને ગતિનું સામન્વય આપણે એક જ જગ્યાએ જોવા પામીએ છીએ, અને તે પ્રેમમા આ અચન મસા મા જ્યાં આપણે પ્રેમ દોષ છે ત્યાં જ માત્ર આપણા ચિત્તની ગિયતિ મેળ છે — બીજા બરાને આપણે સ્પર્શને ચાલ્યા જઈએ છીએ પકડીએ છીએ અને છોડી દઈએ છીએ, પણ જ્યાં આપણે પ્રેમ દોષ છે ત્યાં આપણું મન સ્થિર થાય છે તેમ છતાં ત્યાં જ તેની કિંમત પણ વિશેષ દોષ છે ત્યાં જ આપણું મન સૌથી વધુ ગતિશીલ દોષ છે પ્રેમ જ જ્યાં સ્થિર કરે છે ત્યાં અસ્થિર પણ કરે છે પ્રેમમા જ સ્થિતિ અને ગતિ એક નામે રહે છે

મનના ક્ષેત્રમા ત્યાગ અને લાભ જુદી જુદી શ્રેણીમા પડે છે — તેઓ વિરુદ્ધ કાળિના ગણાય છે પણ પ્રેમમા તો ત્યાગ અને લાભ એક જ દોષ છે જેના ઉપર આપણે પ્રેમ રાખીએ છીએ તેને જ આપીએ છીએ તે આપણે એ જ લાભ આનંદના વિસાળના ચોપડા મા જમા અને ખરચ એક બાજુએ ખતવાય છે — તેમા આપણે અંતે પામણું એક જ છે ભગવાને પણ સૃષ્ટિમા આ જ આનંદનો યજ્ઞ આ જ આત્માને માથે છે જેમા એઓ પોતાની આપીને પોતે જ પામે છે આ આપણા પામવાને મિનકુન એક કરી નાખણું એનું નામ જ પ્રેમ

દર્શનશાસ્ત્રમા એક ભારે મોટી ચર્ચાનો વિષય છે કે ઈશ્વર પુરુષ છે કે અપુરુષ સમુદાય છે કે નિર્ગુણ personal છે કે impersonal ? પ્રેમમા 'તા' અને 'ના' બેગા રહેતા છે પ્રેમની એક કાંઈ સમુદાય છે બીજી કાંઈ નિર્ગુણ કે તેની એક બાજુ કહે છે — 'હું છું' બીજી બાજુ કહે છે — 'હું નથી' 'હું' ન દોષ તોરે પ્રેમ ન

સંભવે, 'હુ' ન છૂટે તોયે પ્રેમ ન સંભવે. એટલા માટે ભગવાન સચ્ચુ કે નિર્ગુણ એ બધી ચર્ચા કેવળ તર્કના ક્ષેત્રમાં જ ચાલે, એ તર્ક તેને સ્પર્શી પણ શકતો નથી.

પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્ર કહે છે કે આપણી ઉન્નાતિને અંત નથી — આપણે હિતરોષર તેની (ઈશ્વરની) દિશામાં જઈએ છીએ, પણ કોઈ પણ કાળે તેની પાસે પહોંચતા નથી. આપણા ઉપનિષદ કહે છે કે આપણે તેની પાસે જઈ પણ શકતા નથી અને વળી તેની પાસે જઈ પણ શકીએ છીએ, તેને પામતા પણ નથી અને પામીએ પણ છીએ. ચતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદા — આનન્દ વ્રજ્જાળો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કૃતઘન। આવી અત્યંત વિરુદ્ધ વાત એક જ શ્લોકના બે ચરણમાં આટલી સ્પષ્ટ રીતે બીજે કયાય સાલગવામાં આવી નથી માત્ર વાણી જ પાછી ફરતી નથી, મન પણ તેને પામ્યા વગર પાછું આવે છે — આ એકદમ ચોખ્ખો જવાબ છે તેમ છતાં તે બહાના આનંદને જોણે જાણ્યો છે તે બીજા કશાથી ડરતો નથી એનો અર્થ એ થયો કે જોને બિનકુલ જ જાણી શકતો નથી તેને એવો જાણી શકાય છે કે પછી બીજા કશાનો જ ભય રહેતો નથી એ માન જ્ઞાન છે? આનંદ જ્ઞાન છે, પ્રેમનું જ્ઞાન છે એ બધા અજ્ઞાનને ઉલ્લંઘી જઈને મેળવેલું જ્ઞાન છે એક પ્રેમમાં જ અજ્ઞાનની સાથે જ્ઞાનનો આત્મતિક વિરોધ નથી સ્વીકૃતિ પાતાના વ્યભીને જ્ઞાનના પરિચય દ્વારા બધી બાજુથી પૂરેપૂરો નયે જાણી શકે, પરંતુ પ્રેમના પરિચય દ્વારા આનંદના પરિચય દ્વારા એવો જાણી શકે છે કે કોઈ જ્ઞાની તેવો જાણી શકતો નથી પ્રેમના ભીતરનું આ એક અદ્ભુત રહસ્ય છે કે જ્યાં એક દૃષ્ટિએ કશું જ જાણીતા નથી ત્યાં બીજી દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણપણે જાણીએ છીએ. પ્રેમમાં જ અસીમ સીમામાં પડાય છે અને સીમા અસીમને આસિંગન કરે છે — તર્ક દ્વારા એનો કોઈ ખુલાસો કરી શકાય એમ નથી.

ધર્મશાસ્ત્રમાં તો આપણે જોઈએ છીએ કે મુક્તિ અને બંધન એના પરસ્પર વિરુદ્ધ છે કે કાઈ કાઈની આખની સરખામણી નથી. બંધનનો નિરોધ નાશ કરીને મુક્તિ મેળવવી પડે છે એવો આપણને ઉપદેશ કરવામાં આવે છે સ્વાધીનતા એ એક અતિમ કાર્ટિની વસ્તુ છે એવો સરખા પાશ્વર્ય શાસ્ત્રે પણ આપણા મનમાં બદલવું કરવો છે પરંતુ એક ક્ષેત્ર એવું છે જ્યાં અધીનતા અને સ્વાધીનતા અસંખ્ય સરખા ગૌરવ ભોગવે છે, એ વાત આપણને જૂએ પાસવે એમ નથી એ ક્ષેત્ર તે પ્રેમનું ત્યાં અધીનતા સ્વાધીનતા આગળ એક બાવપૂર પણ માથું નીચું નમાવતી નથી પ્રેમ જ સંપૂર્ણ સ્વાધીન છે અને પ્રેમ જ સંપૂર્ણ અધીન છે

ઈશ્વર કઈ કેવળ મુક્ત જ નથી તેમ જો હોત તો તો તે મિનકુન નિષ્ક્રિય હોત પણ તેણે પોતાની જાતને બાંધેલી છે જો ન બાંધેલી હોત તો સૃષ્ટિ જ ન હોત અને સૃષ્ટિમાં કાઈ નિયમ કાઈ નાતુરની જ જોવામાં ન આવત તેનું જો આનંદરૂપ છે, જો રૂપે તે પ્રકાર થાય છે તે તો તેનું આ બંધનનું રૂપ છે એ બંધનમાં જ તે આપણને પોતાનો લાગે છે આપણને સુદર લાગે છે એ બંધન તેનું આપણી સાથેનું પ્રેમનું બંધન છે એ તેણે પોતે સ્વીકારી લીધેલા સ્વાધીન બંધનમાં જ તે આપણો સખા છે, આપણો પિતા છે એ બંધનમાં જો તેણે પોતાની જાતને બંધાવા ન દીધી હોત તો કદી ન શક્ત કે સર્વ જીવજનતા સ વિષાતા તે જ બંધુ, તે જ પિતા તે જ વિધાતા છે આવી મોટી એક આશ્ચર્યમય વાત માણસ ના મુખમાંથી નીકળી જ ન શકત મોટી વાત ઈશ્વર ઈશ્વર શુદ્ધ શુદ્ધ મુક્ત છે એ કે તે આપણી સાથે પિતાના, સખાના પતિના સબંધથી બંધાયેલો છે, એ જ બંને સરખી જ મોટી વાત છે અધીનતાને અત્યંત દબાવી ગણી ગણીને તેને વિશે આપણા મનમાં એક પ્રકારનો હીન સંસ્કાર બંધાઈ ગયો છે એ જાતના અંધ સંસ્કાર

ખીજ પણ આપણામાં અનેક છે. જેમ કે આપણે જે નાનું હોય છે તેને તુચ્છ માનીએ છીએ, મોટું હોય ■ તેને જ મદાત માનીએ છીએ — કેમ જાણે ગણિતશાસ્ત્ર દ્વારા દોષને મદત્ત આપી શકાતું ન હોય ! એ જ રીતે આપણે સીમાને ગણ દેતા દોષને છીએ — કેમ જાણે સીમા એ શી વસ્તુ છે, એ આપણે જાણતા ન હોઈએ ! સીમા એ એક પરમ આશ્ચર્યમય રહસ્ય છે. એ સીમા જ તો અસીમને પ્રગટ કરે છે. એ કેવી અનિર્વચનીય છે ! એનું ૩૫, એના ગુણ, એનો વિકાસ કેવો આશ્ચર્યમય છે ! એક ૩૫માંથી બીરું ૩૫, એક ગુણમાંથી બીજે ગુણ, એક સક્તિમાંથી બીજી શક્તિ — એનો નાશ ક્યાં છે ? એની સીમા ક્યાં છે ? સીમા જે કક્ષનાતીત વૈચિત્ર્યમાં, જે અપાર બાહુલ્યમાં, જે અનંત પરિવર્તન-પરંપરામાં પ્રગટ થાય છે, તેની અવજા દરી શકે એવી કેવી શક્તિ છે ! ખરું જોતાં, આપણે પોતાની ભાષાની જ પોતે અવજા કરીએ છીએ, સીમાની અવજા કરવા જોડેથી અધિકાર આપણને છે જ નહિ. અસીમ દરતા સીમા દોષ પણ અંશે ઓછી આશ્ચર્યમય નથી, અવ્યક્ત કરતાં વ્યક્ત દોષ પણ રીતે અગ્રહ્ય નથી.

સ્વાધીનતા અને અધીનતા સંબંધે પણ આપણે સજ્જની રમત કરીએ છીએ અધીનતા પણ સ્વાધીનતાની જોડે જ એક આગ્રહ ઉપર ખેંચાતી રાજ્ય કરે છે, એ વાત આપણે ભૂલી જઈએ છીએ. આપણે કેવળ સ્વાધીનતા જ ઇચ્છીએ છીએ એમ નથી. અધીનતા પણ આપણે ઇચ્છીએ છીએ જે ઇચ્છામાં આપણા અંતરની આ બને ઇચ્છાઓનું પૂરેપૂરું સામંજસ્ય થઈ જાય છે, તે ઇચ્છા પ્રેમની ઇચ્છા છે. બંધનનો સીકાર કરીને બંધનને વટી જવું એ પ્રેમનું કામ છે. પ્રેમ જોડેથી સ્વાધીન છે તેટલું સ્વાધીન ખીરું દોષ નથી. વળી, પ્રેમની જે અધીનતા છે, તેના જેવી મોટી અધીનતા જગતમાં ક્યાં છે ?

અધીનતા એ ઈની મદિમાન્યિત વસ્તુ છે તે આપણને વૈષ્ણવ ધર્મે બનાવ્યું છે અદ્ભુત દિ મતપૂર્વક અસકોચપણે તેણે કહ્યું છે કે ભગવાને જીવની આગળ પોતાને બાધી રાખ્યો છે—એ પરમ ગૌરવની ઉપર જ જીવન અસ્તિત્વ છે આપણુ પરમ અભિમાન એ છે કે ઈશ્વર આપણા વગર રહી શક્યો નથી, તેણે આ બંધન સ્વીકાર્યું છે, નહિ તો આપણુ અસ્તિત્વ જ શી રીતે હોય ?

મા જેમ સત્તાનની અને પ્રજાથી જેમ પ્રજાથીની સેવા કરે છે, તેમ તે આપણુ રિષ્ બાધીને આપણી સેવા કરે છે તેણે પોતે મેરક બનીને મેરા નામની વસ્તુને અષાઢ માદાત્મ્ય અધ્યું છે, પોતાના વિશાળ જગત વડે તે પુરુષ ધામધૂમ કરી શકે એમ હતું, તેમ છતાં આપણુ મન રીઝવવાને આટલાના પ્રયત્ન શાને ? નાનાવિધ કુક્લિધી નાનારિધ કયા દ્વારા રિધની સાથે આપણા આટલા અસખ્ય સાદુ લગાડવાના સબધો શા માટે બાધી આપે છે ? સારુ લગાડવાના એ મિનજરૂરી આભોજનનો કઈ પાર છે ? તે જુદી જુદી દિશાએ ચઈને વારવાર કહે છે, તને હુ મારો આનંદ આપુ છું, તારો આનંદ હુ મને આપ તેણે પોતાને મારે મર મીમાના અપૂર્વ છદ્ધી બાધ્યો છે, નહિ તો પ્રેમનુ ગીતિકાવ્ય પ્રગટ જ ન થાય ને ।

એ પ્રેમસ્વરૂપની સાથે આપણા પ્રેમનો જ્યાં જ્યાં બરાબર મેળ ખાતો નથી ત્યાં ત્યાં આપ્યા જગતમા તે બેસર બની જાય છે ત્યાં ત્યાં એટના બધા હુ ખો પેદા થાય છે કે કઈ કહેવાની વાત નહિ — આમુ વલા જ જાય છે હે પ્રેમિક, હુ પ્રેમ જળજળપરીએ ખૂચી વેવા આહતો નથી હુ મન હરીને લેવા માગે છે—એક દિવસ મન અને પ્રાણપૂર્વક રડાવી રડાવીને ત્યાર પછી તારા પ્રેમનુ કાણુ નુકવાવશે એટને આટલુ મોડુ થાય છે, એટને જ તો સાજ પડી ગઈ તોયે મારા અભિસારની તૈયારી પૂરી ન થઈ

૧૧

શું જોઈએ ?

૩૦મી અમદાવાદ, ૧૯૧૫

આપણે રાજ રાજ આપણી ઉપાસનામાંથી શું ફળ માર્યું હતું ? આપણે માગી દત્તી શાન્તિ આપણે ધાર્યું હતું કે આ ઉપાસના વનસ્પતિની પેઠે આપણને હાથ આપમે, રાજ રાજ સસારના તાપ-માથી આપણુ રક્ષણ કરશે.

પરંતુ શાન્તિ માગીએ એટલે શાન્તિ મળી જતી નથી તેના કરતાં ખીનું ધણુ વધારે ન માગીએ તો શાન્તિની પ્રાર્થના પણ નિફળ જાય છે

તાવનો દરદી કાપર થઈને કહે છે કે મારી આ જ્વાળા શમી જાયો, કદાચ પાણીમાં ઝપલાવી પણ પડે પણ તેથી જે કંઈ શાન્તિ થાય છે તે કંઈ સ્થાયી રહેતી નથી — એટલુ જ નહિ, કદાચ તેનાથી તાવ વધી પણ જાય દરદી જે શાન્તિ માગે, સ્વાસ્થ્ય ન માગે તો — શાન્તિ પણ પામતો નથી, સ્વાસ્થ્ય પણ પામતો નથી.

આપણને પણ શાન્તિથી નહિ ચાતે, ગ્રેમ જોઈએ બધું મને એ જે સદેજ શાન્તિ લાગે છે, થોડી વારને માટે એક પ્રકારની નિનમ્બતાનું આવરણ આપણા ઉપર આવી પડે છે, તે આપણને ભુલાવામાં નાખે છે, — આપણે મનમાં નિશ્ચિત થઈને કહીએ છીએ કે અમારી ઉપાસના સાર્થક થઈ — પરંતુ બીજામાં આર્થકતા જોવામાં આવતી નથી

કારણ કે આપણે જોઈએ છીએ કે વ્યાધિ જતો નથી આખો દિવસ જુદી જુદી ઘટનાઓમાં આપણે જોવા પામીએ છીએ કે સંસારની સાથેનો આપણો સંબંધ સડજ થઈ નથી દરદીની સાથે તેની જડારની

પ્રકૃતિનો સબધ જેવો હોય છે તેવો બની ગયો છે બહાર ત્યારે સામાન્ય હડી હોય છે ત્યારે હ ઢીના દેદમા અસભ્ય હડી હોય છે બહારનો સ્પર્શ ત્યારે અત્યંત મૃદુ હોય છે ત્યારે રાત્રીના દેદમા દુ સદ વેળા હોય છે । આપ ॥ ૫૩ ॥ ગે જ દશા હોય છે બહારની સાથેના વ્યવસ્થામાં આપણે વજન બગાડ સાચવી રાખ્યા નથી નાની વાન ખૂબ મોટી ગમે છે નાનો બનાવ અત્યંત ભારે બની જાય છે

ભાગ્ય ક્યારે વધી જાય ? જ્યારે કેન્દ્ર તરફ આકર્ષણ વધી જાય ત્યારે પૃથ્વી ઉપર જે દબાવી વસ્તુ આપણે સંતોષાઈથી ઉપાડીએ છીએ તે જ વસ્તુ એ આપણે બુદ્ધિપ્રતિબદ્ધ ઉપર જઈએ તો આપણા દાહમાંના ચૂરેચૂરા મરી નાખે મરણ ત્યાં આ કેન્દ્ર તરફ આકર્ષણ પૃથ્વી મરતા અનેકગણ વધારે છે એ જ રીતે આપણે જેઈએ છીએ કે આપણા પોતાના કેન્દ્ર તરફ ખેંચાણ ખૂબ વધારે છે — આપણો સ્વાર્થ હોતર તરફ જ ખેંચે છે આ અદમ્ય હોતર તરફ જ ખેંચે છે એના માટે જ બધી વસ્તુઓ અત્યંત ભારી બની જાય છે — જે દુઃખ છે તે કેવળ મારા એ હોતરના ખેંચાણને જોઈ જ મને આખો વખત ત્યાં ત્યાં મરે છે — બધી વસ્તુએ મને જ જકડી પકડ્યો છે — બધો જ રાતો મને હ મેના મારે છે — કાણુભરની શાંતિ દ્વારા એને જૂની જગ્યાથી મને લાલ રો ?

એ દબાણ દબાડ ક્યારે થાય ? ગ્રેમ પ્રમટે ત્યારે કારણ ત્યારે એ ખેંચાણ બહારની દિશામાં જાય છે આપણા જીવનમાં અનેક વાર આપણને એનો અનુભવ થયો છે જે દિવસે પ્રજ્ઞાની સાથે આપણો પ્રજ્ઞા વિશેષ ભાવે સાર્થક થયો હોય ■ તે દિવસે આગમનો પ્રકાર ઉજ્જવળ અને વનની સ્થામનતા વધુ સ્થામનતર લાગે છે એટલું જ નહિ તે દિવસે આપણા સસારના ગુરુત્વાકર્ષણ ખેંચાણ એકદમ હળવું થઈ ગયું હોય છે ખીજે દિવસે લિપ્તારીને જ્યાં માત્ર એક રેસો આપીએ ત્યાં તે દિવસે તેને આઠ આના આપી દઈએ છીએ અથાત્ ખીજે

દિવસે એક પૈસાનો જે ભાર હતો તેટલો જ ભાર આજે ખત્રીસ પૈસાનો થાય છે. ખીજે દિવસે જે કામથી હેરાન હેરાન થઈ જાત તે કામથી આજે ચાક લાગતો નથી — એકાએક કામ હળવું થઈ ગયું છે. પૈસો તો પહેલાના જેવો જ પૈસો છે, કામ તો પહેલાના જેવું જ કામ છે, માત્ર તેનું વજન ઓછું થઈ ગયું છે, કારણ કે આજે જે ચાલુ મારા પોતાના કેન્દ્ર તરફ નથી, કારણ પ્રેમે અને બહારની તરફ જેથીને એકદમ એક ક્ષણમા આખા જગતનો ભાર ઉતારી નાખ્યો છે.

આપણી સાધના ગમે તેની હોય, આપણો સસાગ જે તેની સાથે સાથે હલકો ન થતો રહે તો સમજવું કે સાધના ખરાબર ચાલતી નથી, જો એમ માલૂમ પડે કે રૂપિયાતું વજન પહેલાના જેવું જ ભયંકર છે, સાધનસાધનનો ભાર પહેલાની માફક જ મને દબાવી રહ્યો છે, તેમથી એકાદ નાની નહીં વસ્તુને પણ ફેંકી દેવા જેટલી મારામા શક્તિ નથી, જો એવું માલૂમ પડે કે કામ જેટલું મોટું હોય તેના કરતા તેનો બોલો અનેકગણો વધારે લાગતો હોય તો સમજવું કે પ્રેમ જાગ્યો નથી — આપણા લગ્નમહાત્મા વર આગ્યો નથી.

તો પછી માત્ર પેરી શાન્તિથી શું વળશે ? એ આપણને સાચી વસ્તુથી વ્યવિત રાખી યોગ્ય સંતુષ્ટ કરી રાખશે પ્રેમમા કેવળ શાન્તિ જ નહિ અશાન્તિ પણ હોય છે, જુવાળના પાણીની પેઠે તેમા કેવળ પૂર્ણતા જ હોય છે એમ નહિ, તેની પેઠે તેમા ગતિવેગ પણ હોય છે, — તે આપણને જરી દઈને બેસાડી નહિ રાખે, તે આપણને ઝોટની દિશા તરફથી મો ફેરવી બિલકી દિશામા ખેંચી ખેંચીને લઈ જશે — પછી આ અવ્યવ સસાગને આખો વખત દોરડાં વડે ખેંચાતી અને વાંસ વડે ધક્કા મારવાની મહેનત કરતી નહિ પડે — તે ઝખટાબેર તણાવા લાગશે !

જ્યાં મુધી એ પ્રેમનું એ ચાલુ ન લાગે ત્યાં મુધી શાન્તિ કશા કામની નથી — ત્યાં મુધી અશાન્તિનો અનુભવ થતો રહે એ જ સારું છે ત્યાં મુધી રોજ રાત્રે વેદના સાથે જ સુષ્ટિએ અને વેદના સાથે જ સવારે જાગીએ એ સારું છે અમને તું અજુમા વહારી દે, શાન્ત રહેવા ન દે.

દરરોજ સવારે જ્યારે અધકારના દ્વાર જાંધડી જાય ત્યારે અમે તને મિનને સામે જામેનો જોઈએ સુખનો દિવસ દોન કે દુખનો દિવસ દોન કે આપણનો દિવસ હોય તારી સાથે મારું મિનન થયું, ખસ, હવે મને કશી ચિંતા નથી, આજે હવે હું બધું જ સડી શકીશ જ્યારે પ્રેમ નથી હોતો, ત્યારે જ હે સખા, અમે શાન્તિને માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ ત્યારે અ પ પૂજ્યી ગમે તેના આધાત સહી શાન્તા નથી પરંતુ જ્યારે પ્રેમનો અભ્યુદય થાય છે, ત્યારે જે દુખમા, જે અશાન્તિમા તે પ્રેમની કસોટી થાય તે દુખને તે અશાન્તિને પણ માથે ચડાવી શકીએ છીએ હે બધું ઉપાસના સમયે હવે હું શાન્તિ નહિ માગું, હું ફેરળ પ્રેમ માગીશ પ્રેમ શાન્તિરૂપે આનશે અશાન્તિરૂપે પણ આનશે તે ગમે તે વેશે આવે, તેના મુખ તરફ જોઈને હું મહી શકું કે તને હું ઓળખું છું, બધું તને હું ઓળખું છું — એવી શક્તિ મને મળે.

૧૨
પ્રાર્થના

૩૦ એપ્રિલ, ૧૯૧૫

ઉપનિષદ ભારતવર્ષનું અભ્યાસનું મહાદક્ષ છે એ કેવળ સુદર સ્થામલ જાયામય છે એટલું જ નહિ, એ મોટું છે અને એ કાલું છે

એમા કેવળ સિદ્ધિનું પ્રાપ્ત્ય પ નિશ્ચિત થયેતું છે એમ નહિ, એમા તપસ્યાની કઠોરતા બિહીનગામી થઈને રહેતી છે તે અત્રિભેદી મુદ્દા અન્યતાની વચ્ચે એક મધુર રૂપ ફેરેતું છે — તેની મુનામ આપણને બ્યાકુલ બનાવી દે છે તે છે પેનો મેત્રેયીની પ્રાર્થનાનો મન.

પ્રાર્થનાકથે બ્યારે મૃદુલ્વાગ કરતી રખતે પોતાની મને પત્ની એને પોતાની બધી સપત્તિ આપી જવાને તેવાર થય ત્યારે મેત્રેયીએ પૂછ્યું, 'વારુ, કહો તો ખગ કે આ બધાથી હું અમર થઈશ ?' પ્રાર્થનાકથે કહ્યું, 'ના અમર તો તું નહિ થાય, પણ આધનસામગ્રી વાળાનું જીવન જેવું દોષ છે તેવું તારું જીવન થશે સસારીએ જેની રીતે પોતાના ધરખાર, દોરકાખગ, આલારમ્મ વગેરેથી મુખમા દિવસ કાટે છે, તમે પણ તેની રીતે દિવસ ગુમરી ચકસો.'

ત્યારે મેત્રેયી એક ક્ષણમા બોલી જાતી — "વેનાહ નામૃતા સ્યામ્ કિમિદ્ તેન કુર્ચામ્ । જેનાથી હું અમૃત ન થાઉં તે બઈને હું શું કરું ।" આ કઠોર જ્ઞાનના વચન નથી — તેણે કઈ ચિતન દ્વારા, ધ્યાન દ્વારા કમુ નિત્ય, કમુ અનિત્ય એનો રિવેક કરીને આ વચન ઉચ્ચાર્યો નહોતા — તેના મનમા એક કસોટી હતી જેના ઉપર સસારની બધી વસ્તુઓને એક વાર કસી જોઈને તે બોલી જાતી — "મારે જે જોઈએ છે તે આ નથી ।"

ઉપનિષદમા બધા પુરુષ તત્ત્વોની જ્ઞાનગભીર વાણીની વચ્ચે એકમાત્ર એકલું આ એકમાત્ર બ્યાકુળ વચન ગાજી જાય છે અને એ જ્વનિ પિત્તીન થઈ ગયો નથી — એ જ્વનિએ તેમના મેધમદ જ્ઞાન્ત સ્વરની વચ્ચે એક અપૂર્વ અત્રુપૂર્વ પ્રાધુર્ય જગતું રાખ્યું છે માણસમા જે પુરુષ વસે તેના દર્શન ઉપનિષદમા ઠેકઠેકાણે મુદે મુદે લાવે આપણને યથા હતા, એવામા અચ્ચાનક એક ખૂણમા નજર પડતા જણાય છે કે માણસમા જે નારી વસે છે તે પણ ઉપ નિષદમા સૌદર્ય દેવાવતી જાણી છે

આપણી અતર પ્રકૃતિમા એક નારી રહેવી છે આપણે આપણે સધળો સચ્ચ તેની આગળ ધરી દઈએ છીએ આપણે ધન લાવીને કહીએ છીએ — આ લે, ખ્યાતિ લાવાને કટીએ છીએ — આને તુ સધરી રાખ આપણુમા રહેવો પુરુષ આપુ જીવન હાડતુ પરિશ્રમ કરીને કેટકેટલી દિશાઓમાથી શું શું લઈ આવે છે તેનો કઈ પાર નથી સ્ત્રીને કહે છે — આના વડે તું ધર માડ, સારી રીતે વ્યવસ્થિત પણે ધર ચવાન, આનાથી તુ સુખમા રહે આપણા અતરમાની તપસ્વિની દહી રપટપણે કટી ચકની નથી કે આ બધુ મારે કામતુ નથી તેને એમ લાગે છે કે હું જે માગતી હતી તે કદાચ આ જ હશે એમ જાના એ બધુ વીધા જાના તેને એમ થતુ નથી કે બધુ મળા ગયુ તેને એવો વિચાર આવે છે કે કદાચ જે પામી છુ તેતુ પ્રમાણુ દહી વધાનતુ પડશે — રૂપિયા દહી વધારે જોઈએ, ખ્યાતિ દહી વધારે મેળવવી જોઈએ, સત્તા દહી વધાર્યા વિના છૂટકો નથી, પણુ એ રધારાનો કોઈ અત નથી ખરુ જોતા તે અમૃત ધ્વજ છે અને આ સામગ્રી અમૃત નથી એ રમ્તુ એક દહાડો તેણે સમજીની જ પડશે એક દિવસ એક ક્ષણમા આખા જીવનના હગનો કરેલા સચ્ચને ઉકરડાની પેડે એક બાજુ હામેની મૂકી તેણે પુકારી જીવુ જ પડશે — યેનાદ નામ્મતા સ્વામ્ વિમહ સેન કુર્મામ્ ।

પરતુ મૈત્રીથીએ જે કહ્યુ કે “હું જેનાથી અમૃત ન થાઉ તે લઈને હું તુ કરુ ।” — એનો અર્થ શો ? અમર થવુ એટલે જ આ પાર્થિવ શરીરને અનત કાળ સુધી ઉપાડીને ચાલ્યા કરવુ ? અથવા મૃત્યુ પછી પણુ કોઈ પણુ રૂપે જન્માતરે કે અવસ્થાતરે ટકી રહેવુ ? મૈત્રીથીએ શરીરની અમરતા ઇચ્છી નહોતી અને આત્માની નિત્યતા વિશે પણુ તેને કશી ચિંતા નહોતી એ વાત નક્કી તો પછી તેણે કયા અર્થમા અમૃત યાદ દઈછ્યુ હતુ ?

તેણે એમ કહ્યુ હતુ કે સસારમા આપણે તો સતત એક

વસ્તુમા થઈને બીજામા જતા હોઈએ છીએ — કયામા જ સ્થિર થઈને રહી શકતા નથી. મારા મનના વિષયો પશુ સરી જાય છે, મારુ ચિત્ત જેનું અવનવન કરે છે, તેને ત્યારે હું છોડી દઉં છું ત્યારે તેના પૂરતુ મારુ મૃત્યુ યાપ છે એવી રીતે સતત એક મૃત્યુમા થઈને બીજા મૃત્યુમા હું જાઉં છું — એ મૃત્યુની પરપરાનો ઝાઝ અંત નથી.

આમ હતા મારુ મન એની ઝાઝ વસ્તુ હાથે છે જેમાથી એને ખસતુ ન પડે — જે મળતા એ કહી શકે કે આ સિરાય માટે કઈ વધારે લેઈતું નથી જે મળતા તેને છોડવા કરવાનો પ્રશ્ન જ ઊભો ન થાય તો જ મૃત્યુના દાયમાની સપૂર્ણ છુટકારો મેળવી શકાય એવ કષ્ટ મારુસ છે, એની કઈ નસ્ટ છે જેને વિશે એમ કહી શકાય કે આ મારુ છવનભરતુ બાધુ મળી ગયું — દવે ચાલી જશર નથી.

એટલા માટે જ તો સ્વામીએ ત્યજેની બધી સપત્તિ ઠોકરે મારીને મેરેથી બોની જોડી હતી કે આ બધુ લઈને હું શું મુ ? મારે તો અમૃત લેઈએ !

વારુ, હીક સાધનસામગ્રી કઈ અમૃત નથી તો પછી અમૃત શું છે ? આપણે જાણીએ છીએ કે અમૃત શું છે આ જગતમા તો જ સ્વાદ મિત્રુલ જ આપણને મળતો નથી એમ નથી જો એ સ્વાદ ન મળ્યો હોત તો તેને માટે આપણે રાત નહિ આપણે સસારના બધા જ વિષયોમા સતત તેને જ શોધતા ફરીએ છીએ, તેનું કારણ એ છે કે તે આપણને કાંઈ કાંઈ સ્પર્શ કરી જાય છે.

મૃત્યુમા આ અમૃતનો અર્થ આપણને ક્યાં મળે છે ? ત્યાં આપણે પ્રેમ હોય છે ત્યાં એ પ્રેમમા જ આપણે અનન્યનો સ્વાદ પામીએ છીએ પ્રેમ જ સીમામા અસીમતાની જાણ પાડી પુરાતનને નવીન બનાવી દે છે, મૃત્યુનો કેમે ક્યો સ્વીકાર કરતો નથી સસારના નાનાવિષ વિષયોમા પ્રેમનો આ જે આભાસ જોવા પામીને આપણે

આપણી અંતર-પ્રતિભા એક નારી રહેલી છે. આપણે આપણો સપ્તમે સંચય તેની આગળ ધરી દઈએ છીએ. આપણે ધન લાવીને કહીએ છીએ — આ લે; ખ્યાતિ લાવતો કહીએ છીએ — આને તું સંધરી રાખ. આપણામાં રહેલો પુરુષ આખું જીવન લાગુ પડે પરિશ્રમ કરીને કેટકેટલી દિશાઓમાંથી શું શું લઈ આવે છે તેનો કંઈ પાર નથી. સ્ત્રીને કહે છે — આના વડે તું ઘર માંડ, સારી રીતે વ્યવસ્થાપણે ઘર ચલાવ, આનાથી તું સુખમાં રહે. આપણા અંતરમાંની તપસ્વિની દહા રપટપણે કહી સકતી નથી કે આ બધું મારે કામનું નથી. તેને એમ લાગે છે કે હું જે માગતી હતી તે કદાચ આ જ હશે. એમ છતાં એ બધું લીધાં છતાં તેને એમ થતું નથી કે બધું મળી ગયું. તેનો એવો વિચાર આવે છે કે કદાચ જે પામી છું તેનું પ્રમાણ દહા વધારવું પડશે — કપિયા દહા વધારે નેઈએ, ખ્યાતિ દહા વધારે મેળવતી નેઈએ, સત્તા દહા વધાર્યા વિના છટકા નથી, પણ એ વધારાનો કોઈ અંત નથી. ખરું જોતાં તે અમૃત ઇચ્છે છે અને આ સામગ્રી અમૃત નથી એ વસ્તુ એક હઠાડો તેણે સમજવી જ પડશે. એક દિવસ એક ક્ષણમાં આખા જીવનના દગ્ગે કરેલા સંચયને ઉઠરાડાની પેઠે એક બાજુ હાંમેલી ખૂંટી તેણે પુકારી જોતું જ પડશે — વેનાદં જામના સ્વામ્ વિમહ તેન જીર્ણમ્.

પરંતુ મૈત્રીથીએ જે કહ્યું કે “હું જેનાથી અમૃત ન થાઉં તે લઈને હું શું કરું ?” — એનો અર્થ શો ? અમર થવું એટલે શું ? આ પાર્થિવ સરીરને અનંત કાળ સુધી ઉપાડીને ચાલ્યા કરવું ? અથવા મૃત્યુ પછી પણ કોઈ પણ રૂપે જન્મોત્તરે કે અવસ્થાંતરે ટકી રહેવું ? મૈત્રીથીએ સરીરની અમરતા ઇચ્છી નહોતી અને આત્માની નિત્યતા વિશે પણ તેને કશી ચિંતા નહોતી એ વાત નહીં. તો પછી તેણે કયાં અર્થમાં અમૃત ચતા ઇચ્છ્યું હતું ?

તેણે એમ કહ્યું હતું કે સંસારમાં આપણે તો સતત એક

વસ્તુમાં યદિને બીજામાં જતા હોઈએ છીએ — કશામાં જ રિચર યદિને રહી શકતા નથી. મારા મનના વિષયો પણ સરી જાય છે, મારું ચિત્ત જેવું અવલંબન કરે છે, તેને બ્યારે હું છોડી દઉં છું ત્યારે તેના પૂરતું મારું મૃત્યુ થાય છે. એવી રીતે સતત એક મૃત્યુમાં યદિને બીજા મૃત્યુમાં હું જઈ છું — એ મૃત્યુની પરંપરાનો કાંઈ અંત નથી.

આમ છતાં મારું મન એવી કાંઈ વસ્તુ ઇચ્છે છે જેમાથી એને ખસવું ન પડે — જે મજતા એ કહી શકે કે આ સિવાય મારે કંઈ વધારે જોઈતું નથી. જે મજતા તેને છોડવા કરવાનો પ્રયત્ન જ બીજો ન થાય. તો જ મૃત્યુના હાથમાથી સંપૂર્ણ છુટકારો મેળવી શકાય. એવું ક્યુ માણસ છે, એવી કંઈ વસ્તુ છે જેને વિશે એમ કહી શકાય કે આ મારું છવનભરતું બાથું મળી ગયું — કવે કશાની જરૂર નથી.

એટલા મારે જ તો સ્વામીએ ત્યજેલી બધી સપતિને ઠોકરે મારીને ઐત્રેયી બોલી બી દલી કે ‘આ બધું લઈને હું શું કરું?’ મારે તો અમૃત જોઈએ!’

વારુ, ઠીક, સાધનસામગ્રી કંઈ અમૃત નથી, તો પછે અમૃત શું છે? આપણે જાણીએ છીએ કે અમૃત શું છે. આ જગતમાં તેનો સ્વાદ બિલકુલ જ આપણને મળતો નથી એમ નથી. જો એ સ્વાદ ન મળે હોત તો તેને મારે આપણે રસ નહિ. આપણે સંસારના ખંધા જ વિષયોમાં સતત તેને જ શોધતા ફરીએ છીએ, તેવું કારણ એ છે કે તે આપણને ક્ષણે ક્ષણે સ્પર્શ કરી જાય છે.

મૃત્યુમાં આ અમૃતનો સ્પર્શ આપણને ક્યા મળે છે? જ્યાં આપણે પ્રેમ હોય છે ત્યાં. એ પ્રેમમાં જ આપણે અનંતનો સ્વાદ પામીએ છીએ. પ્રેમ જ સીમામાં અસીમતાની યાત્રા પાડી પુરાતનને નવીન બતાવી દે છે, મૃત્યુનો કેમે ક્યો સ્વીકાર કરતો નથી. સંસારના નાનાવિધ વિષયોમાં પ્રેમનો આ જે બાળાસ જેવા પામીને આપણે

મૃત્યુની પાર રહેલા પરમ પદાર્થનો પરિચય પામીએ છીએ, ઈશ્વરનું સ્વરૂપ પ્રેમસ્વરૂપ છે તે સમજી શકીએ છીએ — એ પ્રેમને જ જ્યારે સંપૂર્ણરૂપે પામવાને માટે આપણા અતરાતમાની સાચી આકાંક્ષા જોવા પામીએ છીએ, ત્યારે આપણે બધી સામગ્રીને અનાયાસે હડમેલી દઈને કંઈ શકીએ છીએ કે ‘ યેનાહ નામૃતા સ્યામ્ કિમહ તેન કુર્યામ્ । ’

આ વચન સ્ત્રીના મુખમાથી નીકળ્યા છે એટલે કેવા રમણ, કેવા સત્ય, કેવા મધુર થઈને નીકળ્યા છે ! બધા વિચાર, બધી દલીલો પરિહાર કરીને કેવા અનાયાસે એ ગાજી જાય છે ! ‘ અરે એ, મારે ઘરબાર કંઈ જ જોઈતું નથી, મારે પ્રેમ જોઈએ છે. ’ — આ તે કેવું રુદન !

મૈત્રેયીનું આ સરવ રુદન જે પ્રાર્થનાનું રૂપ ધારણ કરીને જાગી જાય છે તેની આશ્ચર્યકારક પરિપૂર્ણ પ્રાર્થના શું જગતમા બીજે ક્યાં કદી સાક્ષ્યવામા આવી છે ? સમસ્ત માનવજાતની એકમાત્ર પ્રાર્થનાને આ નારીના વ્યાકુલ કંઠમા સદાને માટે વાણી મળી છે. એ પ્રાર્થના જ આપણા સૌની એકમાત્ર પ્રાર્થના છે, અને એ પ્રાર્થના જ વિશ્વમાનવના વિરાટ ઇતિહાસમા યુગે યુગે ઉચ્ચારાતી આવી છે !

હે તપસ્વિની મૈત્રેયી, આવ, સંસારની સાધનસામગ્રીથી પીડિતના હૃદયમા તારા પવિત્ર ચરણ આજે માડ, તારી અમૃતની પ્રાર્થના તારા મૃત્યુહીન મધુર કંઠે મારા હૃદયમા ઉચ્ચારી જા, જેથી સદાકાળ કેવી રીતે રક્ષણ મેળવવું પડશે તે વિશે મારા મનમા લેશમાત્ર સંદેહ ન રહે

૧૩ વિકાર-શંકા

૩૭ પૃષ્ઠ ૧૩૧૫

પ્રેમની સાધનામાં વિકારનો ભય રહેશે છે પ્રેમની એક બાજુ એવી છે જે પ્રધાનત્વા ગમની જ બાજુ છે — તેના પ્રતીભાનમાં ફેસાઈ ગયા તો માન ત્યા જ અડકી જવું પડે — પત્રી કેવળ રસમભોગને જ આપણે સાધનાની ચરમ સિદ્ધિ માની બેસીએ છીએ પત્રી એ નશી આપણા ઉપર સતત ચર્ચા જાય છે એ નશાને જ રાત દિવસ જાગતો રાખી આપણે કર્મની કઠોરતાને, જ્ઞાનની વિશુદ્ધતાને બૂની જવા માગીએ છીએ, કર્મને બૂની જઈએ છીએ, જ્ઞાનનો અનાદર કરીએ છીએ

એવી રીતે, ખરું જોતા, આપણે જાડને કાપી નાખીને કૂલ લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ફૂનના સૌંદર્યથી ગમે એવો મુગ્ધ થયા હોઈએ તોપણ, જાડને તેની ઘુનનાએ હલકુ ગણીને, તેને કઠોર અને દુરાશાહ કહીને ઉખાડી નાખીને કૂલ લેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તે વખત પૂરતું તો ફૂન મગી રહે છે પરંતુ રોજ રોજ તે ફૂન ફરીફરીને રૂદાનો જે મુળ આશ્રય તેનો જ આપણે નાશ કરીએ એ રીતે તો ફૂન પ્રત્યે જ વધુ પાતુ લક્ષ આપવા જતા તેના પ્રત્યે અન્યાય અને અત્યાચાર કરીએ છીએ

કાન્યમાથી આપણે ભાવનો રમ મદલું કરીને સતોષ માનીએ છીએ પરંતુ તે રસની સંપૂર્ણતાનો આધાર જ્ઞાન ઉપર હોય છે એના ત્રણ આશ્રય છે એક તો કાન્યતુ કનેવર — છદ અને ભાષા તે ઉપરાંત ભાવને જે કમમાં જે રીતે ચોરવાથી તેલ પ્રમથન સુદર થાય તે વિન્યાસ નૈપુણ્ય આ કનેવર રચનાનું કામ ગમે તેમ કર્યું નહિ આને, કઠિન નિયંત્રણ પાવન કરીને ચાલવું પડે છે, તેનો સંદેહ પણ ભગ ચતાવેલ ચતિભગ થાય છે, કાનને પીડા થાય છે, ભાવના પ્રકાશનમાં

બાધા ઉત્પન્ન થાય છે એટલે એ જદ, બાધા અને બારવિન્યાસમા મરિએ નિયમનુ બધન ગ્રીમરુ જ પડે છે, એમાં રવેમ્હાચાર ચારી શબ્દો નથી તે પડી બીજે એક મોગે આશ્રય તે જ્ઞાનનો આશ્રય બધા જ એટ કા યોમા એવુ કઈક હોય છે જેનાથી આપણું જ્ઞાન તૃપ્ત થાય છે જે આપણી મનનશક્તિને પણ જાગ્રત કરે છે મરિ જે છે જ તમેગી રિષય લઈ મનરચના કરે જેમા આપણા જ્ઞાન માટે કોઈ ખાલ ન હોય અથવા તે સત્યની નિરૂતિને મરણે મનનશક્તિને પીડાદાયક થઈ પડે તો તે કાન્યમા રસના પ્રાકૃત્યમા બાધા થાય તે ગ્રાધીભાવે અને ગ નીરભાવે આપણને આનંદ આપી નહિ શકે તેનો નીજો અને છે નો આશ્રય તે ભારનો આશ્રય એ ભાવના સરપર્યથી આપણુ હંચ આનંદિત બની જાય છે એને એટ મન્યમા પહેલા મનની અને મનામોધની તૃપ્તિ ત્યાર પછી આપણી શુદ્ધિની તૃપ્તિ અને ત્યાર પછી હૃદયની તૃપ્તિ થાય તો જ આપણી સમગ્ર પ્રકૃતિની તૃપ્તિની સાથે સાથે મન્યનો જે રસ તે પણ આપણા અંતર ઉપર સ્થાપી રૂપે અધિમાર જન્મ ની શકે છે નહિ તો મ તો રસની ક્ષીણતા કે ક્ષણિમ્તા અથવા રસોના વિકાર જ મે છે

ખાડ મધ ગાળમા જ્યારે વિકાર થાય છે ત્યારે તેને આથો ચડે છે તેનો દાઢ બની જાય છે અને તે પોતાના પાત્રને દાડી નાખે છે માનસિક રસની નિરૂતિ પણ આપણને કેદ ચગાવે છે અને પડી તે બધનને ગણુમાગતી નથી અને અવૈય અને અશન્તિથી તે ઊભરાઈ જાય છે એ રસના રૂઢથી આપણુ ચિત્ત જ્યારે વનોરાઈ જતુ હોય છે ત્યારે આપણે તેને સિદ્ધિ માની લઈએ છીએ પણ નશાને મ્દી સિદ્ધિ ન કહી શકાય મત્તનામા જે એક પ્રકારની ઉગ્ર પ્રજ્વળતા હોય છે તે ખરુ જોતા લાલ નથી તે આપણા સ્વભાવની બીજી બધી બાજુએથી એથી લઈને કેવજ એક જ બાજુને અસ્વાભાવિકપણે ફેલાવી દે છે એને લીધે ફક્ત જે બધા બાગોમાથી એથી લેરામા આવે છે તેમને નુકસાન થાય છે અને ફૂંટા આવે

છે એમ નથી, જે ભાગે કુધાવીને મત બનાવવામા આવે છે તેનું પણ ભુત્રુ થતું નથી કાન્હુ, અમાનના બિઃ બિઃ અંગા બ્યારે આભારિપણે સક્રિય રહે છે ત્યારે જ દરેકના યોગથી દરેક સાર્થક થાય છે એકમાથી બીજા અને ચોરી ને તો જેનું ચોરાઈ જાય તેને પણ તુકસાન થાય અને ચોરનો પણ નાશ થયા કરે

એટલે જુ કહેતો દનો કે પ્રેમ જે સત્યમાથી — જાનમાથી ચોરી કરીને મદમત થઈને ફર, તેનો મયમ અને તેનું ધર્મ નાશ પામે, તેની કલ્પનાવૃત્તિ છિન્ન બન બની જાય તો તે પોતાની પ્રતિગતો પોતાને હાથે જ નાશ કરે, પોતાના પગ ઉપર પોતે જ કુદાડી મારે

આપણે જે પ્રેમની માધના કરીશું તે સતી સ્ત્રીની સામ્યા હશે તેમા સતીના નરો લક્ષણો દો — તેમા સ્ત્રી હશે ધી રમે, અને શ્રી હો * તેમા સયમ હશે, સુવિવેચના હશે અને સૌ દર્પ હશે એ પ્રેમ સસારમા હરવા ફનામા, બેલવા આનવામા મમ કાળમા આપના નેનામા, નાના પ્રોગમા મુખકુળમા વ્યાપ્તભાવે એટલે જ સમનભાવે નિર્મમભાવે મધુરભાવે પ્રગમ થતો રહેશે પ્રેમમા જે એ પ્રમાણની સ્વાભાવિક સ્ત્રી છે, તે લજ્જાતુ આવગણુ કાયમ રહે તો જ તે બૂલભાવે પરિવ્યાપ્ત થઈ શકે, નહિ તો માર્છ એક બાજુએ તે સમગી ડીને કા તો મમતા નાશ કરે છે, જ્ઞાનને વિકૃત કરે છે, સમારને આવાત કરે છે અને પોતાને એકદમ ખરચી નાખે છે ક્ષી દ્વાગ જ સાધી સ્ત્રી પોતાના પ્રેમને ધારણુ કરી રાખે છે, તેને વિવિધ વિસામા ફેનાવે છે — એ રીતે તે પ્રેમ કાઈને દઝાડતો નથી સૌને પ્રમશિત કરે છે આપણી પૃથ્વીને એવું એ આવરણુ છે, તેનું નામ વાતાવરણુ એ આવરણુ દ્વારા જ ધરતી સૂર્યના પ્રમાણને પરિમિત અને વ્યાપકભાવે સર્વજ

* સ્ત્રીઓના કયા ગુણો વ્રજ એના જવાબમા પરમ પૂજનીય દ્વિજેન્દ્રનાથ ઠાકુર અમ્રજ મહારાજે કોઈ એક નેષ્ટમા લખ્યું હતું શ્રી ક્ષી અને ધી

દેલાવી દે છે. એ આવરણુ ને ન દેત તો તરફે ન્યાં પડત તે સ્થાનને બાળી નાખત અને તેને રુદ્ધપે ઉજ્જડ બનાવી દેત અને બરાબર તેની પાસે જ ન્યાં છાયા હોત ત્યાં દિમધીતલ મૃત્યુ અને નિમિડનમ અધકાર વ્યાપી રહેત. જે પ્રેમમાં દ્વી નથી, સંયમ નથી, તે પ્રેમ પોતાને પરિમિતભાવે સર્વત્ર ફેલાવી શકતો નથી, તે બરાબર તેની પાસે જ તેજ્નેદીન પ્રકાશવંચિત ઔદાસીન્ય ફેલાવે છે.

આપણી પશુ આ માનસનગરીમાં સાધીના પ્રેમમાં ધી દરી, જ્ઞાનની વિશુદ્ધતા હશે. એ પ્રેમ સંસ્કારજનનમાં સપાપેસો મૂક પ્રેમ નહિ હોય પશુના જેવો એક પ્રકારનો સંસ્કારજનત અધ પ્રેમ એ નથી એની દૃષ્ટિ જાગ્રત છે, એનું ચિત્ત મુક્ત છે. દાઈ પશુ કાલ્પનિક વસ્તુ વડે એ પોતાને ભેળવવા માગતો નથી, એ જેને ચાહે છે, તેના સંબંધમાં પોતાના જ્ઞાનને અપમાનિત કરવું તેનાથી સહન થતું નથી. તેના મનમાં આખો વખત એ જ થીક રજા કરે છે કે રખેને ભેળવવાના અનિઆમદને લીધે તે દાઈ એક બૂચને પામીને તેનાથી જ પોતાને શાત બનાવી દે. પખી જેમ ઈડાને સેવવાને વ્યાકુળ હોય છે, એટલે તે એક કાંકરે મળે તો તેને પશુ સેવવા એસી જાય છે, તેમ રખેને આપણો પ્રેમ ગમે તેમ કરીને ફેવળ આત્મસમર્પણ કરવાને જ અધીરો થઈ જાય, જાને આત્મસમર્પણ કરે છે તે તરફ રખેને તેનું ધ્યાન જ ન રહે એ થીક જતી નથી — પતિને નેઈ લેવાને માટે સંધ્યાના અધકારમાં પોતાના પ્રદીપને તે સાવધાનીપૂર્વક જલ્લતો રાખે તો સારું.

ત્યાર પછી આપણા એ પ્રેમમાં શ્રી હશે, સૌન્દર્યની આનંદ-મયતા હશે. પશુ જે દ્વીનો અભાવ હોય, જે ધીમાં વિકાર પ્રવેશે તો આ શ્રી પશુ નાશ પામશે.

આત્મા પરિપૂર્ણતાને માટે જે પ્રાર્થના ઉચ્ચારે છે તેમાં પ્રેમના દાઈ પશુ અંગનો અભાવ હોતો નથી. જે અમૃત એ માગે છે તે

પરિપૂર્ણ પ્રેમ છે — તે કઈ કર્મહીન, જ્ઞાનહીન, પ્રમત્ત પ્રેમ નથી, કહે છે, અતતો મા સદ્ગમ્ય — અસત્યમાથી અને સત્યમા સર્વ જા ! મહે છે, હું જેને માણુ છું તે સત્ય છે પોતાને બધી બાબતથી સત્યના નિષ્પત્તિ, સત્યના બધનથી બાબા વગર તેની સાથેનું મારું મિત્રન બધન પૂરું થવાનું નથી વાણીમા, વિચારમા અને કર્મમા મત્ય થવું પડશે, તો જ જે વિશ્વજગતમા સત્ય છે, જે વિશ્વમમાગતમા મત્ય છે તેમની સાથે આપણું મિત્રન સત્ય બની શકશે, નહિ તો અને તે પગને બાધા બાધા કરશે આ સાધના છે, એ પુણ્યની સાધના છે, એ કર્મની સાધના છે

સાધોસાધ તે કહે છે, તમણો મા ઝયોતિર્ગમ્ય । તે (ઈશ્વર) જ્ઞાનસ્વરૂપ છે — વિશ્વજગતમા તે જેમ ધ્રુવસત્ત્વરે રહેલો છે, તેમ તે મત્યને આપણે જાણીએ છીએ, એ જ્ઞાન પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ ઈશ્વરનો જ પ્રકાર છે એટલા માટે જ તો ગાયત્રીમંત્રમા એક તરફથી જૂનો, જુનૌક અને ચર્મલોકમા તેના સત્યને પ્રત્યક્ષ કરવાનો નિર્દેશ છે, તેમ બીજી તરફથી આપણા જ્ઞાનમા તેના જ્ઞાનનો અનુભવ કરવાનો પણ ઉપદેશ છે — જે ધીમે પ્રેરે છે, તેને જ્ઞાનમા ધીમ્વરે જ જાણના જોઈએ વિશ્વજગતમા તે સત્યની સાથે મળવું પડશે જ્ઞાનમા તે જ્ઞાન સાથે મળવું પડશે ધ્યાન દ્વારા યોગ દ્વારા એ મિત્રન થઈ શકે

ત્યાર પછીની પ્રાર્થના કૃષ્ણોર્ભાષિત ગમ્ય । અને અમારા પ્રેમને મૃત્યુમા પીડીએ છીએ ખડિત કરીએ છીએ તારો અનંત પ્રેમ અખડ આનંદમા તેને સાર્થક કરો અમારા અંત કરણનો બહુ વિલાકત રસનો ઝરો, હે રસસ્વરૂપ, તારા પરિપૂર્ણ રસસમુદ્રમા મળી જઈને ચરિતાર્થ થાઓ એની રીતે અંતરાત્મા સત્યના સંપત્તિ, જ્ઞાનના પ્રકાશથી અને આનંદના રસથી પરિપૂર્ણ થઈને, પ્રગટ જ જેનું સ્વરૂપ છે તેને પોતામા મેળવો, તો જ રુદ્રનું જે પ્રેમમુખ તે અમારી ચિરંતન કાળ સુધી રક્ષા કરશે

૧૪

દર્શન

૪થી, ૧૧, ૧૯૧૪

આ જુઓ દિવસ પછી દિવસ, પ્રકાશ પછી પ્રકાશ આપ્યા છે છે હેતુસ્ય સમયથી આવે છે રોજ જ આવે છે એ પ્રકાશનો ફૂલ પુ પકુજમા દરરોજ પ્રભાતે એક આશા લઈને આવે છે જે કળાઓ માત્ર સદેજ અમથી જોગી છે તેમને મહે છે ' તમે આજે જાણુની નથી પણ તમે પણ તમારી બધી પાદીઓ એન્દમ ફેવાની દઈને મુગધથી અને સૌદમથી એન્દમ ખાતી જાઓ ' એ પ્રભાતનો ફૂલ ધાન્યના ખેતર ઉપર પોતાનો જોતિર્ભય આશીર્વાદ આપન કરી રોજ મહે છે તમે માનો છો કે આજે પવનથી દિનેશા લઈને તમે સ્થામન માધુર્ધથી આરે દિશાની આખ દારો છો એન્દમા તમારુ બધુ પની ગયુ પરંતુ તેમ નથી એ દિવસ તમારા જીવનના મધ્ય સ્થાનમાંથી એ કલુસનુ ઉપર આવશે અને એકદમ થરના થર પાકથી ભરાઈ જશે ! જે ફૂલ દજી ફૂલુ નથી તે ફૂલની પ્રતીક્ષા લઈને પ્રકાશ રોજ રોજ આવે છે જે પાક દજી મેકો નથી તે પાકના નિશ્ચિન્ત આશ્વાસનથી પ્રકાશો ! સદેશ પરિપૂર્ણ હોય છે એ જોપોતિર્ભય આશા પ્રતિદિન પુષ્પકુજને અને શમ્યસેત્રને દર્શન દઈ જાય છે

પણ એ રોજ રોજનો ન્યાસ એ કઈ કેવળ ફૂલના વનમાં અને ધાન્યના ખેતરમાં જ આવતો નથી ! એ તો રોજ જ સવારે આપણી જીધનો પડેલો ખોલી નાખે છે આપણે માટે જ શુ એ પાસે મોલો સ દેશો નથી ! આપણે માટે પણ એ પ્રકાશ શુ રોજ એરી કોઈ આશા લાવતો નથી જે આશાની સફળ મૂર્તિ કદાચ કળાની પેડે છેક અધભાવે આપણી અદર રહેલી હોય જેના કલુસનામે દજી આપણા જીવનના કેન્દ્રસ્થળમાંથી ઉપર આકાશ તરફ માણુ જી ચક્રુ નથી ?

પ્રકાશ કેવળ એક જ વાત રોજ આપણને કહે છે, “જો!”
ખસ. “એક વાર ધારીને જો!” બીજું કશું જ નહિ!

આપણે આંખ ઉઘાડીએ છીએ, આપણે જોઈએ છીએ પણ એ
જેવું એ તો જોવાની સહેજ કળીમાય છે, એ દજી અધ છે. તે
જોવામાં જોવાની આખી ફસલ મેસવા જેવું સ્વર્ગાલિમુખી કણસવું
દજી બેઠું નથી હોતું, ભરપૂર દર્શન દજી આપણને થયું નથી હોતું!

તેમ છતાં રોજ સવારના પહોરમાં અનેક ચોગ્ગલ દૂરથી પ્રકાશ
આવીને કહે છે, ‘જો.’ એ એકનો એક મંત્ર રોજ આવીને આપણા
કાનમાં ઉઘારી જાય છે તેમાં એક પ્રકારનું અમાનત આધાસન
પ્રચલન રહેલું હોય છે. આપણા એ જોવામાં એવા એક દર્શનનો
અંકુર રહેલો છે જેના પૂર્ણ વિકાસનો અનુભવ દજી આપણામાં
જાગ્યો નથી હોતો.

પણ એવું ન માનશો કે મારા આ વચનો કેવળ અસંકાગ
એમ ન માનશો કે હું રૂપકમાં વાત કરું છું હું જ્ઞાનની વાત, ખ્યાનની
વાત સગારે નથી કરતો, હું તો બિસકુલ સાદી રીતે આંખે જોવાની
વાત જ કરું છું.

પ્રકાશ જે દર્શન દેખાડે છે તે કંઈ નાનુંસૂનું નથી હોતું. ફક્ત
આપણી પોતાની પધારી, ફક્ત ઓરડો જ તે બતાવતો નથી — દિગંત
વિસ્તૃત આકાશમંડળના નીસોબ્જવલ યાજમાં જે સામગ્રી સમગ્રીને
તે આપણી આગળ ધરે છે, તે જેથી અદ્ભુત વસ્તુ હોય છે! તેમાં
આશ્ચર્યનો કોઈ પાર નથી! આપણને રોજ રોજ જેટલાની જરૂર હોય
છે તેના કરતાં કેટલું બધું વધારે તેમાં હોય છે!

આ જે બૃહત્ ઘટના આપણે રોજ રોજ જોઈએ છીએ એ
દર્શન શું છેક જ નકામું છે? એ શું છેક જ અકારણે છૂટાદાયના
ધનિકના અપઅયની પેઠે આપણી ચારેકાર કેવળ વેડફાવને માટે જ

ટામ છે! આના મોઝા દરમ્યાની આપણે થોડા રૂપિયા બેગા કરી, થોડી ખ્યાનિ કમાઈ લઈ, થોડી સત્તા બેગવી લઈ, જેના એક નિવસ આખ મીઝી દર્શન કે તરન ન આ સિગટ જગતમા આખ ખોલીને જોવાનો આત્મર્થમય મુયોગ એકદમ સંપૂર્ણપણે પૂરો થઈ જશે? આ પૃથ્વીમા આપણે રોજ રોજ આખ ખોલીને જોયું હતું, અને પ્રકાશ આ આખને રોજ રોજ અલિપિકત કરી હતી, તેનો પૂરેપૂરો દિસાન એ રૂપિયા, ખ્યાનિ અને બેગમા મળી જાય છે?

ના, નથી મળી જતો, એને હું કહેતો હતો કે એ પ્રકાશ અધ કમીની આગળ રોજ જેમ એક અકાંચ વિકાસની વાત હતી જન છે, તેમ આપણા દર્શનને પણ આસા આપી જન છે, કે “એક ચરમ દર્શન, એક પરમ દર્શન છે, અને તે તારી અદર ન રહેણું છે તે એક દિવસ પ્રગટ થવાનું છે માટે જ રોજનું તારી પામે આવન કરું છું!”

તમે શું એમ માનો છો કે આખ મીઝીને ધ્યાનયોગ દ્વારા જોવાની હું નાન કરું છું? હું આ ચર્મચક્ષુથી જોવાની વાત ન કરું છું ચર્મચક્ષુને ચર્મચક્ષુ બંદીને ગાળ દીધે નહિ ચાને એને શારીરિક બંદીને તમે એની ધૂણા કરો એવા મોટા વળી તમે કોણ છો? હું કહું છું એ આખ વડે જ, એ ચર્મચક્ષુ વડે જ એનું દર્શન જોવાનું છે જે ચરમ દર્શન છે—તેમ જો ન હોત તો પ્રકાશ આપણને જગાડે છે એ જથ્થા છે, આ આનંદ મોટું અદતારાચદ્રસૂર્ય જડેતું પ્રાણ અને સૌન્દર્યલયુ વિશ્વજગત આપણી ચારે કોર અહોરાત્ર વિવિધ રૂપે પોતાની જાતને પ્રકટ કરે છે, તે જથ્થા છે! આ જગત તરફ દૃષ્ટિ નાખવાનું ચરમ ફળ શું વિજ્ઞાન છે? સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વી ફરે છે નક્ષત્રો પોતે એ એક સૂર્યમંડળ છે, એ વાતો આપણે જાણીએ એવા ખાતર ન આનંદ મોટા જગત સામે આપણી આ મે આખોના પોપચા ખૂલી ગયા છે? એ જાણવાથી શું?

જાણવાથી કદાચ ધણા લાભ થઈ શકે, પરંતુ જાણવાનો લાભ

તે તો જાણવાનો લાભ છે, તેનાથી જ્ઞાનનો ખજાનો ભરાતો હોય તો ભને ભરાય પરંતુ હું તો આખે જોવાની જ વાત કહું છું. હું તો કહું છું કે આ આખ વડે જ આપણે જે જોતા પામી રાહીએ એમ છીએ તે હજી આપણે જોયું નથી આપણી સામે આપણી આમપામ જે છે તેમાના કશાને જ આપણે જોયા પામ્યા નથી — પેના તરખાને પગ નદિ આપણા મને જ આપણી આખને દાખી રાખી છે — તે કેટલીય ભાતભાતની ચિંતા કરતું હોય છે તેનું કંઈ કેકાણું હોતું નથી — એ બધી અન્ન-સ્વની ચિંતા વડે તેણે આપણી દૃષ્ટિને આખી બનાવી મૂકી છે, તેણે ઇન્દ્રિયા યોગને મોટેથી ઇન્દ્રિય સંસ્કાર લઈને બેગા કર્યા છે, તેની પામે કેવળા નિર્ગિન રાહો છે, નિર્ગિન મનો છે તેનો કંઈ પાર નથી, તે કાને ઝરી કહે છે અને કાને આત્મા કહે છે, કાને એમ ને કાને એમ કહે છે, કાને સીમા કહે છે અને કાને અસીમ કહે છે, તેનું કંઈ કેકાણું નથી — આ બધા સંસ્કારો વડે દેહની દિધેની દેરાને કારણે આપણી દૃષ્ટિ નિર્ભળ નિર્મુક્તભાવે જગતનો સપક પામી શકતી નથી

એને પ્રકાશ રોજ આપણી આખને નિદ્રા-સનાથી ધોઈ નાખીને કહે છે, “તુ સ્વપ્ત રીતે જો, તુ નિર્ભલ થઈને જો, જમણ જે રીતે સપૂર્ણપણે ઉન્મુક્ત થઈને સૂઈને જુએ છે તેમ તું જો” કાને જુએ ? જેને ધ્યાનમાં જોઈ શકાય તેને ? ના, તેને નદિ, જે આખે જોઈ શકાય તેને જ તે સ્વપ્ના નિકેતનને, જેમાંથી અગણિત સ્વપ્ના ધારા અનતકાળથી ઝર્પા કરે છે ! એમિર સ્વ, સતત એક સ્વપ્નાથી બીજા સ્વપ્ના લીલા કયાય તેનો અત પામી શકાનો નથી — નહિ દૃષ્ટિથી, નહિ કલ્પનાથી ! સ્વપ્ના ઝરણા દિશાએ દિશામાંથી અથડાઈને તે અનત સ્વ સાગરમાં જઈને ઝપલાવીને પડે છે તે અપરૂપ અનતસ્વને તેની સ્વપ્ના લીલામાં જ જ્યારે જોઈશું ત્યારે પૃથ્વીના પ્રકાશમાં એક દિસ આપણી આખ ઉઘાડી સાર્થક યશે, આપણો દરેકજનો પ્રકાશ

નેા અભિપ્રેક ચરિતાર્થ યશે. આજે જે જોઈએ છીએ, આપણી ચારે કાર આપણાં જે કાઈ છે, જે કાઈ છે, તેમને એક દિવસ કેવી રીતે, પરિપૂર્ણ ચૈતન્ય દ્વારા જોઈશું તેની આજે આપણે કલ્પના કરી શકતા નથી — પરંતુ એટલું જાણીએ છીએ કે આપણી આ આંખની દષ્ટિ સામે સમસ્ત જગતને સજીવીને પ્રકાશ આપણી આગળ જે આશાનો સંદેશ લાવે છે, તે હજી લગારે સંપૂર્ણ થયો નથી ! આ જ્ઞાતું રૂપ એ ઈશ્વરનું જ આનંદરૂપ છે એ હજી આપણે જોયું નથી, માણસના મુખમાં જે ઈશ્વરનું અમૃતરૂપ છે તે જોવાનું હજી ખૂબ બાકી છે — “આનન્દરૂપમમૃત્મ” એ શબ્દો જે દિવસે મારી આ બે આંખો ખોલશે તે દિવસે તેઓ સાર્થક યશે, તે દિવસે ઈશ્વરનું તે પરમ સુદૃઢ પ્રસન્ન મુખ, તેમનું “દલિપં મુગ્ધ” એકદમ આકાશમાં નગ્ન માંડીને જોઈ શકશે ત્યાર પછી તરત જ સર્વત્ર નમસ્કારથી આપણું માથું નમી પડશે, ત્યારે ઝોળધિ-વનરૂપિ આગળ પાશુ આપણું અભિમાન રહેશે નહિ, ત્યારે આપણે સાચી રીતે કહી શકીશું, યો વિશ્વ ભુવન્માવિવેશ ચ ઓવધિષુ ચો વનસ્પતિષુ તસ્મૈ દેવાય નમો નમઃ ।

૧૫

શ્રવણ

૫મી પોષ, ૧૯૧૫

કાલ સંજની આ ગીત સતત મારા મનમાં ગુંજ્યા કરે છે — “જાજે જાજે રમ્યવીણા જાજે.” હું કેમે કર્યો જૂલી શકતો નથી—

જાજે જાજે રમ્યવીણા જાજે ।

અમલ	કમલ	માત્રે,	ન્યોત્તરના રજની	માત્રે
કાજલ	ધન	માત્રે,	નિશિ	ઝાંઝા રમાત્રે,

કુસુમ સુશભિ મહે, વીણા રણુત શનિન્ને
પ્રેમે પ્રેમે બાળે.

કાલે રાત્રે અગાસીમાં જીલ્લાં રસીને નક્ષત્રલોક તરફ જોતાં મારા મને સંપૂર્ણપણે સ્વીકારી લીધું કે “ બાળે બાળે રમ્ય વીણા બાળે ! ” આ કવિના શબ્દો નથી, એ કાવ્યાર્તકાર નથી — આકાશ અને કાળને ભરી દઈને અદોરાત્ર સંગીત વાગ્યા કરે છે । દવામાં જ્યારે દિલોળાની સાથે દિલોળો સુંદર બાવે નાચી જોડે છે ત્યારે તેમના તે આશ્ચર્યકારક મિલન અને સૌંદર્યને આપણી આંખ જોવા પામતી નથી, આપણા કાનમાં એ લીલા ગીત જાગીને પ્રગટ થાય છે. અને આકાશમાં જ્યારે પ્રકાશનાં મોજાં ધારાબદ્ધ રીતે વિચિત્ર તાલે નૃત્ય કરતાં હોય છે ત્યારે તે અપૂર્વ લીલાની કશી જ ખબર આપણા કાનને મળતી નથી, તે તો આપણો આખમા રૂપ જાગીને દેખા દે છે. જો આ મહાકાશની લીલાની પણ આપણે કાનને ફરવાને થઈને અનુમર્શના કરી શકત તો વિશ્વવીણાના એ અંકારને આપણે ગીત તરીકે ઓળખી શકત.

એ પ્રકાંડ વિપુલ વિશ્વગીતની રેલ જ્યારે આકાશમાયી જિભરાઈને આપણા ચિત્ત તરફ ધસી આવે છે ત્યારે તેને એક માર્ગે થઈને આપણે ગ્રહણ કરી શકતા નથી, અનેક દાર ખોલી નાખવાપડે છે — આંખ વાટે, કાન વાટે, સ્પર્શન્દ્રિય વાટે, એમ નાનાવિષ દિશાએથી નાનાવિષ રીતે તેને આપણે ગ્રહણ કરીએ છીએ. એ એકતાન મહા-સંગીતને આપણે જોઈએ છીએ, સાંભળીએ છીએ, અડીએ છીએ, સૂંધીએ છીએ, આસ્વાદીએ છીએ.

આ વિશ્વના ઘણા ભાગને જોડે આપણે આંખે જોઈએ છીએ, કાને સાંભળતા નથી, લેગ છતાં લાખ સમઘટી અનેક કવિએ આ વિશ્વને ગીત જ કહેતા આવ્યા છે. ઓસના બાવુડાએ આકાશમાં ગ્રહનક્ષત્રોની અવરજવરને નક્ષત્રલોકના ગીત તરીકે જ વર્ણવી છે.

કરિએએ વિશ્વવૃત્તના રૂપવિન્યાસને ચિત્રખાની ઉપમા બદ્ધ એાછી આપી છે, તેનું ગોક કાન્ધ એ છે કે, વિશ્વમા દમેશા એક પ્રમાણુ ગતિનું આગત્ય નેતુ છે, પણ માત્ર એતુ જ નથી — એમા એ જાડુ કાન્ધ નેતુ છે

જે ચિત્ર દોરે છે તેને પટની જરૂર પડે છે, પીછીની જરૂર પડે છે તેને બદા િ અને સામગ્રીની જરૂર પડે છે ત્યાં પછી તે જ્યારે દોરે ત્યાં છે ત્યારે તેની આરભની રેખાએમા આખા ચિત્રો આનંદ નેઈ સમતો નથી — એક રેખાએ અને અને રંગો મત ત્યાં પછી જ પશ્ચિમનો આભાસ પામી રૂપા છે ત્યાં પછી ગીત રાત્રી પૂરું થઈ ગયા પછી ચિત્રકાર ચાલ્યો જાય તોજી તે ચિત્ર ચિત્ર થઈને જાનું રહે છે — ચિત્રાની સાથે તેને પછી કોઈ નિર્મળ સળખ રહેતો નથી

પરંતુ જે ગીત ગાય છે તેના ગીતની બધી સામગ્રી તેની પોતાની અદર જ રાય છે — આનંદ સૂર, સન્દ મ્યુ જ બદાગુ નથી હોતું હૃદય કેમ જાગે એમ આ અવિદિત લાવે પોતાને પ્રગ કરે છે કોઈ ઉપગ્રહનું વ્યવધાન પણ તેને હોતું નથી. એટલા માટે ગીતને જોઈ અમુક સપૂર્ણતાની અપેક્ષા હોય છે તેમ જના તેના પ્રત્યેક અસપૂર્ણ સૂર પણ જાગે કે હૃદયને પ્રગ કરે તોય છે હૃદયના આ પ્રાગટ્યમા રેણ ઉપગ્રહનું વ્યવધાન નથી હોતું એમ નહિ, — સન્દ પણ એક જાનનું વ્યવધાન જ છે — કારણ કે રિચાર કરીને તેનો અર્થ સમજવો પડે છે — ગીતમા એ અર્થ સમજવાની જરૂર નથી હોતી — કઈ પણ અર્થ ન હોય તોરે કેવળ સૂર જ જે કહેવાનું છે તે અનિર્વચનીય લાવે કહે છે તે ઉપરાંત વળી ગીતની સાથે ગાયકનો એ દાણનો પણ રિચેદ હોતો નથી ગીત પડ્યું મૂળને ગાયક ચાલ્યો જાય તો ગીત પણ તેની સાથે સાથે જ ચાલ્યું જશે ગાયકના પ્રાણની સાથે, તેની સક્રિયતા સાથે, તેના આનંદની

સાથે ગીતનો મુર બિલકુલ એક થઈ જઈને જ પ્રગટ થાય છે, ન્યાં ગીત ત્યાં જ મલક, એમાં કશો ફેર પડતો નથી.

આ વિશ્વસંગીત પણ એના ગાયકથી એક દાણ પણ અળગું પડતું નથી. તેની બદારના ઉપકરણથી પણ એ રચાયેલું નથી. બિલકુલ તેલું જ ચિત્ત, તેના જ નિષાસથી તેલું જ આનંદરૂપ ધારણ કરીને પ્રગટ થાય છે. એ ગીત તદ્દન સંપૂર્ણરૂપે તો તેના અંતરમાં રહેલું છે, અને કમાલિયકતરૂપે તે પ્રગટ થાય છે, તેમ છતાં એના પ્રત્યેક મુરમાં તે સંપૂર્ણ ગીતની પ્રેરણા એક મુરને બીજા મુર સાથે આનંદમાં સંયુક્ત કરતી ચાલી જાય છે એ વિશ્વગીતનો ન્યારે કોઈ વચનગમ્ય ગર્થ નથી પણ પાખી ગકાતો ત્યારે પણ આપણા ચિત્ત આગળના એના પ્રાગટ્યમાં હળી બાધા આવતી નથી. એ તો ચિત્તની આગળ ચિત્તનું અવ્યવહિત પ્રાગટ્ય હોય છે.

એટલે જ ગાયત્રીમંત્રમાં કહ્યું છે કે તે વિશ્વસવિનાનું ભર્ગ, તેનું તેજ તેની શક્તિ બુભુવઃ અ. બનીને સદા બલરાયા હરે છે, અને તેની જ તે એક શક્તિ સદા ધીરૂપે આપણા અંતરમાં ફેલાય છે. મુર પગી મુર, મુર પછી મુર પ્રગટે છે અને આવે છે, પ્રગટે છે અને આવે છે.

કાલે કૃષ્ણ એકાદશીની નિર્ગન રાત્રિના નિબિડ અંધકારને ભરી દઈને તે બીનકાર પોતાની રમ્યવીણા બજાવતા હતા; જગતને કાંઠે હું એકલો બોલીને સાંભળતો હતો, તે અંકારથી અનંત આકાશના સમસ્ત નક્ષત્રયોગે અંકુત યામિનિ અપર્વ નિશબ્દ સંગીતમાં ગૂંથાઈ જતા હતા. ત્યાર પછી ન્યારે મુલા ગયો ત્યારે એ વાત મનમાં સંઘરીને જાંબી ગયો કે, હું ન્યારે સુષુપ્તિમાં અન્નેતન દઈશ ત્યારે પણ એ જાગ્રત બીનકારની શિશીય રાતની વીણા બધ મવાની નથી - ત્યારે પણ તેના જે અંકારને તાલે નક્ષત્રગંડણીનું નૃત્ય ચાલે છે તે તાલે તાલે મારી નિદ્રાનિહુત દેહનાટ્યસાળામાં પ્રાણનું નૃત્ય ચાલ્યા

કરશે, મારા હૃદયનું નૃત્ય યોજાને નહિ, મારે સર્વોંએ ગુધિર નાચતું
ગેરેશે અને લાખ લાખ શુલ્કોનો માન આખા શરીરમાં એ
ન્યોતિપ્તસજાના મગીનના છદ્માં જ સ્પર્દિત થતા રહેશે

“ બાન્ને બાન્ને રમ્મસીયા બાન્ને ” વળી આપણા હિસ્તાદ્દુએ
આપણા દાઘમાં પણ એક નાની મખી વીણા આપેલી છે તેમની
દબ્બા એરી છે કે આપણે પણ તેમની સાથે મુગ મેળીને વગાડતાં
શીખીએ તેમની જાણમાં તેમની જ સાથે બેસીને મહાજ સર્વ
સમન રીતે નજર તેમના રોજામાં અભિપ્રાય છે જીવનની વીણા
નાડી છે પરંતુ એમાં કેટલા બધા તારો મેસાડેલા છે ! એ બરા
તાગને સુખ મળી । બાધરા એ કંઈ ના ડિયુડી રાત છે ! એ તાર
મળે તો બીજા ન મળ, મન મળે તો વળી સગીર રિતાર્થ બેમે,
એક દિવસ મળે તો બાજુ દિવસે તાર પાછા લાવરી જાય । પરંતુ
તેથી કંઈ છોટી ન દેરાય એ દિવસ તેમને મુખે સાબળાય છે —
‘ રાદવા બેગ સગસ । ’ ના જીવનની રીત્તુ એક દિવસ તેમના
ચરણ આગળ શુદ્ધ શુદ્ધને પોતાની બધી ગગિલ્લી વમારી બેગે દબે
માત્ર એટલી વાત યાદ રાખવાની છે કે બધા તાર બરાબર બેચીને
બાધરા વેતરે — દીન મુખે તો જનજન ખનખન કરે છે બેચીને
બાધરાના ■ તેમ મુકત પણ રાખરાના છે — તેના ઉપર જો કંઈ
દાણુ આપ્યું તો પડી તે વાગતા નથી શુદ્ધ સ્વર જો દબ્બતા
દેા તો વેતરે કે તાર ઉપર ધૂળ નહિ બેમે, કાદ નહિ લાગે અને
દરેશજ તેમને ચરણે બેસીને પ્રાર્થના કરજો કે દે મારા શુર, તમે
મને બેસુરમાંથી સુખ લઈ જાઓ ।

૧૬

હિમાળ

૧૬ી થા. ૧૩૧૫

રોજ કેવળ નફાની વાત જ સલાજારવાની હતી થાય છે. નિસાબની વાત કાઢવાનું મન થતું નથી એવી દૃષ્ટિ થાય છે કે મેળ રસની વાતની જ ચર્ચા કરીએ જે પાનમા તે રસ રહ્યું છે તે ખૂન કાણુ લાગે છે

પરંતુ અમૃતને નીચને તળિયે સત્ય બેઠું છે, તેની મિનકુન જોડા કરીને તે આનંદનાકમા જઈ ચકાવ એમ નથી

સત્ય નિયમસ્વરૂપ છે તેને જો માનવું હોય તો તેના બધા બધન માનવા જ પડે જે કાંઈ સત્ય છે અર્થાત્ જે કાંઈ છે અને રહે છે તે કદી બધનહીન હોઈ શકતું નથી—તે કાંઈ નિયમમા છે માટે જ છે જે સત્યને કાંઈ નિયમ નથી, બધન નથી, તે તો સ્વપ્ન છે, આનંદ છે —તે તો સ્વપ્ન કરતા પણ મિથ્યા છે ખ્યાલ કરતા પણ પોખળ છે

જે પૂર્ણ સત્યસ્વરૂપ છે તે જીમના નિયમથી બધાતો નથી—તેનો પોતાનો નિયમ તેના પોતામા જ રહેનો હોય છે તેમ જો ન હોય તે પોતે જો પોતાને બાધતો ન હોય, તો તેનાથી કશું જ ચર્ચા ન શકે, ઋણ જ સચવાય નહિ તો તો ઉન્મત્તાના તાડનૃત્યમા કરાનું કશું જ ઠેકાણું ન રહે

પરંતુ આપણે જોઈએ છીએ કે સત્યનું રૂપ જ નિયમ છે—મિનકુલ અમેલ નિયમ—તેમા ક્યાય ખૂણેઆચરે પણ લેશમાન ફેર પડતો નથી એટલા માટે જ એ સત્યના બધનમા આખું વિશ્વ-

ખલાડ પમ્પોને રહેતું છે — એટલા માટે જ સત્યની સાથે આપણી શુદ્ધિનો યોગ છે — આ તેના ઉપર આપણો સંપૂર્ણ ભરોશો છે

ઝાડને જેમ શરૂઆતમાં જ મૃગિયા વડે ભૂમિને વળગવાની જરૂર હોય છે તેમ આપણો પણ પટેલી જરૂર સ્થૂળમુખ્ય અસખ્ય મૃગિયા વડે સત્યની ઉપર પ્રતિબિંબ થવાની છે

આપણે દૈનિકીએ કે ન દૈનિકીએ એ સાધના આપણે રવી જ પડે છે બાગમ મહે ડેહુ પગ મૂકીને ચાવીશ પરતુ બધા મુધી ખૂન સાધનાને અતે તે આનવાના નિયમનુ પાનન કરીને શુદ્ધતામ્ભાણી સાથે પોતાનો સુમેળ સાધી ન શકે ત્યાં મુધી તેનો છૂટકો થતો નથી — કેવળ મારે આનવ છે એમ મહેરાથી નહિ વગે

એ આનવાના નિયમો બાળક બ્યારે સ્ત્રીમાર મરે છે ત્યાર પછી તે તને મ્પટ દેતા નથી એટલું જ નહિ તને આનંદ આપે છે સત્ય નિયમના બંધનને સ્ત્રીકાળાવેલ બાળક પોતાની મનિસકિતને પામીને આનંદ અનુભવે છે

એવી રીત ક્રમે ક્રમે તે બ્યારે પાણીના સત્યો જમીનના સત્યને અગ્નિના સત્યને પૂરેપૂરું માનવા શીખે છે ત્યારે માન તેની કેળીમ અ ચણા દૂર થાય છે એટલું જ નહિ પણ પાણી જમીન અગ્નિ રંગેર વિશે તેની શક્તિ સકલ બની જઈને તેને આનંદ આપે છે

માત્ર વિશ્વમૃતિ સાથે જ નહિ પણ સમજની સાથે પણ શિશુને સત્ય સબધથી જોડાતા માટે પુષ્કળ નિયમો સ્ત્રીમારના પડે છે તેને અનેક જાતની ઉચ્ચ દૈનિકીઓ શેકવી પડે છે અનેક જાતનો ક્રોધ ઓઝો દરનો પડે છે — પોતાની જાનને અનેક પ્રકારે અને અનેમની સાથે બાધવી પડે છે બ્યારે આ બધા બંધનો માનવા તેને માટે સર્વ યર્ષ જાય છે ત્યારે સમાજમાં વસતુ તેને માટે આનંદદાયક બની જાય છે, ત્યાર પછી જ તેની સામાજિક શક્તિ એ બધા જાત

ગનનાં નિયમનધનોની મદદથી જ બાધામુક્ત થઈને સ્ફુરાયમાયુ થાય છે.

એ પ્રભાણે મોટા લાભના માણસો જ ન્યારે વિશ્વપ્રકૃતિમાં અને સમાજમાં સામાન્ય રીતે વહેવાર ચલાવવા લાયક થઈ જાય છે ત્યારે જ તેઓ નિશ્ચિન્તા થાય છે — અને પોતાને અભિનંદનપોષ્ય માની ખુશ થાય છે. પણ એવાયે રૂપિયા હોય છે જે ગામડાંમાં ચાલે છે, શહેરમાં ચાલતા નથી, શહેરમાં પણ પરચૂરણ દુકાને ચાલ્યા જાય છે પણ બેંકમાં ચાલતા નથી બેંકમાં તેને વટાવવા જતાં જ ત્યાં જે નાણાવટી બેંકો હોય છે તે એકદમ અડતાવેંત જ તેને બનાવટી કહીને રદ કરી દે છે.

આપણુ પણ એવું જ છે — આપણે ઘરમાં, ગામમાં, સમાજમાં પોતાને ચાલે એવા બનાવી લીધા છે, પરંતુ મોટી બેંકમાં જઈને નિભા રહીએ છીએ ત્યારે તરત જ નાણાવટી આગળ એક ક્ષણમાં આપણી બધી પોલ પડગઈ જાય છે.

ત્યાં જો ચલણી થયું હોય તો સાચા થવું પડે છે, હજી વધુ સાચા થવું પડે છે. બીજાં અનેક બધનો વડે પોતાની જાતને બાંધી પડે છે, બીજા અનેક જવાબદારી સ્વીકારવી પડે છે. તે અમૃતના અન્નરમાં સહેજ પણ ભેગ ચાલતો નથી, બિલકુલ પૂરેપૂરું સત્ય ન હોય તો અમૃત ખરીદવાની આશા પણ રાખી શકાતી નથી.

એટલે હું કહેતો હતો કે અમૃતરસની કેવળ વાત કયે નહિ ચાલે, તેનો હિસાબ પણ જોવો પડશે.

આપણે પોતાને હિસાબ ન્યારે મેળવવા બેસીએ છીએ ત્યારે એવાર રૂપિયાની બૂલ હોય તોયે કહીએ છીએ કે એનો કંઈ વાધો નહિ. એ રીતે રોજ રોજ બૂલનો આકડો હમેશાં વધતો જાય છે, પ્રકૃતિ સાથેના અને માણસો સાથેના વ્યવહારમાં રોજ રોજ નાનાં-મોટાં ટેટલાંચ અસત્યો, ટેટલાંચ અન્યાયો, આપણે ચલાવી દઈએ છીએ અને એ વિશે ન્યારે કંઈ વાત નીકળે છે ત્યારે આપણે કહી બેસીએ

છીએ કે એવું તો હમેશા બનતું જ હોય છે, એવું તો ફેટવાય માણસો કરતા હોય છે—એને રીધે કંઈ એવું નથી થવાનું કે મારે બધા સમાજની બહાર થઈ જવું પડે

ધરધરાઉ દિસાબના ચોપગમા આવી સિધિનતા આને છે એ ખરું, પરંતુ જેઓ જાતે વેપારી છે મહાજન છે, તેઓને લાખ રૂપિયાના વહેવારમા એક પૈસાનો દિસાબ પણ ન મળે તો આખી રાત ક્રોધ આવતી નથી! જેઓ મોટા નફા ઉપર નજર મારીને બેઠા હોય છે તેઓ નાની જૂનથી પણ ડરે છે, તેઓ દિસાબને મિનકુન દૂરેપૂરો સાચો ક્યાં વગર રહી શકતા નથી

એને હું કહેતો હતો કે આ જે પરમ રસ પ્રેમરસ છે તેના જે મહાજન થવ હોય તો દિસાબના ચોપાને નીરસ કહીને સહેજ પણ ગોઠાગો ચનાએ ચાનશે નહિ જે અમૃતના બગારી છે તેમની આગળ નિસાબ વગરની માગણી બિલકુલ ચાલવાની નથી. તે ભારે મોગા દિસ મી માણસ છે—આ નમો જગદ્વ્યાપારમા કયાય દિસાબમા જૂન આવતી નથી તેમની આગળ કરે મોઢે જઈને કનીશુ કે હું બીજું કશું જાણતો નથી બીજું કશું માનતો નથી મને ફક્ત પ્રેમ આપો મને પ્રેમથી મત બનાવી દો

આત્મા ન્યારે અમૃતને માટે રડવા બેમે છે ત્યારે સૌથી પહેલા તે એમ કહે છે કે અમતો વા સત્ત્વમ—મારા જીવનને મારા ચિત્તને બધા ઉન્નૃપત્વ અસ પ્રેમાથી સત્ત્વમા બાધી દો—અમૃતની વાત ત્યાર પછી

આપણે રોજ એ જ પ્રાર્થના કરવી પડશે કહેવું પડશે અમતો મા સત્ત્વમ—બધેનહીન અસયન અસત્યમાં અમારા મનને દગ્ગર દુકડા કરી નિખેરી નાખવા દેશો નહિ તેને અનૃદ સત્ત્વના સૂત્રથી સપૂર્ણપણે બાંધી દો ત્યાર પછી તે હાર તમારા ગળામા જે પહેરા વડા ઈન્દ્રીશ તો મારે યરખાવું નહિ પડે

૧૭

શાંતિનિકેતનમાં ૭મી ચોપનો ઉત્સવ

૭મી ચોપ ૧૩૧૫

ઉત્સવ કઈ આપણે ઉપજાવી શકતા નથી, પણ જે સુયોગ મળે તો આપણે ઉત્સવ શોધી કાઢી સમજાવે છીએ.

સત્ય જ્યાં જ્યાં મુદર રૂપે પ્રકાશ પામે છે ત્યાં ત્યાં ઉત્સવ છે અને જે પ્રકાશ ક્યારે બંધ હોય છે! પછી તો રાજ જ વહેતી પરીઠથી પોતાના સવારના પહોરના ગીતોત્સવના નિત્યના આમત્રણને માન આપવા અધીરું થઈ જાય છે અને પ્રભાતની આનંદ સભાને સમગ્રી દેવાને માટે એક અધિકારપુરુષ આખી રાત ક્રેડલની શુભ તૈયારી કરે છે તેનો કઈ પાર છે! સૂતા જતા પટેલા જે આપણે જગા ખાનથી જોઈએ તો જગતના નિત્ય ઉત્સવની મોટી જાહેરાત આપુ આમશ બાપીને કોઈએ ટાંગી દીધી છે તે આપણને દેખાયા વગર રહે ખરી?

આમા આપણો ઉત્સવ ક્યારે આવે? જે દિવસે આપણે સમય કાઢી શકીએ તે દિવસે જે દિવસે આપણને અધ્યાત્મિક જ્ઞાન થાય કે આપણને નિમત્રણ આવેતું છે અને તે નિમત્રણ રાજ વ્યર્થ જાય છે જે દિવસે જ્ઞાન ખરીને તૈયાર થઈને ઘર ઝાડીને ઝટપટ તીકણી પડીએ તે દિવસે.

તે દિવસે ઉત્સવની સવારે આકાશ તરફ જોઈને આપણે બોલી જઈએ છીએ — વાહ, આજ પ્રમશ કેવો મધુર કેવો પવિત્ર છે! અરે મદ્દ જે પ્રકાશ ક્યારે મધુર નહોતો ક્યારે પવિત્ર નહોતો! તે ગ્રાઈ એક દિવસ ઉપર ખાસ છાપ મારી દીધી છે એટલે શું આ આકાશનો પ્રકાશ ઉજ્જવળ થઈને પ્રકાશે છે!

ખીજુ કશું નથી — આજે નિમનસુ મારીને આવ્યો છું, ખીજા દિસોએ માન્યુ નહોતું એટલે માન તકાવત છે ! તૈયારી તો રાજ આવી જ થતી હતી રાજ જ થાય છે જ્યત આનદરૂપ છે એ જોરા માટે આજે મમકાજ છોડીને આવ્યો છું એટલું જ નહિ, મેં પણ મારા આનદમયરૂપો જ મોઝુ મ્યું છે — આજે મેં કહ્યું છે આપના જેવાની એવાએચ આજ રહેવા દે સ્વ પરનો બેઠ આજ દૂર થાઓ બધી ફેરવવા આજ નાચ પામો, સમસ્ત એશ્વર્ય આજ પ્રગલ્ભ થાઓ ! જે આનદ જળમા, સ્થળમા અને આમશમા સર્વત્ર વિરાજમાન છે તે આનદો આજે મારા આનદનિકેતનમાં અનુભવીશ — જે ઉત્સવ નિખિત મિશ્નનો ઉત્સવ છે તે ઉત્સવને આજ મારો ઉત્સવ બનાવી દર્શિ

મિશ્નને મધ્ય એક ખડ નથી તેના જુદા જુદા ખડમા જુદા જુદા ઉત્સવની વ્યવસ્થા થોરી છે લોખસમૂદમા અને નિર્જનમા જુદે જુદે ટેકાજે ઉત્સવના અનેકવિધ જુદા જુદા ભાવ અને આનદની અનેકવિધ જુદી જુદી મર્તિ રહેતી છે નીચ આમશ તમે પ્રસરેલા મેદાનમા આ ળાયાસ્તિ ધ નિશ્ચિત આશ્રમનો જે ઉત્સવ રાજ થાય છે તે ઉત્સવમા આપજે આશ્રમના આશ્રિતોએ સ્વર્ગતારા અને તરુએણી સાથે ભગીને મદી ભાગ લીધો છે ૨ આપજે આ આશ્રમો એના સમન્ત સત્ય અને સૌન્દર્ય સાથે જોરો છે ૨ જોયો નથી આ આશ્રમની વચમા રહેવા છતાં પણ આપજો દરરોજ સવારે સસારમા જ જનમા છીએ અને દરરોજ રાત્રે સસાગના ખોળામા જ સૂતા છીએ

ત્રણસો ને ચોસઠ દિવસ પછી આજે આપજે આશ્રમવાસીઓ આ આશ્રમને જોવા આવ્યા છીએ જ્યારે સૂરે પૂર્વગગનને પ્રકાશિત ક્યું હતું ત્યારે આપજે એને જોવા પામ્યા નહોતા જ્યારે આખું આકાશ ભરીને તારાની દીપમાળા પ્રગટી હતી ત્યારે પણ આપજે એને જોવા પામ્યા નહોતા, આજ આપજે એક તેનનો દીવો — મીથુનતીનો દીવો

સજગાવી એને જોવા આવ્યા છીએ ! જાણે, એમાં કંઈ દોષ નથી. મહેશ્વરના મહોત્સવમાં ભાગ લેવા જઈએ તો આપણી પોતાની પણ જે કંઈ મૂડી દોષ તે પણ બહાર કાઢવી પડે ! માત્ર તેમના પ્રકાશથી જ તેમને જોવાના હોત તો તો સહેલમાં પતી ગયું હોત, પરંતુ એટલે કરાર તેમણે આપણી પામે કરાવી લીધેનો છે કે આપણે દીવો પણ આપણે પેટાવવો પડે, નહિ તો દર્શન નહિ મળે, મિત્રન નહિ થાય — આપણને જે અહંકાર આપી રાખેનો છે તે આટલા જ માટે. અહંકારમાં ભાગ મૂકીને આપણે મહોત્સવની મર્યાદા તૈયાર કરીશું. તેથી જ ચિરંજીવ આનંદને જોવા માટે મારા પોતાના આ જરા-જેટલા આનંદને પણ જગાડવો પડે છે, તે ચિરપ્રકાશિત જ્ઞાનને પણ જાણવા માટે મારા અત્પ્રસવદ્વ જ્ઞાનની વાટને જોડકવી પડે છે, અને જેમનો પ્રેમ આપોઆપ જ પ્રવાહિત થઈને જીવરાઈ જાય છે, તેમના અખૂટ પ્રેમને પણ આપણે અનુભવી નહિ શકીએ, જો નાના લુપ્તના કૂંડ જેવા આપણા આ જરાજેટલા પ્રેમને આપણે પીસવી ન શકીએ.

એટલા માટે જ વિશ્વેશ્વરના જગદ્ગ્યાપી મહોત્સવમાં પણ આપણે જરાબર ભાગ લઈ શકીશું નહિ, જો આપણે આપણી કુદ સામગ્રી લઈને ઉત્સવ ન કરીએ. એટલે આપણા અહંકારે આજે આકાશને ભરી દેતી મહાક્ષત્રની મણીની નજર સામે પોતાના આ થોડા દરિદ્ર દીવા નિર્જાળાવે પેટાવ્યા છે. આપણો એવો ગર્વ છે કે અમે પોતાના દીવા વડે જ તેમને જોઈશું આપણા એ ગર્વથી — અભિમાનથી મહાદેવ ખુશ છે, તેઓ દમે છે આપણા આ દીવા સજગાવેલા જોઈને તે કેટલે સૂર્યના અધિપતિ આનંદિત થયા છે. આ જ તેમનું પ્રસન્ન મુખ જોવાનો અવસર છે, આ મુગેગને વખતે આપણી સમગ્ર ચેતનાને જાગ્રત કરવી પડે એ ચેતના આપણા આખા સરીરમાં જાગીને રેભેરેભે પ્રવહિત થાયો, એ ચેતના દિવસના પ્રકાશના તરંગે તરંગે સ્પંદિત થાયો, નિશીયરાત્રિના અંધકારમાં પરિવ્યાપ્ત થાયો. આજે તે ઘરને ખૂલે, ઘરના વિચારોથી

રિક્ષિપ્ત ન થાઓ, નિષ્પિય વિશ્વ પ્રત્યે તે મિથ્યા ન બની રહે, આત્મે તે કોઈ પણ જાનનમાં સંકુચિત થઈને વચિત ન રહે. અનંતસભાનું બધું આયોજન, સમસ્ત દર્શન, સ્પર્શન, મિત્રન કેવળ આ ચેતન્યના જાગવાની રાહ જોઈ રહ્યું છે, એટલા માટે જ દીવા બગે છે, બરોડી વાગે છે, દૂતો ચારે દિશાએથી આવીને બારણે બેસા છે, બધું જ તૈયાર છે — ઓ ચેતના હું ક્યા છે ! ઓ — ઉત્તિષ્ઠ જાગૃત !

૧૮

દીક્ષા

૭મી પોષ, ૧૩૧૫

એક દિવસ જેમની ચેતના વિનાસની આરામશ્યામાથી અચાનક જાગી બેઠી હતી — આ ૭મી પોષનો દિવસ તે દેવેન્દ્રનાથનો દિવસ છે એ દિવસ તેઓ આપણને માટે દાન કરી ગયા છે રત્નનું જે રીતે દાન કરવું જોઈએ તે રીતે દાન કરી ગયા છે આજે હમ્મી ઉધાડીને રત્નને આ મેદાનના આકાશમાં બેસી પકડીને જોઈશું — અહીં ના ધૂળ વગરના નિર્ગળ નિર્જન આકાશમાં જે નક્ષત્ર મહાળી ઝગમગે છે તે તારાઓની વચમાં તેને પકડીને જોઈશું તે સાધકના જીવનની ૭મી પોષનું આજે ઉદ્ઘાટન કરવાનો દિવસ છે તેનો આજે આપણે હિસાબ કરીએ છીએ

આ ૭મી પોષને દિવસે તે ભડતે પોતાની દીક્ષા લીધી હતી તે દીક્ષાનો અર્થ કેવો મોટો છે એ વાત આજનો દિવસ આપણને કહે છે ખરો ? એ વાત જો ન સાબળી ગયા તો આપણે આવ્યા શા માટે અને શું લઈને જવાના ?

જે દિવસે તેમના જીવનમાં આ ડીક્ષા પોષના મુર્ચ એક દિવસ થયો હતો તે દિવસે દીવા પશુ સળગ્યા નહોતા, માથુસો પશુ ભેગા થયા નહોતા — તે શિયાળાનો નિર્મલ શાંત દિવસ હતો, સ્તબ્ધ હતો. તે દિવસે શું બની રહ્યું હતું તેની તેમને પોતાને પણ પૂરી ખબર નહોતી. કેવળ અંતર્યામી વિધાતા પુરુષ જાણતા હતા.

એ જ દીક્ષા તે દિવસે તેમણે લીધી હતી તે સહેલી વાત નહોતી. એ કેવળ શાંતિની દીક્ષા નહોતી, અગ્નિની દીક્ષા હતી. તેમના પ્રભુએ તે દિવસે તેમને કહ્યું હતું : ‘આ જે વસ્તુ તેં આજે મારા હાથમાંથી લીધી છે એ સત્ય છે — એનો ભાર તેં સ્વીકાર્યો છે એટલે હવે તને આરામ નથી, તારે રાત ને દહાડો જાગત રહેવું પડશે. એ સત્યનું રક્ષણ કરવામાં તારું બધું જ જાય તો બચે જતું! પણ ખબરદાર, તારે હાથે મારા સત્યનું અપમાન ન થવું જોઈએ.’

પોતાના પ્રભુ પાસેથી સત્યનું દાન લીધા પછી તેઓ જાંઘવા પામ્યા નહોતા તેમના આત્મીય ગયા, ધર ગયું, સમાજ ગયો, નિંદાથી આખો દેશ હવાઈ ગયો — આવું મોટું વિશાળ કુટુંબ, આવા માની મિત્રો, આવા ધનવાન આત્મીયો, આવા તેમના સહાયકો — બધાની સાથે વિચ્છેદ થઈ ગયો, એવી દીક્ષા તેમણે લીધી હતી. જગતની બધી અનુકૂળતાઓને વિમુખ બનાવી દઈને આ સત્યને સ્વીકારીને તેઓ દેશદેશમાં, અરણ્યમાં અને પર્વતમાં જમણું કરતા ફર્યા હતા! એ તો પ્રભુનું સત્ય! એ અગ્નિની રક્ષા કરવાનો ભાર લીધા પછી આરામ ન હોય, નિદ્રા ન હોય! રુદ્રદેવની તે અગ્નિદીક્ષા આજના ઉત્સવમાં રહેલી છે. પણ શું તે પ્રત્યક્ષ જ રહેશે? આ ગીતવાદ્યોલાહવામાં પ્રવેશ કરીને જે મયાના સય સીલન ગીયણાનામ છે, તેમના દીપ્ત તેજની વજ્રમૂર્તિનાં આજે પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને નહિ બન્યો? શુરના હાથમાંથી પેલું જે “વજ્રમુલતમ” તેમણે ગ્રહણ કર્યું હતું, તે વજ્રનું તેજ જ આ ડીક્ષા પોષના મર્મસ્થાનમાં રહેલું છે.

પરંતુ દેવળ ૧૪૦ નદિ દેવળ પરીક્ષા નદિ એ દીગામા દેવે અભયવર ગેતો છે તે પશુ જોના જલ પડે તે ધની સતાનના જાનના જે સમના દિસો આપ્યા દના તે તો બધા જાણે છે જે વિદુત ઈશ્વર રાજાની પેઠે ગે દિસ તેમના આશ્રય હતુ તે જ્યારે એ ઈશ્વર તેમના માથા પર તૂટી પડ્યુ આજે તેમને માદી બેગા મેગરી દેરા હિંદવ થયુ ત્યારે તે જાપર વિપત્તિ પડવાને વખતે આ સત્યદી ૧૧એ જ આવરણુ બનીને તેમનુ ક્ષમ્ય મ્યુ હતુ, તે દિવસેમાં તમન બીજી દાર્ઢ પાર્થિવ સ્વાય દત્તી નદિ એ દીક્ષાએ તેમને દેવળ દુર્દિનના દારુણ આઘાતમાથી બચારી લીધા દના એનુ જ નદિ પ્રતોબનના દારુણતર આક્રમણમાથી પગ તેમનુ રક્ષણ મ્યુ હતુ

આજની આ ઉમી પોષમા તેમની તે સત્યદીક્ષાની દુર્દીપ્તિ અને અભયમ્વરૂપ બને રહેના છે તે જો આપણે જોઈ શકીએ અને લેશ માત્ર પણ પ્રભુ કરી શકીએ તો ધન્ય થઈ જઈએ સત્યની દીક્ષા મને મે છે એનુ ને આજે ભક્તિપૂર્વક સ્મરણ કરી જઈ શકીએ તો આપણે ધન્ય થઈએ એમા પોત નથી ચોરીછૂપી નથી દિધા નથી બને જાગ્રુ સાચીને ચાનરાની ચતુરાઈ નથી પોતાને બોળવવા માટેની જે દી સુનિપણુ મુક્તિ નથી સમાજને ખુશ કરવા માટે બુદ્ધિની આજો દેહરાની વાત નથી માણસોના બખરમા વેચી દેરા માં ભગવાનના ધનની ચોરી કરવાની વાત નથી તે સત્યને બધા દુ ખ પીડન સમેત સ્વીકારી લીધુ એને પછી નિવકુલ નિર્ભય થઈ જવાય છે — ધૂળમાદીલુ ઘર ભાગી નાખીને એકદમ પિતાના ઘરને અધિમાર મળી જાય છે ચિત્તજનનુ જે ગમ્યસ્થાન જે અમૃતનિકેતન તેના રસ્તાના જે એકમાત્ર મિત્ર છે તેમનો આશ્રય મળી જાય છે — સત્ય દીક્ષાને એ અર્થ છે

તે સાધુ સાધક પોતાના જીવનના સૌથી મોટા દિવસને પોતાની દીક્ષાના દિવસને આ નિર્જન મેદાનના મુક્ત આકાશ અને નિર્મલ

પ્રકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત કરીને મૂકી ગયા છે. તેમના તે મહાદેવની આસ-
પાસ આ મંદિર, આ આશ્રમ, આ વિદ્યાલય પ્રતિદિન આકાર ધારણ
કરતાં જાય છે, આપણાં જીવન, આપણાં હૃદય, આપણી ચેતના એને
વળગીને બેસેલાં છે; એ દિવસના જ આહવાનથી ક્રયાણુ મૂર્તિમાન
થઈને અહીં આવિર્ભૂત થયું છે; અને તેમની તે સત્યદીક્ષાનો દિવસ
ધની અને દરિદ્રને, બાળક અને વૃદ્ધને, યાત્રી અને મૂર્ખને વરસોવરસ
આનંદ-ઉત્સવનું આમંત્રણ આપીને લઈ આવે છે. એ દિવસને આપણા
અન્યમનનક જીવનના બારણા આગળ બેસો ન રાખીએ તો સારું —
લક્ષ્મીપૂર્વક સમાદર કરીને અદર બોલાવી લો, આપણા ધુન્ન જીવનનું
રોજરોજનું જો દૈન્ય છે તેને સંપૂર્ણ કરી દો.

હે દીક્ષાદાતા, હે ગુરુ, હજી પણ જો અમે તૈયાર ન હોઈએ
તો અમને તૈયાર કરો, આધાત કરો, ચેતનાને સર્જન ઉદ્યત કરો,
પાછા કાઢીશો નહિ, દુર્ગળ ગણીને તમારા બધા દરબારીઓની પાછળ
હસેલી મૂકશો નહિ. આ જીવનમાં સત્યને મળણું કરવું જ પડશે,
નિર્લભતાથી અને અસ ક્રાંત્યપૂર્વક અસત્યના ઉકરડાના ડગલામાં બંધ
જીવનને નથી નાખવું. દીક્ષા મંડળ કરી જ પડશે, તમે સક્તિ આપો !

૧૯

મનુષ્ય

૮મી પેલ, ૧૩૧૪

કાગળના ઉત્સર્ગોનાના દુકાનદારો અને ફેરીવાળાઓ હજી ગયા
નથી. આખી રાત તેઓએ આ મેદાનમાં તાપણાં સળગાવીને ગીતો
ગાઈને ઘણો વગાડીને વિતાવી છે.

દૃષ્યચતુર્થોની ઠંડી રાત. હું બ્યારે આપણી નિત્યની ઉપાસનાને

સ્થાને આવીને બેઠો ત્યારે પણ સત વીતીને પરોડ થયાને વાર હતી. ચારે કોર ગાઢ અધકાર હતો અહીંના ધૂળ વગરના સ્વચ્છ આકાશના તારાઓ દેખાતુના અફિનજી જાગરણની પેઠે અક્યાન્તભાવે પ્રગટતા હતા મેદાનમાં અહીંતહીં તાપણ સળગતા હતા પૂરા થયાના મેદાના માણસો સૂકા પાદ્મ બાળીને તાપતા હતા.

ખીજા વિસોએ આ બ્રાહ્મચર્યોને કેવી શાન્તિ કેવી સ્તમ્બના હોય છે ! બગીચાના બધા પખીઓ જાગીને ગાવા મૂકી ગયા હોય છે તોયે તે સ્તમ્બનામાં સગ પડતો નથી. શાનવનના મર્મરિત પત્ર રાશિમાં પોષનો ઉત્તરનાયુ તોફાને ચાલ્યો હોય તોયે તે શાંતિને અંતો નથી.

પરંતુ ઘોડા માણસો બેગા થઈને ન્યારે કેનાહન કરે છે ત્યારે પ્રભાતપ્રકૃતિની આ સ્તમ્બના શા માટે આમ કુમ્ભ થઈ જતી હશે ? ઉપાસ ॥ માટે સાધક પરુપક્ષીહીન ધ્યાન સૌધતો નથી મનુષ્યની સ્થાન શા માટે સૌધે છે ?

એનું કારણ એ છે કે વિશ્વપ્રકૃતિ સાથે માણસનું સંપૂર્ણ એકત્વ નથી રિશ્વપ્રવાહની સાથે માણસ એકતાને એકતાને ચાનતો નથી એટલા માટે જ્યાં જ્યાં માણસ રહે છે ત્યાં ત્યાં ચારે કોર તે પોતાના એક પ્રકારના તરંગો ફેલાવે છે — તે એક પણ શબ્દ ન બોલે તોપણ તારાની માફક નિશબ્દ રહે અને સહેજ પણ દારેચાને નહિ તોપણ વનરપતિની પેઠે નિસ્તમ્બ રહેતો નથી તેનું અસ્તિત્વ જ આગળ ધરીને વ્યાઘાત કરે છે.

ભગવાને જાણીએઈ ? વિશ્વપ્રકૃતિની જોડેના માણસના સામ જસ્યનો થોડે અંશે નાશ કર્યો છે — એ તેમનું આનંદમય કૌતુક છે આ જે આપણા પચમૃતમાં સરેજી શુદ્ધિનો સચાર કર્યો છે, સહેજ અલકાર બેગવી દીધો છે તેને લીધે જ આપણે વિશ્વથી અવગ થઈ ગયા છીએ એ વસ્તુને લીધે જ આપણે ન્યાતબદાર થઈ ગયા છીએ.

એ જ કારણે આપણે અહ સુર્ય-તારાની સાથે હવે તાલ મિલાવીને ચાલી શકતા નથી. આપણે જ્યાં છીએ ત્યાં છીએ એ વાત હવે કોઈ બૂલી શકે એમ નથી.

લગવાને આપણુ તે સામજિક નષ્ટ કરીને ખાસેની પ્રકૃતિથી આપણને ન્યાતબદ્ધ કરી મૂક્યા તેથી સવારથી રાત સુધી આપણા પોતાના કામની ધામધમા આપણે ભટક્યા કરતુ પડે છે.

એ સામજિક તરી ગયુ છે તેથી જ આપણા સ્વભાવમા નિરાટ વિશ્વની શાન્તિ નથી, આપણી અદરના જુદા જુદા ખડોમાથી અરાજ ઊઠ્યા કરે છે — જોઈએ, જોઈએ, જોઈએ ! શરીર કહે છે, માથે જોઈએ, મન કહે છે, મારે જોઈએ, હૃદય કહે છે, મારે જોઈએ — એક ક્ષણ પછી આ પોકાર ચલતો નથી જો બધાની સાથે અવિનિહન મેળ હોત તો તો આપણામા આ હજાર સુરે માગનાની બધા જ હોત નહિ.

આજે અધિકારમય પરાક્રમ જોસીને મારી આમપાત્ર એ નાના નિધ માગણીઓનો કોલાહલ સાબળતો હતો — કેટલી બધી જરૂરિયાતોનો પોકાર ! અરે બળદ ક્યા ગઈ, અમુક ક્યા છે, દેરતા જોઈએ, તમાકુ ક્યા છે, ખાડી બોવાવ, માટી રહી ગઈ.

એક જાતના પખીઓ સસારમા જ્યારે ગીત ગાય છે ત્યારે તેઓ એક સૂરમા એક જ જાતનુ ગીત ગાય છે, પરંતુ માણસનો આ જ કોલાહલ છે એમા એક જાણની સાથે બીજાનો નથી વાણીનો મેળ, નથી સૂરનો.

કાગળ, લખવાને પેનો સટેજ અધિકાર બેઠી દર્શને આપણો જગતની સાથે બેઠ પાડી નાખ્યો છે અને એમ કરીને આપણને દરેકને સ્વતંત્ર બનાવી દીધા છે આપણી રુચિ, આકાંક્ષા, પ્રયત્ન બધુ જ એક એક ભિન્ન કેન્દ્રને અવલંબીને એક એક અપૂર્વ મૂર્તિ ધારણ કરીને જોસી ગયુ છે એટલે એકની સાથે બીજાની અવગમણ, દોષા-

ઠોક ચાલ્યા જ કરે છે, મૂટામૂટ અને ખેતવાણુનો અત નથી તેને લીધે કેટલી ખેસરતા, કેટલો ઉતાપ પેદા થાય છે તેનો કઈ પાર નથી એ ખેસરતાથી પીડાયેતુ, એ ઉતાપથી તપેતુ આપણુ સ્વાતંત્ર્યગત અસામજસ્ય સગત સામજસ્યની પ્રાર્થના કર્યા કરે છે એટલા માટે જ આપણે કેવળ ખાઈપીને પહરીઓઢીને જીવન ધારણ કરીને જીવી શકતા નથી આપણે એક સૂત્રને—એ- મેળને ઝખીએ છીએ એ ઝખના આપણી ખાવાપીવાની ઝખના કરતા ઓઢી નથી હોતી, બનકે વધારે જ દોષ છે સામજસ્ય વગર આપણું ચાને એમ જ નથી એવું બોલ્યાચાલ્યા વગર આપણે કાવ્ય રચવા ખેસી ગયા છીએ—કેટલુંય લખીએ છીએ કેટલુંય ગીતરીએ છીએ કેટલુંય ધડીએ છીએ! કેટલુંના ગદ્ય અને સમાજ બાધીએ છીએ કેટલેકવા પ્રમથત ગભા ડરીએ છીએ આપણે કેટલા બરા અનુદાન, કેટલી બધી સરથાઓ કેટલી બધી પ્રથાઓ શરૂ કરીએ છીએ! એ સામજસ્યની ઝખનાના માર્યા જુદા જુદા દેશના લોકો કેટલા બધા જુદા જુદા આકારના રાજ્યતત્ત્વો રચે છે! કેટલેટના કાયદા કેટલેટના શાસન કેટલેટની જાતની શિક્ષા હીલ્લા! શુ કરીએ તો જુદા જુદા માણસોના જુદા જુદા અદ્ધકારને સમજીને એ- બહુરંગી સુદર ઔચ્ચ સ્થાપિત થઈ શકે એના પ્રતલભા, એની તપમ્યામા આખી દુનિયાના બધા માણસો લાગેના છે

એ પ્રતલભા તમાઢને લીધે જ માણસ પોતાની એક સૃષ્ટિ તૈયાર ડરી કાઢે છે પોતે આખી સૃષ્ટિથી આ અદ્ધકારમા નિર્વોસિત થયેનો હોવાને કારણે જ તેને આ પોતાની સૃષ્ટિની આટલી બધી જરૂર હોય છે! માણસનો દતિદાસ, એટલે કે રાજ આ સૃષ્ટિનો દતિદાસ આ સમન્વયનો દતિદાસ—તેના સમસ્ત ધર્મ અને કર્મમાં, સમસ્ત લાભ અને કલ્પનામા કેવળ આ અમેળમા મેળ સાધવાનો દતિદાસ રચાતો રહ્યો છે મારે મેળવવુ છે મારે મળવુ છે—એ સિવાય બીજી વાત નથી

એટલા માટે આ આખા મેદાનમાં વ્યાપેલા જુદા જુદા લોકોનાં જુદાં જુદાં સ્વતંત્ર પ્રયોજનના નાનાવિધ કોલાહલની વચ્ચે જ્યારે મેં એક જણને ગીત ગાતો સાંભળ્યો કે—“હરિ આભાય બિના મૂલ્યે પાર કરે દાઓ” (હરિ અને વિના મૂલ્યે પાર કરી દે) — ત્યારે એ ગીતમાં આ બધા કોલાહલની અંદરની વાત મને સાંભળવા મળી । બધી માગણીઓની અંદરની માગણી છે આ પાર થવાની માગણી । જે નિરિહ-ન છે તે સદા કહે છે, — અરે, મને આ વિચ્છેદનાથી પાર કરી દો । એ વિચ્છેદને પાર કરી જઈએ તો જ પ્રેમ પૂર્ણ થતો. એ પ્રેમ પૂર્ણ ન થતો તો બીજુ ગમે તે મજે તેનાથી મને તૃપ્તિ નથી — એ વગર તો હું કેવળ મૃત્યુનાથી મૃત્યુમાં જાઉં છું, એથી બીજો એમ બટકી મરુ-છું — હું મળી જાઉં તો જ આ વિષમ આપત્તિનો પાર આવે

પરંતુ જે મિલન અમૃતરૂપ છે તેને મેળવવું હોય તો વિચ્છેદ દ્વારા જ મેળવવું પડે છે । મળીને રહેતા હોઈએ તો કંઈ મિલન મળતું નથી ।

એટલા માટે ઈશ્વરે અલંકાર દઈને આપણને અસંગ કરી નાખ્યા છે, એ તેના પ્રેમની જ લીલા છે. અલંકાર ન હોય, વિચ્છેદ ન હોય તો મિલન ન હોય મિલન ન હોય તો પ્રેમ અચરિતાર્થ રહે. એટલે માણસ વિચ્છેદ-પારાવારને તીરે બેસીને પ્રેમને જ નાનાવિધ રૂપે ધ્વજતો ધ્વજતો નાનાવિધ જાતની નાવડી તૈયાર કર્યા કરે છે — એ બધી જ સામે પાર જવા માટેની તેની નાવડી હોય છે — પછી એ રાજ્યતંત્ર હોય કે સમાજતંત્ર હોય કે ધર્મતંત્ર હોય.

પરંતુ એમ જો હોય તો પછી પાર થઈને જવાનું ક્યાં ? તો શું અલંકારને બિનકુલ જ લુપ્ત કરી દઈને સંપૂર્ણ અવિચ્છેદના દેશમાં જવું એતું જ નામ અમૃતલોકની પ્રાપ્તિ ? એ અવિચ્છેદના જ દેશમાં તો ધૂળ-માટી-પથ્થર રહેલાં છે. એ બધાં સમીપ્તિની સાથે

એકતાનમા મળીને ચાલે છે, તેઓ કોઈ જાતનો વિન્હે અનુભવતા નથી માણસ શુ એ જાતના આત્મવિલયને ઝંખે છે ?

કદી નહિ ! તેમ જો હોત તો તો બધા પ્રકારના વિનયમા જ તે સાત્વના પામત આનંદ પામત વિનુમિત્રી માણસ દમેશા ડરતો રહે છે એના પ્રમાણુ બનાવવાની કંઈ જરૂર નથી. કંઈક ગયુ એ વાતનુ અમરણુ તેને મુખકર નથી હોતુ એ આશંકા અને આ અમરણુની સાથે જ તેના જીવનનો જીડો વિધા સંજ્ઞાયેતો છે — તે પકડી રાખના ચાહે છે છતાં પકડી રાખી શકતો નથી માણસ પોનાના પૂરા અત કરણુથી કથાને ન છૂછનો દોષ તો તે રિનયને

એમ જો હોય તો પછી જે અસામજસ્ય જે વિન્હે ઉપર તેનુ આનંદ પ્રતિષ્ઠિત છે તેને શુ તે ચાહે છે ? એ પણ તે દરજ્જા નથી એ વિન્હે એ અસામજસ્યને કારણે જ તો તે આખો વખત રડતો હોય છે ! તેના બધા પાપ બધા તાપ એને જ આધારે રહેના છે ! એટલા માટે જ તો તે ગાઈ જોડે છે — હરિ અને વિના મારે પાર કરો ! પણ પાર જણુ એના અર્થ હુપ્ત થયુ થતો હોય તો તો આપણે મુરકેનીમા આવી પડીએ ! તો તો આ પાર દુ ખ ને પેને પાર શન્યતા

પણ આપણે દુ ખ પણ નથી દરજ્જા શન્યતા પણ નથી દરજ્જા તો આપણને જોઈએ છે શુ, અને તે મને ફરી રીતે ?

આપણે પ્રેમ જ માગીએ છીએ એ પ્રેમ કયારે મળે ? જ્યારે વિન્હેમિનનનુ સામજસ્ય સ્થપાય જ્યારે વિન્હે મિનનનો નાશ ન કરે અને મિલન પણ વિન્હેને ગળી ન જાય — જને જ્યારે એકસાથે રહે તેમ છતાં તેમની વચ્ચે વિરોધ ન રહે તેઓ પરસ્પરને સહાયક થઈ પડે

આ બેદ અને ઐક્યના સામજસ્ય માટે જ આપણી બધી આકાંક્ષા છે આપણે એમાથી કોઈને હોડના મામતા નથી આપણા

જે કંઈ પ્રયાસ છે, જે કંઈ સર્જન છે, તે ઠેવળ આ ભેદ અને અભેદના અવિરુદ્ધ ઐક્યની મૂર્તિ લેવા માટે જ છે, બેમાં એકને પામવા માટે જ છે. આપણા પ્રેમરૂપી ભગવાન જ્યારે આપણને પાર ઉતારશે ત્યારે તેઓ આપણા ચિરદુઃખમય વિચ્છેદને જ ચિરતન આનંદમય વિચ્છેદ બનાવી દેશે ત્યારે તેઓ આપણા આ વિચ્છેદના પાત્રમાં ભરીને જ મિલનની સુધાનુ પાન કરાવશે અને વિચ્છેદ એ કેવું અમૂલ્ય રત્ન છે તે આપણને સમજાવશે

■

૨૦

વીખરાયેલો હાટ

૯મી પાં, ૧૩૧૫

માણસનું મન આખો વખત જેમ બોલ્યા કરે છે કે મારે જોઈએ છે, જોઈએ છે, જોઈએ છે, તેમ તેની પૂડે પૂડે જ બીજી એક વાત પણ કહે છે કે મારે જોઈતું નથી, જોઈતું નથી, જોઈતું નથી. દમણા કહે છે કે આના વગર નહિ ચાલે, બીજી જ ક્ષણે કહે છે કે કંઈ જરૂર નથી

વીખરાયેલા મેળાના લોકો કાંચે રાતે કહેતા હતા કે ચોડા લાકડા-હોડા, ધાસપાદડા મળી જાય તો જ જિવાય, ત્યારે એમ લાગતું હતું કે એના વગર ચાલે એમ નથી! ઠંડીમાં ખુરચા મેદાનમાં થોડો આશ્રય હોમો કરવો એ જ જગતની સૌથી મોટી જરૂર છે એમ લાગતું હતું. કોઈ પણ ઉપાયે એકાદ ચૂનો તૈયાર કરી સૂકા પાદરા બાળી ગમે તે કંઈ રાધી લઈને ખાવાનો પ્રયત્ન પણ ખૂબ પ્રયત્ન બની ગયો હતો. એ જરૂર અને પ્રયત્ન આગળ જગતની બીજી બધી વસ્તુ ગોણુ બની ગઈ હતી.

ગમે તેમ કરીને એ લાકડાંછોડાં, ધાસપાંદડાં ભેમાં ક્યાં દતાં. પગ આજ રાત વીની ન પીતી ત્યાં તો સાંભળવા મળ્યું કે ‘અરે, ગાડી ક્યાં છે? બળદ જોડ ને.’ જરૂં પડશે, હવે મામ જરૂં પડશે. આ આત્મા જવાની જરૂર જ હવે સૌથી મોટી છે. કાલ રાતની અત્યંત જરૂંની વસ્તુઓ હવે નકામી કચરારૂપ બની ગઈ—કાલે જેને અત્યંત જરૂરનું ગણતા હતા તેને આજે છોડીને આત્મા જવાને અધીરા થઈ ગયા છે.

વિશ્વમાનવ પણ એ જ રીતે એક યુગમાંથી બીજા યુગમાં જવાની તૈયારી કરે છે. જ્યારે નવો દિવસ ઊગે છે, જ્યારે રાત જાડું જાડું કરે છે, ત્યારે સૌ એકબીજાને ઠેકાડેથી કરીને જૂમ માટે છે, ‘અરે આસ, બળદ ક્યા છે, અરે ગાડી ક્યાં છે?’ પછી પેલી રાતની અત્યંત જરૂરી વસ્તુઓ પણ એ દિવસના પ્રકાશમાં અત્યંત નકામી કચરા જેવી બની જઈને લગભગ પામીને પડી રહે છે. સૂકાં પાદામાંથી હજી ધુમાડો નીકળે છે, તેની રાખ ભેગી થયા કરે છે. ભાંગેલી દાંડી, ચોકરાં, શાસનાં પાદાથી મેદાન છવાઈ ગયું છે. આશ્રમ માટે જિભાં કરેલાં મૂપડાં આશ્રિતોએ ત્યાગ કરવાથી અત્યંત શ્રીચ્છ અને લગિજત બની ગયા છે. બધું જ પડી રહ્યું — પૂર્વ ગમન લાસ થઈ ગયું છે, હવે આશી નીકળવું પડશે ફરી ફરી એક નવા યુગની જરૂરી વસ્તુઓ ભેગી કરની પડશે ત્યારે એમ લાગશે કે આજની આ જરૂરી વસ્તુઓ જ અરમ છે, હવે પછી કોઈ દહાડો મળસે જડીને ગાડીએ બળદ જોડવા નહિ પડે એમ માનીને ફરી લાકડાંછોડાં, ધાસપાંદડાં ભેમાં કરવામાં લાગી જવાય છે. તેમ છતાં તે વખતે પણ એ અત્યંત આવશ્યક વસ્તુઓની સામેની દૂર દૂર વિસ્તરેલી ક્ષિતિજ પરથી કરુણ ઊંચી સૂરે સંદેશો આવે છે, જરૂર નથી, જરૂર નથી!

જો એ સૂર ન હોત, જો આ અત્યંત પ્રયોજનના જ અંતરમાં અત્યંત અપ્રયોજન વસ્તુ ન હોત તો આપણે જીવવા પામત

ખરા! પ્રયોજન નો સાચે જ સર્વોપરી હોત તો તો તેનો લય કર
બોલે કોણ સહી શકત! અત્યંત અપ્રયોજનના રાત અને દિવસ
આ અત્યંત પ્રયોજનનો ભાર હરી લે છે એટલે જ આપણે
જરૂરના અતિ પ્રજ્ઞા ગુરુત્વાકર્ષણની વચ્ચે પણ હરફર કરી શકીએ
છીએ એટલે પરાદનો પ્રકાર દેખાતાવેત હગલાખધ બોલે ગમે
ત્યા ગમે તેમ પણો મૂકીને આપણે ગાડીમા ચડી જઈ શકીએ
છીએ. “કશુ જ રહેતુ નથી” એમ કહીને દીર્ઘ નિશ્વાસ
નાખીએ છીએ, તેમ “કશુ જ ખસતુ નથી” એમ કહીને ટતાશ
થઈ જતા નથી રહે છે પણ ખરુ અને જન્ય છે પણ ખરુ, એ બેની
વચ્ચે આપણને મોકળાશ પણ મળી રહે છે, આશ્રય પણ મળી રહે
છે — આપણને ઘર પણ મળે છે, હવા ઉઘાસ પણ રૂંધાતા નથી!

૨૧

ઉત્સવનો અંત

૬મી પાં, ૧૯૧૫

આપણે ધણી વાર ઉત્સવ કરીને ખુવાર થઈ જઈએ છીએ જે
ચૂનનામા જ દિવસ પૂરા થઈ જાય છે થોડી પૂજનાળો માણસ નો
એક દિવસ માટે રાખનો શોખ પૂરા કરના જાય તો તે પોતાના દસ
દિવસોને દેવાળિયા બનાવી મૂકે, એ સિરાય ખીંચે ઉપાય નથી

એટલા માટે ઉત્સવ પછીના દિવસ આપણને ખૂબ મજાન લાગે
છે તે દિવસે આકાશના પ્રકાશની ઉજ્જવળતા આવી જાય છે, તે
દિવસે અરસાદથી હૃદય ભારે બની જાય છે

પણ એનો ઉપાય નથી માણસ વરસમા ઓછામા ઓછુ એક

દિવસ પોતાના કાર્પણ્યને દૂર કરીને તે અકૃષ્ણની સાથે આદાન પ્રદાનનો સબંધ બાધના છાંછે છે ઐશ્વર્ય દ્વારા તે ઈશ્વરનો અનુભવ કરે છે

એ પ્રકારના અનુભવ હોય છે એક પ્રકારનો અનુભવ, દિગ્દિ ને રીતે ધનીનો અનુભવ કરે છે — દાનપ્રાપ્તિ દ્વારા, તેના જેવો હોય છે તે અનુભવમાં જુદાઈનો અનુભવ જ વધારે થાય છે ખીજા એક પ્રકારનો અનુભવ હોય છે તે સમાનતાનો અનુભવ હોય છે તેમાં આપણને બારણા બદાર બેસી રહેવું પડે નથી, કઈક એક જાગૃત ઉપર બેસી શકાય છે

દરેક જગ્યાએ આપણે દીનતાવધી રહેતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણું નિરાનંદ ચિત્ત આનંદમયની આગળ બિસ્મૃત થઈ જાય છે જિજ્ઞાસુના દિવસે તે પછી કહેવા માગે છે કે આજે હું પછી તારી માથે આનંદ કરીશ, આજે મારી દીનતા નથી, આજે મારો આનંદ અને મારો ત્યાગ તારા જેવો જ અનંત છે

આની રીતે ઐશ્વર્ય એ મી વસ્તુ છે, અકૃષ્ણ પ્રાચુર્ય કાને કને રાય, તેનો પોતામાં અનુભવ કરે છે ત્યારે ઈશ્વર કેવળ મારો અનુભવની નથી, તે પણ મારો આત્મીય છે, એ વાત હું સમજું છું અને પુરવાર કરું છું

પરંતુ એ સમજવા અને એનો પ્રચાર કરવા જતા ધણી વાર અતે હું ખમ આની પડાય છે ગયા દિવસનું વેરાયેનું ઉન્નિષ્ટ, બજેવી વાટ, અને સુકાયેલી માળા તરફ જોઈને મન ઉદાસ થઈ જાય છે, પછી ચિત્તની રાગતા જેવી ઉદારતા રહેતી નથી, દિસાબની વાત માદ આવતા મન કિન્ન થઈ જાય છે ?

જે રાજ રાજ થોડું થોડું લાગુ બેસુ કરતો રહે છે તેને કશું હું ખ બોગનું પડતું નથી, જે માણસ રાજ રાજ ઉત્સવની તૈયારી

કરતો રહે છે, તેના ઉત્સવના દિવસને બીજા દિવસો સાથે પૂરેપૂરી જુદાઈ નથી હોતી, પરસ્પર નાહીનો સંબંધ હોય છે.

એમ ન હોય એટલે પછી આપણે દેવું કરીને ઉત્સવ કરવો પડે છે. આનંદ કરીએ છીએ ખરા, પણ તે આનંદનો મોટો ભાગ ખરેખર પોતાના પૈસાથી કરતા નથી, પંદર આની ભાગ ઉધારથી ચલાવીએ છીએ. લોકસમાગમમાંથી ઉઠીતું લઈએ છીએ, ફૂલની માળામાંથી ઉઠીતું લઈએ છીએ, દીવામાંથી, સલામાંથી, રાણગારમાંથી ઉઠીતું લઈએ છીએ, ગીતમાંથી વાજિત્રમાંથી, લાણલુમાંથી ઉઠીતું લઈએ છીએ. તે દિવસના ઉકેરાટમાં ભાન જ નથી રહેતું કે ઉધારથી ચલાવીએ છીએ. ખીજે દિવસે જ્યારે ફૂલ સુકાઈ જાય છે, દીવા છુટાઈ જાય છે, લોકો ચાલ્યા જાય છે, ત્યારે દેવાની પ્રચંડ ચત્યતા નજરે પડે છે અને હૃદયને વ્યાકુળ બનાવી દે છે.

આપણા આ દૈન્યને કારણે જ ઉત્સવદેવતાને આપણે ઉત્સવની સાથે સાથે જ વિદાય કરી દઈએ છીએ — ઉત્સવના અધિપતિને રોજના સિંહાસન ઉપર બેસાડવાની કોઈ વૈશારી જ રાખતા નથી.

આપણું સૌભાગ્ય એટલું કે આપણે થોડા માણસો રોજ પરોઢમાં આ મંદિરના પ્રાણલુમાં ભેગા મળીને થોડું થોડું ભેગું કરતા હતા, આપણે આ ઉત્સવના મેળામાં છેક જ રવાનાત વિદેશીની પેઠે ભળ્યા નહોતા, આપણી રોજરોજની પ્રભાતની કમાલથી હાથોહાથ નકામી ખરચાઈ ગઈ નહોતી. આપણે ઉત્સવકર્તાને, માત્રું છું કે કદી શક્યા છીએ કે તમારી સાથે મારો થોડો પરિચય છે, તમારું નિર્મત્રણ અને મન્યું છે.

વળી આપણા ઉત્સવને અચાનક એક દિવસમાં જ આપણે પૂરો નહિ કરી દઈએ, એ ઉત્સવને આપણા દૈનિક ઉત્સવમાં વહેવડાવી દઈશું. દરરોજ પ્રાતઃકાળે આપણા દસ જણનો આ ઉત્સવ ચાલ્યા કરશે. આપણી રોજ રોજની બધી તુચ્છતા અને આત્મવિસ્મૃતિ પણ

કંઈ નહિ તોય એક વાર તો દિવસના આરંભે જગતના નિત્ય ઉત્થનના ઐશ્વર્યનો અનુભવ કરી વર્ષિયુ જ્યારે દરરોજ ઉપા પોતાનો પ્રતિપ દાયમા લઈને પૂર્વ દિશાને છેડે આવીને ઊભી રહેશે ત્યારે આપણે થોડા વળ્યુ સ્તંભ બેસીને એ વાતનો અનુભવ કરીશું કે આપણે પ્રત્યેક દિવસ જ મદિમાન્વિત છે, ઐશ્વર્યમય છે, આપણા જીવનની તુલ્યતાએ તેને લેશમાન મનિન કયો નથી, રાજ રાજ તે નવીન હોય છે, ઉત્તમ હોય છે, પરમાશ્વર્યમય હોય છે, તેના દાયમાનુ અમૃતપાત્ર નિયતુય બહુ પાડી દઈએ તોયે તેનું એક ટીપુ પણ નાશ પામતું નથી.

૨૨ B.P

સ અચતુષ્ણા

૧૦મી થોડ, ૧૯૧૫

એક દિવસના પ્રયોજન કરતા વધારેનો જે સમ્રાટ કરતો નથી તેના દ્વિજ મૃદસ્થની આપણી પ્રાચીન જીહવામા પ્રસસા કરેલી છે કારણ કે એક વાર સમ્રાટ કરવાનું શરૂ કર્યું એટલે આપણે ધીમે ધીમે સમ્રાટનું યત્ર બની જઈએ છીએ, પછી આપણે સમ્રાટ પ્રયોજનને વટારીને કચાનો કચા આપ્યો જાય છે, એટલું જ નહિ, પ્રયોજનને જ નિમિત્ત અને પીઝિત કર્યા કરે છે.

આધ્યાત્મિક સમ્રાટને પણ આ વાત લાગુ નથી પડતી એમ નહિ આપણે જો કોઈ પ્રુષ્ઠને વિશે એવું માની લઈએ કે ભરિખમા કોઈ ક્ષણ મેઘનવાને મારે આપણે તેના સમ્રાટ કરીએ છીએ, તો પછી સમ્રાટ કરવાની વૃત્તિ જ આપણા ઉપર સવાર થઈ જાય છે, તેની બાબતમા આપણે કૃષ્ણ જેવા બની જઈએ છીએ, તેના સબધર્મા આપણી સ્વાભાવિકતા બિનકુલ આવી જાય છે, બધી જ

બાબતમાં પછી આપણે કેવળ વ્યાજ ઉપર જ નજર રાખીએ છીએ, નફોનો જ હિસાબ કર્યો કરીએ છીએ.

આવી સ્થિતિમાં પ્રુદ્ધ આપણા આનંદને ઉપવાસો રાખે છે અને એમ માને છે કે ઉપવાસ કરવાથી જ પ્રુદ્ધ થઈ પામે છે. આમ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પણ ઘણા આહારનો સંગ્રહ કરી પ્રાણનો નાશ કરે છે.

આધ્યાત્મિક ધરમંસારમાં આપણે કાલની ચિંતા આજે નહિ કરીએ. એમ જો કરીશું તો આજને વચિત કરીશું. આપણે ભેશું કરવાનો વિચાર મુખ્યા નહિ કરીએ. આપણે ખરગી જ બાણીશું. આપણી રાજની ઉપાસના બાણે આપણી રોજ ખરચાઈ જતી સામગ્રી બને. આપણે એવું ધારીશું જ નહિ કે એમાંથી આપણે શાંતિ મેળવીશું, પ્રુદ્ધ પ્રાપ્ત કરીશું, ભવિષ્યમાં કાર્ધક વાર ઉદ્ધાર પામીશું, અથવા કર્ધ બીજું મેળવીશું. જે કર્ધ સંગ્રહ થયો છે તે હાથોહાથ બધો જ તેમને (ઈશ્વરને) પૂરેપૂરો ફાલની આપવો પડશે; તેમને જ બધું આપવામાં જ એ આપવાનો અત રહેલો છે.

જો આપણે એમ માનીએ કે તેમની ઉપાસના કરવાથી આપણને પ્રુદ્ધ મળે છે, તો બધી પૂજા ઈશ્વરને અર્પણ થઈ શકતી નથી, તેનો પ્રજો ભાગ પ્રુદ્ધ માટે ભેગો કરવામાં આવે છે. જો આપણે એવું માનવા માડીએ કે ઈશ્વરનું જે કામ કરીએ છીએ તેમાંથી લોકહિત થશે તો લોકહિતની ઉત્તેજના ક્રમે ક્રમે ઈશ્વરનો પ્રસાદ મેળવવાની વાતને નાની બનાવી દઈને પોતે જ મોટી ચતી રહે છે.

ધર્મની બાબતમાં આ પાપના છિદ્રમાંથી જ વિષય અને કર્મની સાસારિકતા કરતાં તીવ્રતર સાસારિકતા પ્રવેશ કરે છે. તેમાંથી જ ક્રોધ, વિદેષ, પરિનિન્દા, પરપીડન વગેરે નિશાયરો ધર્મને નામે પોતાની ગુફામાંથી બહાર નીકળી પડે છે, મનની સાથે ચતના પુદ્ધથી પૃથ્વી બિન્દુકૃત લોહી લોહી થઈ જાય છે. પછી ઈશ્વરને ખાજી દબેલી

શકીએ છીએ પરંતુ જેની આગળ કાંઈ ઉદ્દેશ્ય નથી, કાંઈ સાધના નથી — તેનો નાવિક કયા છે, તેનો સમુદ્ર કયા છે, તે શાને પાર કરના છે છે તેનો આ પાર કયા છે? પેનો પાર કયા છે?

આપણે આપણા કામકાજની બીડમાં રહ્યા રહ્યા જ બોલીએ છીએ કે હરિ પાર કરો, ગાડીવાળો ન્યારે ગાડી ચલાવે છે ત્યારે કહે છે, પાર કરો, મોટી ન્યારે દાળચોખ્ખા જેએ ત્યારે કહે છે, પાર કરો!

એવું ન માનશો કે એ લોકો એમ કહે છે કે અમારા આ કામમાથી જ અમને પાર કરો! તેઓ કામમાં રહીને જ પાર થવા માગે છે એવું તે ગીત ગાતી વખતે તેઓનું કામ બંધ રહેતું નથી.

હે આનંદ સમુદ્ર! આ પાર પશુ તમારો જ છે પેનો પાર પશુ તમારો જ છે! પશુ એક પારને ન્યારે મારો પાર કહીએ છીએ ત્યારે પેના પાર સાથે તેનો વિ-હેદ થાય છે ત્યારે તે ચોતાની સંપૂર્ણતાના અનુભવોથી શ્રષ્ઠ થાય છે સામા પારને માટે તેના પ્રાણ અદરખાતેથી આખો વખત રડ્યા કરે છે! મારા પારને 'હુ' તારા પારના 'તું'ના નિરહમાં ખૂંદે છે પાર થના માટે આઝ્ઝાટનો પ્રકાર કરે છે એવું કારણ આ છે!

આ મારુ ધર છે એમ માનીને 'હુ' નામનો માણસ રાતદહાડે વેતરું કરે છે, ત્યાં સુધી તે એમ ન કહી શકે કે આ તારુ પશુ ધર છે, ત્યાં સુધી તેના દાહને, બંધનને ક્ષતિને કાંઈ સીમા નથી રહેતી — ત્યાં સુધી ધરનું કામ કરના કરતા તેનો અતરાતમા રડી રડીને ગાયા કરે છે, 'હરિ અને પાર કરો' જે ક્ષણે તે 'મારા ધરને' તારુ ધર' બનાવી દઈ શકે છે તે ક્ષણે તે ધરમાં રહેવા છતાં પાર પહોંચી જાય છે 'મારુ કામ' માનીને 'હુ' નામનો માણસ રાતદહાડે દાહનો કાદો ધઈને દોડે છે, ત્યારે તે કેનાય આઘાત કરે આ પામે છે, ત્યારે જ તે ગાય છે, 'અને પાર કરો' — ન્યારે તે કહી શકે છે કે આ તારુ કામ છે, ત્યારે તે પાર પહોંચી ગયેા લેાય છે

મારા ધરને તારું ઘર બનાવીશ, મારા કામને તારું કામ બનાવીશ, ત્યારે જ ‘હુ-તું’ મળી શકીશ ને। મારું ઘર છોડીને તારા ઘરમા જઈશ, મારું કામ છોડીને તારે કામે જઈશ, એ અમાગ પ્રાણની વાત નથી. કારણ એ પણ વિચ્છેદની વાત છે। જે ‘હુ’માં ‘તું’ નથી અને જે ‘તું’માં ‘હુ’ નથી તે બંને મારે માટે સરખા છે.

એટલા માટે અમારા ધરમા જ, અમારા કામકાજના હાટમા જ રાત્રિવસ અવાજ જોડે છે, મને પાર કરે, અહીં જ સમુદ્ર છે અને અહીં જ પાર છે.

૨૪

આ પાર એ પાર

૧૧મી પોપ, ૧૩૧૫

જેની સાથે મારે કેવળ સામાન્ય પરિચય હોય છે, તે મારી પાસે બેસી રહ્યો હોય તોયે તેની અને મારી વચ્ચે એક સમુદ્ર આડો પડ્યો હોય છે — એ સમુદ્ર તે અચેતન્યનો, ઔદારીન્યનો સમુદ્ર. જે કોઈ દિવસ તે માણસ મારે જીવજગ મિત્ર થઈ જાય તો તરત જ હું સમુદ્રને વટારી જઈશ. પત્રી આકાશનું વ્યવધાન મિથ્યા થઈ જાય છે. દેહનું વ્યવધાન પણ વ્યવધાન રહેતું નથી, એટલું જ નહિ, મૃત્યુનું વ્યવધાન પણ આડશ જોવા કરતું નથી જે જાહ કાર આપણી એકબીજાની આસપાસ જોત રહીને આપણને પરસ્પરને અત્યંત નિકટ હોવા છતાં દૂર બનાવી દે છે — તે જેને માટે રમ્ભે કરી આપે છે તે જ આપણા પોતાનો બની જાય છે.

એટલે મેં કાલે કહ્યું હતું કે સમુદ્રને પાર કરવો એ કોઈ દૂરના સ્થાન માટે પ્રવાસે જીવદસની વાત નથી, એ તો ધાસેલી વસ્તુને જ

પાસેની કરી લેવાની વાત છે

વસ્તુત, આપણી જે પામેની વસ્તુઓ દૂર રહી છે તેનું દૂરત્વ પણ એટલું જ લયકર છે એવા માટે જ, આપણે આત્મીયજનને જ્યારે પર બનાવીએ છીએ ત્યારે પર કરતાં પણ તેને વધાર પર બનાવી દઈએ છીએ જેના ધનિષ્ઠ સંબંધમાં છીએ તેના અસ્તિત્વનો જ્યારે અનુભવ મુખ્યા કરતા નથી ત્યારે તે જગ્યા મૃત્યુની જગ્યા કરતા અકાગની વધારે દોષ છે

એટલા માટે જ જગતમાં સૌ કરતા જે અત્યંતમ છે તેને જ જ્યારે આપણે દૂર માનીએ છીએ ત્યારે તે જગતમાં સૌથી દૂર બની જાય છે જ આપણા પ્રાણના પ્રાણરૂપ છે તે આ રમૂન દીવા ! કરતાં પણ દૂર બની જાય છે, પગી સંસારમાં એવું કોઈ દૂરત્વ રહેતું નથી જતાથી એ દૂર ન દોષ આ દૂરત્વની વેદના આપણે અપદ્ધાવે અનુભવતા નથી એ ખરું પરંતુ એ દૂરત્વના ભારથી આપણે શૈન્દર્યજનુ અસ્તિ ન આપણા ધરબાર કામગળ આપણા બધા સામાજિક સંબંધો ભરાકાંત બની જાય છે

આમ છતાં સમુદાના જે પ્રાગ્ને માટે આપણે યુક્ત કરીએ છીએ તે પાર કેટલો પાસે છે — એટલું જ નહિ આ પાર કરતાં પણ તે પાસે છે એ વાત જેઓ જાણે છે તેમણે અત્યંત સ્પષ્ટરૂે કહેતી છે તે સાબળતા આપણે એકાએક ચમકી જીતીએ છીએ — આપણને ધાય છે કે આગની પાસેની વાતને પણ અમે આગવી દૂરની માની બીધી હતી ! આને જ અમે અગમ્ય અતર, અસાધ્ય કહી હતી !

જેઓ સમુદા પાર કરી ગયા છે તેઓ શું કહે છે ? તેઓ મહે છે, એવાસ્ય પરમામતિ એવાસ્ય પરમાસમ્યદ્ એવોદસ્ય પરમો લોક એવો દસ્ય પરમ આનન્દ ! એવું એટલે આ — જે સામે જ છે જે આ પામે જ છે અસ્ય એટલે આનુ — એ પણ ખૂબ નિકટના આનુ આ જ આત્મી પરમ ગતિ છે જે જેની પરમ ગતિ છે તે તેનાથી

લેશ પણ દૂર નથી એટલા પાસે છે કે આ કહીએ એટલે ચાલ્યુ જાય, તેનું નામ દેવાની પણ જરૂર ન પડે — “આ રહ્યો આ” કહ્યા ઉપરાંત તેનો કોઈ પરિચય આપવાની જરૂર ન પડે એ જ આત્મ સર્વસ્વ છે। એ કોણ છે અને આનો એટલે કોનો તે તો કહ્યું જ નહિ। સમુદ્રને આ પાર જે છે તે કઈ પેવે પારના માણસને ઘણું કહેતો નથી, આ કહેતો નથી।

આ આની પરમાગતિ છે આપણે ચાલીએ છીએ, તે આપણને ચલાવે છે કોણ? આપણે માનીએ છીએ કે પૈસા આપણને ચલાવે છે, ખ્યાતિ આપણને ચલાવે છે, માણસ આપણને ચલાવે છે, જે પાર ઘટી ગયા છે તે કહે છે કે આ જ આની પ્રતિ છે — આના આકર્ષણથી જ આ ચાલે છે — પૈસાનું આકર્ષણ, ખ્યાતિનું આકર્ષણ, માણસનું આકર્ષણ, બધા આકર્ષણમાં પરમ આકર્ષણ આત્મ છે — બધા આકર્ષણ ચાલ્યા જાય પણ એ આકર્ષણ ગહે જ છે — કારણ કે બધા જ ગમનમાં તેની પામે જવાની પ્રેરણા રહેલી છે પૈસા પણ એમ કહેતો નથી કે તું બહી રહી જા, ખ્યાતિ પણ કહેતી નથી, માણસ પણ કહેતું નથી — બધા જ કહે છે કે તું ચાલ — તે જ પરમાગતિ છે, તે જ પ્રતિ આપે છે, ખીજું કોઈ રસ્તામાં કાયમને માટે રોકી રાખે એવી તાકાત કોની છે?

આપણે કદાચ એમ માનીએ કે પૃથ્વી જે મને આકર્ષે છે તે આકર્ષણ પૃથ્વીનું જ આકર્ષણ છે, પરંતુ તેમ જો હોય તો પૃથ્વીને કોણ આકર્ષે છે? સૂર્યને કોણ આકર્ષે છે? આ જે વિશ્વ-ચાપી આકર્ષણનું જોઈએ ત્યારે તારાશાસ્ત્રને ફેરવે છે, કોઈને નિશ્ચય રહેનારું નથી, તે વિરાટ ગુરુત્વાકર્ષણનું કેન્દ્ર કઈ પૃથ્વીમાં નથી એક પરમાગતિ છે, જે મારી પણ શકે છે, પૃથ્વીની અને સૂર્યની પણ શકે છે.

એ પરમાગતિને ધ્યાનમાં રાખીને જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે — “કો હોવાન્યાત્ કઃ પ્રાપ્ત્યાત્ સદેષ આકાશ આનન્દો ન સ્યાત્” —

કોણ માર્ગ ખણી પ્રાર્થના કરીય પ્રપાત કગત જો આકાશને ભરીને તે આનંદ ન રહ્યો હોત તે આનંદ જ રિશ્તે અનંત ગતિ આપી ગયો છે — આશય ભરીને તે આનંદ છે માટે જ મારી આખનું પોપચુ ખોલી શકું છું

એટલે હું મુંડું છું કે મારી પરમાગતિ દૂર નથી મારી બધી તુ જ ગતિમા જ તે પરમાગતિ રહેતી છે જેમ એપન કૃષ્ણ જમીન ઉપર પડવામા જ રિશ્તે આવી ગુરુત્વામ્બ પુરુષકિંન ગટેતી છે મારા શરીરના બધા દાનન્યનની અને માગ મનના બધા વ્યાપારોની જે પરમાગતિ છે તે જ એવું છે આ છે તે ગતિનું કેન્દ્ર દૂર નથી આ અહીંયા જ છે

ત્યાર પછી જે આપણી પરમ સપત્ત છે આપણો પરમ આશય છે આપણો પરમ આનંદ છે — તે આપણી શૈવશૈવજની બધી સપતિ શૈવશૈવજના બધા આશ્રય અને શૈવશૈવજના બધા આનંદમા જ ગહેના ૥ આપણા ધનજન આપણા ધરખાર આપણા બધા રસભોગમા જ જે પરમરૂપ રહેતો છે તે એવું છે — તે આ છે — અહીંયા જ છે

મારી સર્વ ગતિમા એ પરમાગતિને મારી સર્વ સંપત્તિ એ પરમ સપત્તને માગ સર્વ આશ્રયમા એ પરમ આશ્રયને મારા સર્વ આનંદમા એ પરમ આનંદને એવું તરીકે પિઠાનવું એનું જ નામ માર શકું

૨૫

દિવ્ય

૧૩મી પાંચ ૧૩૧૫

હમેશા જ પ્રકાશ અને અધિકાર નિદ્રા અને જાગૃત્ય સંકોચન અને પ્રસારણમા ચર્ચિતે આપણું જીવન વ્યાખ્યા કરે છે — એક વાર

તેમા જુવાળ આવે છે, ખીજ વાર તેમા ઝોટ આવે છે રાત્રે નિદાને વખતે આપણી બધી હન્દિયમનની શક્તિ આપણા પોતામા જ સમાહત થઈ જાય છે સવારમા આપણા જગત તરફ દોડે છે

શક્તિ જ્યારે કેવળ આપણા પોતામા સમાહત થાય છે ત્યારે જ શુ આપણે પોતાને રિશેઠ ભાવે જાણીએ છીએ, વિશેઠ ભાવે પામીએ છીએ? અને સવારમા જ્યારે આપણી શક્તિ બીજાઓ તરફ જુદે જુદે માર્ગ વેરાઈ જતી રોય છે ત્યારે શુ આપણે પોતાને શુભાનીએ છીએ?

એથી બનતુ જ છે કેવળ પોતામા જ જ્યારે આપણે આનીએ છીએ ત્યારે આપણે અચેતન હોઈએ છીએ જ્યારે બધાની તરફ આપણે જઈએ છીએ ત્યારે જ આપણે પોતાને જાણીએ છીએ જ્યારે આપણે એના હોઈએ છીએ ત્યારે આપણે ઈર્ષા નથી હોતા.

આપણુ ખરુ તાત્પર્ય આપણા પોતામા નથી તે તો જગનના સર્વમા ફેનાયેલુ છે—એના માટે આપણે લુહિ વડે હવ્ય વડે મર્મ વડે સત્ત મર્મને ઝોધીએ છીએ સત્ત સર્વ સાથે જોડાવાને હચ્છીએ છીએ કાણુ તે વચર આપણે પોતાને પામી શકતા નથી આત્માનો સર્વન અનુભવ કરવો એ જ છે આત્માની એકમાત્ર આમંત્રણ.

એપન ફળની પતન શક્તિને જ્યારે શાનીએ વિશ્વની મનગી વસ્તુઓમા જોઈ ત્યારે તેમની લુહિ અત્યંત પરિપૂર્ણ થઈ મરણુ સત્યને સર્વત્ર જોઈએ તો જ તેની સાચી મૂર્તિ પ્રગટ થાય અને તે મૂર્તિ જ આપણને આનંદ આપે.

તે જ પ્રમાણે આપણી પોતાની જાતને સર્વત્ર વ્યાપ્ત જોઈએ તો જ પોતાને સાચે રૂપે જાઈ શકાય પોતાના એ સત્યને જેમ જેમ વ્યાપક રૂપે જાણીશુ તેમ તેમ આપણને આનંદ થશે જે કોઈ આપણી પોતાની જાતને તેની પોતાની અદરથી બહાર એથી જઈને

તેને આપણી આગળ સત્યતર રૂપે પ્રગટ કરે તેને આપણે આત્મીય કહીએ છીએ, તે આપણને આનંદ આપે છે.

એટલા માટે જ માનવાત્મા બહુ પ્રાચીન યુગથી ધર કહો, સમાજ કહો, રાજ્ય કહો — જે કંઈ સર્જન કરતો આવ્યો છે તેનું અદરખાતેનું એકમાત્ર મૂળ તાત્પર્ય એ છે કે માણસ એક્યતાને છોડીને બહુમા, વિચિત્રમા પોતાની નાનારિધ શક્તિને નાનારિધ સબધોમા ફેલાવી દઈને વિશાળ ક્ષેત્રમા પોતાને અનુભવે છે — એમા જ તેનું સાચું સુખ છે એટલા માટે જ કહ્યું છે કે “મૃદૈવ સુખમ્ નાલ્પે સુત્વમસ્તિ” — જુમા જ સુખ છે, અસ્પમા સુખ નથી તેનું કારણ, અસ્પમા આત્મા પણ અસ્પ થઈ જાય છે.

જે સમાજ સભ્ય હોય છે તે સમાજ બહુને વિચિત્રભાવે આત્માની સાથે જાડે છે માટે જ તે સમાજ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરે છે બાકી કેવળ ઉપકરણા વધારવાથી અને સગવડો ઉમેરવાથી તે સાર્થક થતો નથી.

સભ્ય સમાજમા જ્યાં જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મ હમેશા દૂર દૂર ફેલાયેલા હોયમા સર્વદા ઉદયમશીય હોય છે, ત્યાં જે માણસ વસે છે તે ક્રુદ્ધ રહેતો નથી તે વ્યક્તિની શક્તિ અસ્પ હોય તોયે તે શક્તિને સ્વાભાવિક રીતે જ પોતાને સાર્થક કરવાની તક મળી રહે છે એટલા માટે જ બધાના યોગથી, જુમાના યોગથી સભ્યસમાજપારી દરેક દરેક વ્યક્તિ શક્ય એટલી બલિષ્ઠ બને છે.

જે સમાજ સભ્ય નથી તે સમાજમા સ્વાભાવથી બલિષ્ઠ માણુઓ પણ દુર્બળ બની જાય છે, કારણ, તે સમાજના માણુઓ પોતાને પૂરતા પ્રમાણમા પામી શકતા નથી તે સમાજમા જે સરચાઓ હોય છે તે કેવળ ધરને ઉપયોગી, આમને ઉપયોગી હોય છે, જુમાની સાથે તે બધી સંકુચિત સરચાઓનો યોગ નથી હોતો — ત્યાં ચિત્તસમુદ્રનો જુવાળ પડોગી શકતો નથી, એટલા માટે ત્યાં

માણસ પોતાનું સત્ય, પોતાનું ગૌરવ અનુલનીને શક્તિ મેળવી શકતો નથી, તે સર્વત્ર પરાભવ પામ્યા કરે તેના દારિદ્ર્યનો કોઈ પાર નથી રહેતો.

એટલા માટે જ આપણે સમ્યક્તાની સાધના કરવી પડશે, રેલવે ટેલિગ્રાફને માટે નહિ કારણ, રેલવે ટેલિગ્રાફનું પણ અતિમ લક્ષ્ય તો માણસ જ છે — કોઈ સ્થાનિક ઝેડાન નથી.

એ સમ્યક્તા સાધનાની મૂળ વાત છે ધર્મશુદ્ધિ પોતાનો પ્રસાર જેમ જ્યોતો તેમ ધર્મશુદ્ધિ જ્યોતી હોય તોયે ચાલે પોતાના ધરમા સાકડી જગમા બ્યારે જામ કરતા હોઈએ ત્યારે ધર્મશુદ્ધિ સક્રિય હોય તોયે વિશેષ નુકસાન થતું નથી પણ બ્યા ધણા માણુમેને ધણા બધાનોમા બાધનાના હોય ત્યાં ધર્મશુદ્ધિ પ્રખ્યાત હોની જેઈએ ત્યાં ધૈર્ય, વીર્ય, અખ્યરસાય, ત્યાગ, સેવા પરાયણતા, સોકહિતની જાનના બધું જ ખૂબ મોડું ન હોય તો ન ચાલે વરતું મ્હી મોટી થઈ શકે જ નહિ, જે તેને પકડી રાખનાં ધર્મ પણ મોટા ન હોય ધર્મ બ્યારે દુર્બળ બને છે ત્યારે મોટા સમાજ વિચ્છિન્ન થઈ જઈને જાગીને ચારે બાજુએ વેરાઈ જાય છે — કોઈ કદી તેને બાધી શકતું નથી.

એટલે જ્યારે જ્યારે બહુ કાર્યવાળો બહુ દૂર દૂર ફેનાયેનો, બહુ શક્તિશાળી કોઈ સમ્યક્ સમાજ જેઈએ ત્યારે શરૂઆતમા જ માની લેતું કે તેમા એક પ્રમણ ધર્મશુદ્ધિ રહેની છે — નહિ તો આટલા બધા માણુમેનો એકબીજા ઉપર વિશ્વાસ, એકબીજા સાથે સબધ, એકે કણ પણ ટપી શકે નહિ.

આપણા દેશના સમાજમા પણ બધી ક્ષુદ્રતા, વિચ્છિન્નતા દૂર કરીને જ્ઞાનમા, પ્રેમમા અને કર્મમા લૂનાની પ્રતિષ્ઠા જો ન કરી શકીએ તો માનસાત્મા કદી જાગિશ અને આનંદિન થઈ શકનાનો નથી બધાની સાથે દરેકના યોગમા જેમ જેમ નાના પ્રકારના આચાર અને વિચારને સીધે બાધા ઉત્પન્ન થયા કરશે તેમ તેમ આપણા નિગાનદ, અશક્તિ

અને દારિદ્ર્ય સનત વધના જરો. આપણા દેશના બહુની સાથે ઐશ્વર્ય સ્થાપનાની નાનાંધિ તમે જિભી નદિ દરી સકીએ તો આપણી મદદની તપસ્યા ચાલવાની નથી એ તક જિભી કરાને માટે આપણી જુદી જુદી બાબતોથી પ્રયત્નો કરીએ છીએ પરંતુ નાનું કે મોટું આપણે જે કંઈ જિજ્ઞાસુ કરવા માગીએ છીએ તેમા જે સનત અનગતા પેસી જાય છે એનું જેનેરામા આવે તો ચોક્કસ સમજાવું કે મૂળમા જ ધર્મ સુદ્ધિની દુર્ગતતા છે ચોક્કસ સત્યનો અભાવ છે ત્યાગની કૃપણતા છે દંછાની જડતા છે ચોક સચ્ચદાનુ બળ નથી અને પૂજની સામગ્રી માથી આપણ અગત અભિમાન પોતાને માટે મોટા ભાગ ચોરી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે ચોક્કસ પરસ્પર પ્રતિ ઈર્ષ્યા છે દ્વેષ નથી અને મગતને જ મગનના અગમ ફરફે ગણી ન સમ્બાને વીધે આપણા પ્રયામો તુલ બાધાઓથી જ અગમી જાય છે

એટલે આપણે સાવધ થવું પડશે જ્યાં કૃતકાર્પતામા બાધા ઉત્પન્ન થાય ત્યાં ત્યાં વાચાહીન સાધનો ઉપર દોરાશંખલુ કરી નિશ્ચિત થવાનો પ્રયત્ન આપણે ન કરીએ પાપ છે માટે જ એકતા થતી નથી ધમનો અભાવ છે માટે જ કશું પચાતું નથી એના માટે જ આપણે નિશ્ચિત થઈને ક્ષુદ્ર બનીને બધી જ વાતમાં નિષ્ફળ થઈને અથ ડાઈએ છીએ — એટલા માટે જ આપણા જ્ઞાન સાથે જ્ઞાન પ્રાણ સાથે પ્રાણ પ્રયત્ન સાથે પ્રયત્ન ભેગા મચીને માનનાત્માને ચોખ્ખું રિકા ક્ષેત્ર નિર્માણ કરતા નથી — આપણે આત્મા કોઈ પણ પ્રમાણે તે નિશ્ચરમાં વિરાટ પુરુષની સાથે યુક્ત થવાને ચોખ્ખું પોતાનું વિરાટ રૂપ ધારણ કરી શકતા નથી

૨૬
રાત્રિ B.P

૧૪મી પોષ, ૧૩૧૫

જ્યારે આપણે જગતા હોઈએ છીએ ત્યારે આપણી શક્તિની સાથે શક્તિની કીસા ચાલે છે. વિચકર્મના વિચકર્મની સાથે આપણા કર્મનો યોગ સધાય છે. જે “બહુધાશક્તિયોગાત્ વર્ણાનૈકાન્નિદિતાર્યો-દ્ધાતિ” — તેની જ તે બહુવિભક્ત શક્તિના વિચિત્ર પ્રવાહપથમાં આપણા પ્રયાસોને ચલાવીને આપણે શક્તિની આશર્યાકરક ગતિએ જોઈને આનંદ પામીએ છીએ એક વખતે આપણે જ્યાં શક્તિનો અંત આવી ગયો માનતા હતા ત્યાં જોઈને જોઈએ છીએ તો ત્યારી રસ્તો વળી નવો જ એક વળાંક લે છે, — એવી રીતે જગદ્વ્યાપારની તે બહુધાશક્તિમા પોતાની શક્તિને પણ બહુધા બનાવીને તેની સાથે સધળી દિશાઓમાં સમાનગતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણુ ચિત્ત ઉત્સાહિત થઈ જાય છે.

એવી રીતે આપણુ જગત્ત ચૈતન્ય બધી હૃદયશક્તિ અને માનસશક્તિની જાળને ચારે દિશામાં ફેલાવી નાનાવિધ વેગ નાનાવિધ સ્પર્શ અને નાનાવિધ લાભ વડે પોતાને સાર્થક બનાવે છે.

પણ કેવળ જાળ નાખવાથી માછીનું કામ ચાલતું નથી. જાળમાં ગાંઠ પડી જાય છે, જાળ તૂટી જાય છે, જાળ મેચી ચર્ષ જાય છે, ત્યારે વળી સમી કરી લેવા માટે જાળ નાખવાનું બિલકુલ બધ કરી દેવું પડે છે.

રાત્રે નિદ્રાને સમયે આપણે પ્રાણની જાળ નાખવાનું, ચેતનાની જાળ નાખવાનું બિલકુલ બધ કરી દઈએ છીએ. એ સમુ કરવાનો અને ક્ષતિ પૂરવાનો વખત હોય છે. તે વખતે આપણી ઝિત્તલિન્ન ગંદાઈ ગમેથી મેલી જાળને તેના હાથમાં સોંપી દેવી પડે છે, “ય ઇષ

મુલેષુ જાગર્તિ કામ પુરુષો નિર્મિત્તાણ ' જે પુરુષ, બધા બન્યારે સૂતા હોય છે ત્યારે જાગતો રહીને બધા પ્રોજનોનું નિર્માણ કરતો હોય છે

આથી અમુક અમુક વખતે પોતાના બધા પ્રાસાને સવરી દઈને સપૂર્ણ બાવે તે વિશ્વપ્રાણના હાથમા આપણા પ્રાણને સોંપી દેના જોઈએ — એ સમયે આપણે ક્રાંદપાનના જેવા થઈ જઈએ છીએ પ્રકૃતિની સાથે આપણી કાઈ પણ જુદાઈ રહેતી નથી આપણે અહંકાર વિનકુન લોપ પામ્યો હોય છે, અને તે જ દાણે આપણે નિખિન વિશ્વના અતરમા રહેના ગમીર આરામને પામીએ છીએ આપણે જાગીએ છીએ ત્યારે આપણને સમજાય છે કે વિશ્વમા આપણે અત્યાર સુધી કેવળ શૂન્યતારૂપે જ પામ્યા નથી એ તો એક પૂર્ણ વસ્તુ છે આપણી નિવૃત્તતા અને આપણા નિવૃત્તતામા પણ તે એક આરામરૂપ છે — તે વિશાળ વિશ્વપ્રકૃતિના મૂળમા રહેલો આરામ છે જે આરામની ક્યામન મૂર્તિ અને નિર્વાક પ્રમાણ આપણે શાખા પાવિત નિસ્તમ્બ વનસ્પતિમા જેવા પામીએ છીએ

આ જેમ આપણા પ્રાણને રોજ રાત્રે પ્રકૃતિના હાથમા સોંપી દઈ આપણે સવારમા નવી પ્રાણ પ્રવૃત્તિ માટે નવેસર તૈયાર થઈ જઈએ છીએ — તે જ પ્રમાણે દિવસમા ઓછામા ઓછું એક વાર આપણા આ માટે પરમાત્માના હાથમા સપૂર્ણપણે સોંપી દેવાની જરૂર છે — નહિ તો અચરો બેગો થઈ જાય છે ભાગદોડની ભરામત થતી નથી તાપ વધતો જ રહે છે — કામ ક્રોધ લોભ વગેરે વૃત્તિઓ પોતાના પ્રયોજનને અતિક્રમી અતરમા અને જગત વિરોધ જગાડે છે

એટલા માટે સવારમા ઉપાસના સમયે આપણી બધી પ્રવૃત્તિઓને ચલાવી દઈને બધા શિષુઓને શાંત કરી દઈને થોડા સમયે માટે પરમાત્માની સાથે આપણે પોતાનું પૂરેપૂરું સામજસ્ય સ્થાપવું જરૂરી છે — તે સમયે આપણા અતરમા પરમાત્માને પૂરેપૂરો માર્ગ મોકળો કરી આપવો જોઈએ — તો જ તે એકાંત આ મનિસર્જનની સુગંધીર

શાંતિના સુયોગમાં આપણા મનના વ્યાધિમાં સ્વાસ્થ્યનો સંચાર થશે, બધાં સંક્રાંતન પ્રસારિત થઈ જશે, અને હૃદયગ્રાંથિઓ શિથિલ થઈ જશે.

ત્યાર પછી ઉપાસનાશાંત આપણી અંતરપ્રકૃતિ જ્યારે સંસારમાં નાનાવિધ કાર્યોમાં અનેકાનેક કાર્યોમાં વહેવાઈને-ફેલાઈને નાનાવિધ આકારે અને પ્રકારે આત્મોપવૃન્ધિમાં મગી પડશે ત્યારે બધાં કાર્યોમાં તે ગંભીર ભાવે જોડાઈ શકશે, પછી તે જરા જરામાં પોતાની આસપાસનાને આધાત નહિ પહોંચાડે, તેના સઘળા પ્રયાસોમાં પછી શાંતિના વાસ હશે. વિશાળ વિશ્વના વિચિત્ર વ્યાપારમાં જેમ એક પ્રકારનું આશ્ચર્યકારક સામંજસ્ય હોય છે, જેને લીધે સઘળા પ્રયાસોની મૂર્તિ શાંત અને શક્તિની મૂર્તિ સુદર બની જાય છે — જેને લીધે વિશ્વજગત એક વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગશાળા અથવા ગંભીર કારખાના જેવો કઠોર આકાર ધારણ કરતું નથી — આપણા પ્રયાસમાં તેવું સામંજસ્ય આવશે, આપણા કાર્યોમાં તેવું સૌંદર્ય પ્રગટશે.

આપણે જો દરરોજ દિવસના પ્રારંભે તેમના પવિત્ર લાઘવો સ્પર્શ લક્ષાટ ઉપર લઈને જઈએ અને તે વાત જો યાદ રાખીએ તો આપણે લક્ષાટને ધૂળમાં નહિ રેળી શકીએ. આ ઉપાસનાનો મૂર તાનપૂગના મૂળની પેઠે આપણામાં આખો દિવસ અખંડ વાગતો રહે — જેથી આપણે આપણા પ્રત્યેક વચનને અને વ્યવહારને તે મૂળની સાથે મેળવી જોઈને મૂલવી શકીએ અને આખા દિવસને વિશુદ્ધ સંગીતમાં પવટી નાખી સંસારના કર્મક્ષેત્રને આનંદક્ષેત્ર બનાવી દઈ શકીએ.

૨૭

પ્રભાતે ૧૧

૧૫મી પેઘ, ૧૩૧૫

પ્રભાતના આ પવિત્ર પ્રશાન્ત સુહૃતે પોતાના આત્માને પર-
માત્મા એક વાર સંપૂર્ણપણે વીટી જુઓ જલ્દી અતર દૂર થઈ જવા
દો આપણે તેમનામા નિમગ્ન થઈ જઈએ નિરિપ્ત થઈ જઈએ
તેમણે આપણા આત્માને નિર્ગિડલાવે મદપુ કર્યો છે એવા અનુભવથી
આપણે મિનકુલ પરિપૂર્ણ બની જઈએ

નવિ તો આપણે પોતાનો સાચો પરિચય નવિ થાય જુમાની
સાથે યોગયુક્ત થઈને ન જોઈએ તો પોતે ક્ષુદ્ર હોઈએ એવો જમ થાય
છે આપણે કુર્બાન છીએ એવી ખોટી ધારણા જ મે છે હું લગીરે
હું નથી અચક્ત નથી એનો પુરાવો માનવ સમાજમા પ્રગટેના
મનાપુરુષોએ આપ્યો છે—તેમની સિદ્ધિ તે આપણા દરેકની સિદ્ધિ
છે—આપણામાના ૪ રેખા આત્માની શક્તિ તેમનામા પ્રત્યક્ષ થઈ છે
વાટના ઉપના જાગને જ્યારે દીવાની જ્યોત મગે છે ત્યારે આખી
વાટને તે મગે છે વાટના છેક નીચામા નીચા જામમા પણ એ દીવા
રૂપે સજાગરાની શક્તિ ગહેની છે જ્યારે સમય આવશે ત્યારે તે પણ સજાગમે,
સમય નહિ આ પો હોય ત્યા મુધી તે ઉપરના સજાગતા જાગને ધરી
ગાખશે દરેકજ પ્રભાતની ઉપાસના સમયે પોતાની અદરના માન
વાત્માના તે માન અને આપણે મિનકુલ બાધ મુક્ત રીતે જોઈ લઈ
શકીએ આપણે દીન દરિદ્ર છીએ એવો જે આપણને જમ છે તે જમને
દૂર કરી દઈ શકીએ તો કેવ સારુ ! આપણે કેવળ ધરના ખૂણમા
જન્મ્યા હોઈએ એવી એક માન્યતા આપણે સેરી રચા છીએ તેનો ત્યાગ
કરીને રપટલાવે આપણે એવો અનુભવ કરીએ કે મૂમુક્ષુ સ્વર્લોકમા
આપણા આ સરીરનો જન્મ છે, એટલા માટે લાખજોડે કરોડો યોગજન

દૂરથી આપણા જ્યોતિષક કુટુંબીઓ આપણી ખબર લેવાને માટે પ્રકાશનો દૂત પાઠવે છે. અને મારા શુદ્ધ અધિકારમાં જ મારા આત્માનો ચરમ વાસ છે એમ નથી. જે અધ્યાત્મયોગમાં તેનો વાસ છે તે તો ક્ષત્રસ્રોક છે. જે જગત્સલામાં આપણે આવ્યા છીએ ત્યાં રાજ કરવાનો આપણને અધિકાર છે. અહીં આપણે દાસત્વ કરવાને આવ્યા નથી. ખુદ ભૂમાએ પોતે આપણે લક્ષાટે રાજતિલક કરીને મોકલ્યા છે. એટલે આપણે પોતાને અકુચીન માની નીચે માથે સંકુચિત થઈને સસારમાં ન ફરીએ. પોતાના અનંત આભિજનનના ગૌરવથી પોતાનું ઉચ્ચ સ્થાન પ્રદર્શ કરીએ.

આકાશનો અધિકાર જેમ તદ્દન કાર્ત્તવિક પદાર્થની પેઠે જોત-જોતામાં જડી ગયો, તેમ જ આપણી અંતરપ્રકૃતિની આસપાસથી બધા મિથ્યા સંસ્કારો ફણુમા ભૂંસાઈ જાયો. આપણો આત્મા ઉદ-યોન્મુખ સૂર્યની પેઠે આપણા ચિત્તમગનના પોતાના બાધામુક્ત જ્યોતિર્મય સ્વરૂપે પ્રગટી રહે, તેના ઉજ્જવલચૈતન્યથી, તેના નિર્મલ પ્રકાશથી આપણું સંસારક્ષેત્ર સર્વત્ર પૂર્ણભાવે પ્રકાશિત થાયો.

૨૮

વિશેષ

૧૬મી પોષ, ૧૩૧૫

જગતની બધી વસ્તુ સાથે સાધારણ રીતે મારે મળતાપણુ છે — ધૂળ સાથે, ખજાર સાથે મારે મળતાપણુ છે, ઘાસ સાથે, ઝાડ સાથે મારે મળતાપણુ છે, મથુપખી સાથે મારે મળતાપણુ છે, સાધારણ માણસો સાથે મારે મળતાપણુ છે; પરંતુ એક બાબતમાં બિલકુલ મળતાપણુ નથી — જ્યાં હું વિશેષ છું! હું જેને આજે ‘હું’ કહું

હું એનો કોઈ જોડો જ નથી. ધ્રુવરની અનંત વિશ્વસ્યતામાં એ સર્જન સંપૂર્ણ અપૂર્ણ છે — એ દેવળ 'હું' હું, એકોત્રો 'હું' હું, અનુપમ અતુલનીય 'હું' હું. એ 'હું'નું જે જગત છે તે એકલા મારું જ જગત છે — તે મહાવિજ્ઞાન લોકમા મારા અંતર્યામી મિત્રાપ બીજો કોઈ કોઈ પણ રીતે પ્રવેશ કરી શકે એમ નથી.

હે મારા પ્રભુ, એ જે એકલો હું, વિશેષ હું, તેમાં તારો વિશેષ આનંદ છે, વિરોધ આવિર્ભાવ છે — એ વિશેષ આવિર્ભાવ બીજા કોઈ દેશમાં કે કોઈ કાળમાં નથી મારી એ વિશિષ્ટતાને હું સાર્થક કરીશ, પ્રભુ તારી બધી બીજા કરતા સંપૂર્ણ જુદી એવી 'હું' નામક આ જે એક વિશેષ લીલા છે, એ વિશેષ લીલામાં હું તને સાથ આપીશ અહીં હું એકની સાથે એક થઈને મળી જઈશ.

પૃથ્વીના ક્ષેત્રમાં મારો આ માનવ જન્મ તારી તે વિશેષ લીલાને સૌંદર્યપૂર્વક, સંગીતપૂર્વક, પરિવ્રતાપૂર્વક મહત્વપૂર્વક સચેતનભાવે વહી લઈ જામ એમ કરજો. મારામાં તારું એક વિરોધ અધિષ્ઠાન છે એ વાત તે કોઈ પણ દિવસ કોઈ પણ રીતે ન જૂઠું એમ કરજો. અનંત નિશ્ચયસારમાં આ જે એક 'હું' થયો છું તે 'હું' આ માનવજીવનમાં સાર્થક થાઓ.

એ 'હું'ને બીજા બધાથી અલગ રાખીને અનાદિ કાળથી હું વહી લાઓ છે સૂર્યચંદ્રમહત્તારાઓમાં થઈને એને હાથમાં પકડીને હું લઈ આ-યો છે, પરંતુ કોઈની સાથે તે એને બેળની દીધો નથી. કાલુ જાણે કઈ નિહારિકાના ન્યોતિર્ભય બાળ્યનિર્જરમાંથી અલુપરમાણુને ચંદ્રાસીને તેને કેટકેટલી રીતે પુટ કરી, કેટકેટલી રીતે તેમાં પરિવર્તન કરી, કેટકેટલી પૂર્ણતામાં થઈને, આ 'હું'ને આજે આ શરીરમાં પ્રગટ કર્યો છે! તારો તે અનાદિકાળનો સમાય મારા આ દેહમાં સમ-હાયેલો છે. અનાદિ કાળથી આજ સુધી અનંત સૃષ્ટિમાં થઈને એક વિશેષ રેખા દોરાર્થ થઈ છે તે આ 'હું'ની રેખા છે. તે રેખાને મારો તારી સાથે હું સતત ચાલતો આ-યો છું. તેનું મારો અનાદિ પથનો

ચાલક છે. અનંત પથનો અદ્વિતીય મિત્ર છે, તને મારા એ એકલા મિત્રરૂપે માન હવનમાં અનુમરીશ. બીજું કોઈ કે કશું જ તારા સમાન ન થાઓ, તારા કરતાં મોટું ન થાઓ અને મારું આ જે સાધારણ હવન. જે નાનાવિષદુધાનૃશ્યા, વિચાર અને કામો દાગ હું બધાં તરુવના અને પશુપખીઓની સાથે એકત્ર મળાને ભોગવું છું, તે જ જુદી જુદી દિશાએથી પ્રમથ ન બની જાય, મારામાં જે તારા એક વિશેષ અર્થ, વિશેષ ક્રિયા, વિશેષ આનંદ અનંત કાળના શુદ્ધ અને સારથિરૂપે મોક્ષાં છે તેને દાકી ન દે એમ કરજે. હું જ્યાં જગતના ભોગરૂપે ત્યાં છું તને જગતીધર તરીકે માનું છું, તારા બધા નિયમનુ પાલન કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું, ન પાલન કરું તો તારી સખ રીકાડું છું — પરંતુ ‘હું’ રૂપે હું તને મારા એકમાત્ર તરીકે ઓળખવા માગું છું, ત્યાં તે મને સ્વાધીન બનાવી દીધો છે, કારણ કે સ્વાધીન ન હોઉં તો પ્રેમ સાર્થક ન થાય, હનુજની સાથે હનુજનું મિત્રન ન થાય. લીલાની સાથે લીલાનો સાગ ન મળી શકે એટલા માટે આ સ્વાધીનતાના ‘હું’-ક્ષેત્રમાં મારા બંધા હુ ખો કરતા પગમ હુ ખ તારી માથેના વિન્ડેલનું અર્થાત્ અદકારનું દુખ છે અને બધા સુખો કરતા પરમ સુખ તારી સાથેના મિત્રનનું અર્થાત્ પ્રેમનું સુખ છે. આ અદકારનું દુખ કેવી રીતે દૂર થાય એનો વિચાર કરીને જ શુદ્ધ તપમ્યા કરી હતી અને આ અદકારનું દુખ કેવી રીતે દૂર થાય તે જણાવીને જ શિવને પ્રાણ આપ્યા હતા. હે પુત્રી શિવ, મિત્રી શિવ, હે અનંતરતમ પ્રિયતમ, આ ‘હું’ નિકળનમાં જ તારી ચત્તમ લીધા છે. એટલા માટે જ તો આદી જ આટલા નિદારણ હુ ખો અને એ હુ ખોનું આનું પરિસીમ અવસાન એવા મળે છે — એટલા માટે જ તો આદી જ મૃત્યુ છે, અને તે મૃત્યુની છાતી કાઢીને અમૃત કુવારની જેમ ઊડે છે. આ દુખ અને સુખ, વિન્ડેલ અને મિત્રન, અમૃત અને મૃત્યુ, એ તારા જન્મજો અને કાળો બે હાથ છે, એમાં પૂરેપૂરો પકડાઈને જાણે બોલી શકું કે મારો બધી આશા પૂરી થઈ છે, મારે હવે કશું જ જોઈતું નથી ।

૨૯

પ્રેમનો અધિકાર

૧૭મી પો, ૧૩૧૫

કાને રાત્રે આ ગીત મારા મનમાં ગૂંજતુ હતું—

નાથ હે, પ્રેમપથે સખ બાધા લોગિયા હાઓ
માઝે કિધુ રેખોના, ચેકા ના દરે
નિજ ને સજને અતરે આલિરે નિત્ય તોમારે હેરિય,
સખ બાધા લોગિયા હાઓ

[હે નાથ, પ્રેમના માર્ગની બધી બાધાઓ બાગી નાખો વચમાં
કશું રાખશે નહિ, દૂર રહેશે નહિ, નિર્જનમાં અને વખતીમાં, અદર
અને બહાર સદા તને જોઈ બધી બાધા લાગી નાખે]

પણ આ તે પ્રેમી પ્રાર્થના ! આ પ્રેમ પ્રેમની સાથે ? માણસ કેની
રીતે એ વાત કહી શક્યો અને મોઢેથી હિચ્ચારી પણ શક્યો કે વિશ્વ
જીવનશરની સાથે તેને પ્રેમજો સબધ થશે ?

વિશ્વજીવન પ્રેતુ વિશાળ છે અને તેની તુલનાએ એક માણસ
પ્રેતલો તુલ્ય છે એવા જોખ્યાન કરીએ તો મોક્ષમાર્ગી શબ્દ જ ન
નીપજે બધા માણસોમાં કે કુદ કુદ, મારા મુખદુ ખની કશી વિસાત
નથી મુર્ખમગ્નમાં એ માણસ જોક મૂડી રેલીના જોવા તદ્દન સામાન્ય
છે અને આખા નક્ષત્રોમાં એ સૂર્યમગ્નનું મ્થાન એટલું અદૃશ્ય છે
કે આકાશ પડે તેની ગણતરી કરવી પણ મુશ્કેલ છે

એ બધા અગણિત અપરિચિત લોકલોકાનરના વાસીઓ આ
દાયો જ એ રિચેશ્વરના મહારાજ્યમાં પોતાની અકલ્પ્ય હવનયાત્રા
ચલાવી રહ્યા છે એવા એવા જ્યોતિષનોક અનંત આકાશના જિજ્ઞાસુમાં
ડૂળી ગયેલા છે કે જોમનો પ્રમથ સુખોના સુખો થયા અવિશ્રામ પ્રવાસ

ક્યાં છતાં આજે પણ આપણા દરબીનના દર્શનના શ્રેયમા આવી પહોંચ્યો નથી એ જાંધા અસાત અદસ્ય લોકે પણ તે જ પગપુરુષની પરમ શક્તિ ઉપર પ્રત્યેક દાસે આધાર રાખી રહેવા છે પણ આપણને તેની કશી જ ખબર નથી

એમાં જે અચિતનીય જ્ઞાનાના પરમેશ્વર — તેની સાથે આ કાપુનો દણ, આકુનો અણુ પ્રેમ કરવાની વાત કરે છે ! એમને કે તેના ગત્તસિદ્ધાસન ઉપર તેની પામે જઈને બેસવું છે ! અનત આકાશમા નખરે નક્ષત્રે તેમના જગત્પરનો હોમાગ્નિ યુગયુગાનં ચપા બગી મ્લો છે, ૧ તે પક્ષેનની અપાર મેદનીને એક છેડે બીજો બીજો વ્યાવરને જોડે દુઃસાનને મ્લુ છુ કે આ યજ્ઞેશ્વરી સાથે એક સમ્પાન્ન મને ધ્યાન આપવું પડે !

ગોરા ધરાની માણુમની આકાશને દદ નથી, એ તો નગ્નીની વાત છે આભજ્યુ છે કે એનેકગાદરે એ મનનમ્નુ કશું હતું કે એક પૃથ્વી જીતી એજનાથી મને મુખ નની, બીજી એક પૃથ્વી દોત તો હુ તેને જીત્યા નીકળી પડ જેને બે વેળા ખાતાનું મળતું નથી તેને પણ કુખેરના ભગ્નના ગ્રાપ્તા આવે છે માણુસની આદિક્ષા મઈપણુ કપનાને અમભનિત માનની નથી, એના પ્રમાણુ અનેક છે

માણુસ જગદીશ્વર સાથે પ્રેમ કરવા માગે છે, એ પણ શું તેની એ અતિ આકાશાનુ જ એક ચરમ નાડપણુ છે ? તેના અદકાગ્નુ જ એક અસાત ઉપ નથી ?

પણુ આમા તો અદકારતુ લક્ષણુ જણાતું નથી ઈશ્વરના પ્રેમને ખાતર જે માણુમ માડે મળે છે તે તો પોતાને દીન જનાવે છે, તે સૌની પાછળ બીજો નહે છે, અને જેઓ ઈશ્વરના પ્રેમના દરબારના દરબારી છે તેમના ચરણુની રજ મગે તોયે તે ધન્ય ચઈ જાય છે કાઈ પણ શક્તિ કે અશર્વનો તે મોહતાજ નથી, જ્યુ જ તે ત્યાગ કરવાને તૈયાર થયો છે

એટલા માટે જ આખી સૃષ્ટિમાં અને એ જ સૌથી વધુ આશ્ચર્ય જનક લાગે છે કે માણસ તેમનો (ધિરનો) પ્રેમ ચાહે છે, અને બધા પ્રેમ કરતા એને જ મોટું મન્ય મોગે વાલ માનીને ચાહે છે શા માટે ચાહે છે? કારણ કે માણસને એ અધિકાર મળેનો છે એ પ્રેમનો અધિકાર જેમણે જીમ્મો કર્યો છે તેમની સાથે પ્રેમ કરવો એમાં વળી ભન અને શરમ શાના?

તેમણે અને એક વિશેષ 'હુ' બનાવીને આખા જગતથી સ્વનત્ર બનાવી દીધો છે, એ જ મારો સૌથી મોટો દમ છે—બધા મુખ-ચંદ્ર તારા કરતા મોટો તક બધે જ વિષના ગુરુતામ્બજી પેચાણુ છે પણ મારા આ રનાતમ્ય ઉપર એવું કોઈ જનનું પેચાણુ નથી જો હોત તો તો તે એને ધૂળ બગો મેળવીને એકાકાર કરી નાખત

વિશાળ જગતનો મોજો જરા જોડના 'હુ' ઉપર નથી એટલે જ તો એ 'હુ' પોતાનું ગૌરવ સાચવીને કેવો માથું જીંચું મરીને ચાને છે પુરાણમાં મળ્યું છે કે ઝાંસી આખી પૃથ્વીની બહાર છે ખરું જોતા 'હુ' જ એ મારી છુ હુ આખા જગતની વચ્ચે ટોવા છતાં જગતની બહાર છું

એટલે જ જગતની સાથે પોતાની તુલના મરી પોતાને તુલ્ય હતું તો નરિ આને તેની સાથે મારી તુલના જ થઈ શકે એમ નથી

હુ તો એક વિશેષ 'હુ' છું મારા ઉપર તેમનું શાસન નથી મારામાં તેમનો આનંદ છે તે આનંદને આધારે જ હુ રહ્યો છું, વિશ્વ નિયમને આધારે નરિ એટલા માટે જ આ 'હુ'ની સાત આખા જગતથી નિરાળો ■ એટલા માટે એ પરમાત્મારૂપ 'હુ'ની તરફ જોઈને જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે—દ્વા મુર્ખાં સદુગ્રા સત્ત્વા સમાન વૃદ્ધ વરેણવાત્ત ।” મળ્યું છે કે આ હુ અને તે, સમાન વૃદ્ધાની ડાળે બે પખી જેવા છીએ બે સખા બિનકુલ પાસે પાસે બેઠેલા છીએ

તેમના જગતના ગભ્યમાં મારે કર આપવો પડે છે; આ જળ-સ્પર્શ-આકાશ-વાયુના અનેક જનના ટેક્સ છે, તે બધા જ મારે પાઈએ પાઈ ચૂકવી દેવા પડે છે — ત્યાં કંઈક બાકી પડી ત્યાં મારા પ્રાણ નીકળી જાય છે. પરંતુ મારું આ જરા જોટલું ‘હું’ પિતૃકુલ કરમુક્ત છે, કારણ અહીં જ મિત્રનું મંદિર આવેલું છે. મારી સાથે તેમની શરત એ છે કે તું હિંમ્બાપૂર્વક મને જે આપશે તે હું બંધી, ને તું કંઈ ન આપે તોયે મારે જે આપવાનું છે તેનાની તને વંચિત નહિ રાખું.

એવું ને ન હોત તો પોતાના જગતરાજ્યના એકમાત્ર રાજા યવામાં તેમને આનંદ મો રહેત? ક્યાંય જોનો કોઈ બરોબરિયો નથી તેની એકલતા કેટલી ભયંકર છે, કેટલી અનંત છે? તેણે હિંમ્બાપૂર્વક કેવળ પ્રેમને જોડે આ એકાધિપત્ય એક ક્ષેત્રમાં છોડી દીધું છે. તેઓ મારા આ જરા જોટલા ‘હું’ના કુંજવનમાં વિશેષ-ભાવે બિતરી આવ્યા છે. મિત્ર બનીને પોતં જલતે યઈને પકડાયા છે. તેમણે કહી દીધું છે, “મારા અંદરૂનું સાથે તારી પોતાની કિંમતનો હિસાબ કરવાનો નથી. કારણ કે વજન ઉપરથી તારી કિંમત આકલાની નથી. તારી કિંમત મારા આનંદમાં રહેલી છે. તારી સાથે મારે ખાસ પ્રેમ છે એટલે જ તું ‘તું’ થયો છે.”

આમાં જ મારું એટલું બધું ગીરવ રહેલું છે કે તેમનો સુધ્ધાં હું અત્વીકાર કરી શકું છું. હું કહી શકું કે મારે તારી જરૂર નથી. એ વાત તેમની ધૂળને કે જળને કહેવા નહિ તો તે સાખી રહેતાં નથી. નેઓ તે જ ફળે મને મારવા આવે છે. પણ તેમને જ્યારે કહું છું, “મને તારી જરૂર નથી, મારે રૂપિયા જોઈએ છે, કીર્તિ જોઈએ છે” ત્યારે તેઓ કહે છે, “બહુ સારું.” એટલું બોલીને મૂંગા મૂંગા એક બાજુ ખસીને બેસી રહે છે.

આ બાજુ કાણ જાણે ક્યારે જતી હોસ આવે છે કે મારા

આત્માનુ જે એકાંત ભવન છે, ત્યાની ચાની તો મારા ખમ્મનગીના હાથમાં છે નહિ, પાઈ પેસો, ધનદેનત તો ત્યા કેમે કયાં પડેયના નથી અનર રહી જ જાય છે ત્યાનો એ એકાંત એકનો આરડો જગતના બીજા એક મદાન એકવા મિવાય બીજુ ડાઈ, ડાઈ પણ ઉપાયે ભરી શકે એમ નથી જે દિવમે હુ કહી શકીશ કે મારે રૂપિયાનુ કામ નથી, ખ્યાનિનુ કામ નથી, કશાનુ જ કામ નથી, તુ આન જે દિવસે હુ કહી શકીશ કે ચદ્રસૂર્યદીન મારા આ એકવા આરડામા તુ મારો અને હુ તારો, તે દિવમે મારી વરદાખ્યામા વર આનીને મેસશે તે દિવસે મારો 'હુ' સાર્થક થશે

તે દિવસે એક આશ્ચર્યનક વાત એ બનશે કે પોતાને જેમ જેમ દીન સમજીશ તેમ તેમ તેમના પ્રેમને મોટો સમજીશ તેમના પ્રેમના આશ્ચર્યના અનુભવમા તેમના પ્રેમને જ અનંત તરીકે જાણીશ, પોતાને મોટો નહિ બનાવુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પોતાને જ્ઞાની મનીને ગર્વ થાય છે, પણ પ્રેમ પ્રાપ્ત થતા પોતાને અધમ મણુવામા પણ આનંદ આવે છે પાન જેમ ગભીરરૂપે ખાની હોય તેમ મુધારસથી ભરાતા વધારે પૂર્ણ થાય છે એવસા માટે પ્રેમ જ્યારે પામીએ છીએ ત્યારે પોતાને મોટા માનસાની દૃષ્ટિ જ થતી નથી — બનકે પોતાની અત્યંત દીનતા પોતાને અત્યંત મુખ આપે છે ત્યારે તેમની લીનામા રહેના એક ભારે વિરોધની સાર્થકતા સમજાય છે અને તે વિરોધને રીકારીને આનંદપૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે, જગતમા હુ જેટલો તુચ્છ, જેટલો દીન દુર્બળ હોઉં, તેમનો જ મારા 'હુ' નિકેતનમા તેમના પ્રેમ દ્વારા પૂર્ણ હુ, તેમનો જ કૃતાર્થ હુ હુ અનંત ભાવે દીન હુ માટે જ, દુર્બળ હુ માટે જ તેમના અનંત પ્રેમથી ધન્ય થયો હુ

૩૦

ધ્રુવજી

૧૮મી પાંચ, ૧૩૧૫

સવારના પહોરથી જ મેં મારા સંસારની ચિંતા શરૂ કરી દીધી છે. કારણ, એ મારો સંસાર છે. મારી ઇચ્છા જ એ સંસારનું કેન્દ્ર છે. મારે શું જોઈએ છે, શું નથી જોઈતું, મારે કેને રાખવા છે, કેને છોડવા છે, એ વાતને મધ્યમા રાખીને જ મારો સંસાર રચાયેલો છે.

મારે આખા વિશ્વની ચિંતા કરવી પડતી નથી. મારી ઇચ્છાથી મૂર્ખ જીવતો નથી, વાયુ વાતો નથી, અણુ-પરમાણુનું મિશ્રન થઈને સૃષ્ટિનું રક્ષણ થતું નથી. પરંતુ મેં મારી ઇચ્છાસકિતે મૂળમાં રાખીને જે સૃષ્ટિ ખડી કરી છે, તેની ચિંતા મારે સૌથી મોટી ચિંતા ગણીને કરવી પડે છે કારણ કે એ ચિંતા મારી જ ચિંતા છે.

એટલા માટે જ આવડા મોટા વિશ્વજ્ઞાનના વ્યાપારની બરાબર વચ્ચે રહેવા છતાં પણ મારા આ અત્યંત નાના સંસારની અત્યંત નાની વાત મને નાની લાગતી નથી. મારા પ્રજ્ઞાતની સામાન્ય તૈયારી પ્રજ્ઞાતના મુમુક્ષુ મુર્યોદય આગળ લેશ પણ લજ્જા પામતી નથી; એટલું જ નહિ, તેને અનાયાસે જીતીને ચાલી શકે છે.

આમ હું જોઉં છું કે એ ઇચ્છા પરસ્પર સંલગ્ન થઈને કામ કરે છે. એક તો આખા વિશ્વમાં રહેલી ઇચ્છા, અંતે ખીજી મારા આ હૃદ જગતમાં રહેલી ઇચ્છા. રાગ તો રાગ્ય કરે જ છે, પણ તેના દાય નીચેનો તાણુદ્ધાર, તે પણ મહારાગ્યમાં જ પોતાનું રાગ્ય માંડીને બેઠો છે. તેનામાં પણ રાગના ઐશ્વર્યનાં બધાં લક્ષણો રહેલાં છે — કારણ, એ હૃદ સીમાની અંદર તેની ઇચ્છા, તેની સત્તા વિરાજમાન છે.

આ આપણા હું જ્યતમા ઈશ્વરે આપણને દેરકને ગમળનારી દીધા છે — જે માણસ રસ્તા ઉપર ઝડપ કરે છે તે સુધ્ધા તેના હું અધિકારમાં અર્થ સર્જીને એ વાતની ચર્ચા પડેલા થઈ ગઈ છે જે ઈચ્છામય છે તે ઈશ્વરે આપણને દેરકને એક એક ઈચ્છાનો તાનુકો આપી દીધો છે — દાનપત્રમાં લખ્યું છે કે ‘વાવ-વ્યદ્ર દિરાકરો’ આપણે એનો ભોગવટો કરી શકીશું.

આપણા આ ચિરતન ઈચ્છાના અધિકારને વિશે આપણે કોઈ કોઈ વાગ ગાગ થઈ જઈએ છીએ કંઈએ છીએ કે મારી પોતાની દૃઢ સિરાય ખીજ મૂકીને જ હું માનતો નથી — એમ કહીને સૌનું ઉલ્લાસ કરીને જ આપણી દૃઢ અવતર છે એ આપણે કૃષ્ણતાપૂર્વક અનુભવવા માગીએ છીએ

પણ દૃઢતામાં ખીજ એક તત્ત્વ નહેતું છે — મરાધીનતામાં જ એનું અગમ સુખ નથી શરીર જેમ શરીરને દબા છે, મન જેમ મનને દબા છે, વસ્તુ જેમ વસ્તુને આકર્ષે છે, — તેમ દૃઢતા દૃઢાને દબાવા વિના રહી શકતી નથી ખીજ દૃઢતાની સાથે મળના ન પામે તો એ એકની દૃઢતા પોતાની સાર્થકતા અનુભવી શકતી નથી જ્યાં કેવળ પ્રયોજનની જ વાત હોય છે ત્યાં જોર ચાલી શકે છે — જોર-પૂર્વક ખાવાનું ખૂંચવી લઈને ખાઈએ તોરે જૂખ શમે છે પણ જ્યાં દૃઢતા પ્રયોજનહીન હોય છે, જ્યાં અદેતુકભાવે તે પોતાના વિશુદ્ધ રૂપમાં રહેતી હોય છે ત્યાં તે જે દબા છે તેમાં જોર મિનકુલ નહિ આવે, કારણ, ત્યાં તે ઈચ્છાને જ દબાતી હોય છે ત્યાં કોઈ

કોઈ સામગ્રી, કોઈ સ્વતંત્રતાનો ગર્વ, કોઈ સક્રિય તેની જૂખને શમાવી શકે એમ નથી — ત્યાં તે ખીજ એક ઈચ્છાને જ દબા છે ત્યાં જો તે કોઈ બેટની વસ્તુને સ્વીકારે તો તે વસ્તુ તરીકે સ્વીકારતી નથી, પણ જે વ્યક્તિ આપે છે તેની ઈચ્છાના નિર્દર્શનરૂપે જ સ્વીકારે છે — તેની ઈચ્છાની કિમત છે માટે એ વસ્તુની કિમત છે માતાની

સેવા બાળકને મન આટલી બધી કીમતી હોય છે તે કંઈ સેવા લેખે કીમતી નથી હોતી, પણ માતાની ઇચ્છા લેખે જ તેનું આટલું બધું ગૌરવ હોય છે, — દાસના દાસત્વથી મારી ઇચ્છાની આકાંક્ષા સતોષાતી નથી, મિત્રના સ્વેચ્છા સમર્પણની જ રાહ જોઈને તે ખેસી રહે છે.

આ રીતે ઇચ્છા જ્યારે બીજી ઇચ્છાને ઇચ્છે ત્યાર પછી તે સ્વાધીન રહેતી નથી ત્યારે તેણે પોતાની જાતને ગૌણ કરવી પડે છે. એટલું જ નહિ આપણે એને ઇચ્છાનું વિસર્જન કરવું એમ કહીએ છીએ. ઇચ્છાની આ જે અધીનતા એના જેવી અધીનતા બીજી કોઈ નથી. દાસનમ દાસને પણ આપણે કામે લગાડી શકીએ છીએ પણ તેની ઇચ્છાનું સમર્પણ કરવાની ફરજ પાડી શકતા નથી.

મારા જે સંસારમાં મારી ઇચ્છા જ મૂળ કર્તાકારવતા છે, ત્યાં મારું એક સૌથી મુખ્ય કામ એ છે કે બીજાની ઇચ્છા સાથે મારી ઇચ્છાને મેળવી દેવી હું જેટલે બંધે એ કરી શકીશ તેટલે બંધે મારી ઇચ્છાનું રાજ્ય વિસ્તૃત થવું રહેશે — મારે સંસાર તેટલા પ્રમાણમાં વિશાળ બની જશે. તે ગૃહિણી જ સાચી ગૃહિણી કહેવાય જે માઆપ, ભાઈબહેન, પુત્રપુત્ર, દાસદાસી, આડોશી-પાડોશી બધાંની ઇચ્છાની સાથે પોતાની ઇચ્છાને સુસંગત કરી લઈને પોતાના સંસારને સપૂર્ણ સામંજસ્યથી રચી લઈ શકે. એ ગૃહિણીએ હમેશા પોતાની ઇચ્છાને ગૌણ કરવી પડે, છોડવી પડે, તો જ તેની એ ઇચ્છા ઉપર અધિષ્ઠિત રાજ્ય સપૂર્ણ થઈ શકે. તે જો બધાની સેવક ન બને તો (કર્તાકારવતા) બની જ ન શકે.

એટલે હું કહેતો હતો કે આપણી જે ઇચ્છામાં સ્વાધીનતાનું સૌથી વિશુદ્ધ સ્વરૂપ રહેલું છે, તે ઇચ્છામાં જ અધીનતાનું પણ સૌથી વિશુદ્ધ સ્વરૂપ રહેલું છે. ઇચ્છા, અકારમાં પોતાને સ્વાધીન તરીકે પ્રગટ કરીને જ સાર્થક બને છે એમ નથી. ઇચ્છા, ગ્રેમમાં પોતાને

અધીન તરીકે સ્વીકારીને જ ચરમ સાર્થકતા પામે છે હજી પોતાને ઉપર બનાવીને પોતાની દાદી પીટિ એમા જ તેનું અતિમ નિશ્ચય સમાપ્ત હતું નથી પણ પોતાનું વિચારન કરી દેવામા જ તેની પરમ શક્તિ આ ચરમ લક્ષ્ય રહેના છે

હજીનો આ તો સ્વાભાવિક ધર્મ છે કે બીજી હજીને તે હજી છે કેરા જોર ચનાવવામા તેને આનંદ નથી હિંમતની હજીમા પણ એ ધર્મ આપણે જોના પામીએ છીએ તેઓ પણ હજીને હજી છે તમની એ હજી પૂરી થાય એટલા માટે જ તેમને મારી હજીને મારી જ બનાવી કે — વિશ્વનિયમની જાળમા તેને એ દમ પૂરેપૂરી બધી દીધી નથી — વિશ્વસાક્ષી પમા બીજી બધી જ વસ્તુ ઉપર તેમનું એકધર્મ છે ફક્ત એની એક વસ્તુ તેમને પોતે રાખી નથી — અને ન વસ્તુ ત મારી હજી — એ તેઓ ખૂચી લેના નથી માગીને લે છે મન રીઝીને ને છે એ એક વસ્તુ એરી છે જે હુ તેમને ખરેખર આરી રાકુ ફૂન જો આપુ તો તે તેમનું જ ફૂન છે પાડી જત આપુ તા ત તમનું પાણી છે માર હજી નો સમપ થુ કરુ તો તે મારી જ હજી હશે એ ચોક્કસ

અનંત બ્રહ્માકના હિંમત મારી એ જરા જોડની હ જો ખાતર રોજ રોજ મારે બારણે આવે છે અને પાછા જતા છે એના અોક પુરાવા છે આ બાબતમા તમણે પોતાનું એકધર્મ ગોપી કરી નાખ્યું છે મારણ અહી જ તેમની પ્રેમની લીના છે અહી નિતરી આવીને જ તેમણ પોતાના પ્રેમની સમૃદ્ધિ પ્રગટ કરી છે — મારી પણ હજીની સાથે પોતાની હજીને સજત કરીને તેમણે પોતાની અનંત હજીને પ્રગટ કરી છે મારણ હજીનો ચરમ અનિર્ણય હજી આગળ નહિ તો બીજો ક્યા થયોનો હતો કે તેઓ કહે છે અને મહેસુસ નહિ પ્રેમ આપો

તને પ્રેમ આપવો પડે મારે જ તો તે આટઆટવી મહેનત લીધી છે મારમા હુ આ એક અહજુત હુ ની લીના માડીને બેયે

— અને મને આ એક ક્ષણની પૂછ આપી તે પામવાને માટે મારી આગળ પણ હાથ પસારીને જાઓ છે.

૩૧ સૌંદર્ય

૧૯મી, મે, ૧૯૧૫

ઈશ્વર સત્ય છે તેના સત્યને ગ્રીકાર્થો વગર આપણે છટકા નથી. સત્યનો સહેજ પણ જો આપણે અસરીકાર કરીએ તો આપણે ઉગારા નથી. એટલે અમોઘ સત્યને આપણે જળમા મથળમા અને આકાશમા સર્વત્ર જોવા પામીએ છીએ.

પણ ઈશ્વર કેવળ સત્ય નથી તે, “આનન્દહ્યમમૃતમ્” છે તે આનંદરૂપ છે, અમૃતરૂપ છે. એ એના આનંદરૂપને આપણે કેપાં જોઈએ છીએ?

મેં પહેલાં મૂચન ક્યું જ છે કે આનંદ અભાવથી જ મુક્ત છે તેના ઉપર જોર આપતું નથી, વિસાત્મ આલ્સો નથી. એટલા માટે આપણે જે દિવસે આનંદનો ઉત્સવ કરીએ છીએ તે દિવસે હમેશના નક્કી દરેક નિયમને શિથિલ કરી નાખીએ છીએ. તે દિવસે સ્વાધ્યને શિથિલ કરીએ છીએ, પ્રયોજનને શિથિલ કરીએ છીએ, સંસારના ક્રાંતિ સ ક્રાંતિને શિથિલ કરીએ છીએ — ત્યારે જ ધરમા એની થોડી ખાલી જગ્યા કરી શકીએ છીએ જ્યાં આનંદનો આવિર્ભાવ સંભવિત બને છે. સત્ય બધનને જ માને છે, આનંદ બધન માનતો નથી.

એટલા માટે વિશ્વપ્રકૃતિમાં સત્યની મૂર્તિ આપણે નિવમમાં જોવા પામીએ છીએ, અને આનંદની મૂર્તિ સૌંદર્યમાં જોઈએ છીએ. એટલા માટે સત્યરૂપનો પરિચય આપણે માટે અત્યંત આવશ્યક છે, આનંદ-

રૂપનો પરિચય આપજીને ન હોય તોયે ચાને પ્રજ્ઞાનમાં સૂઈદ્ય થતા અજવાળુ થાય છે એ વસ્તુ જાણવી અને એનો વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરવો આપજો માટે અત્યંત જરૂરી છે, પરંતુ પ્રજ્ઞાત મુંદર અને મુગ્ધાશન છે એટલું ન જાણીએ તો આપણા દોષ કામને દરી જ લાગે પહેાચતી નથી.

જળ મ્થળ અને આકાશ આપણે નાનાં વિધ અધનથી અધિ છે પરંતુ એ જળ, સ્થળ અને આકાશમાં વિવિધ વર્ણ, ગંધ અને ગીતરૂપે સૌંદર્યની જે સિપુન અને પૈરિધ્યમય સામગ્રી રહેતા છે તે આપજીને ધી જ દરજ્જા પાડતી નથી તેના તરફ નજર ક્યાં વગર ચાલ્યા જઈએ તોય તે આપજીને અરસિક મંડી ગાળ મુધ્યા દેતી નથી.

આમ આપજો જોઈએ છીએ કે જગતના સત્યનોખાં આપજો બધારેના છીએ સૌંદર્યનોખાં આપજો સ્વાધીન છીએ સત્યને દનીને દારા ખાન ન થઈ શકે એ રીતે પુ રાગ મરી શખીએ છીએ સૌંદર્યને આપગા સ્વાધીન આનંદ સિમય જીવન મ્થા જ દારા પુત્રાર કરી શમય એમ થી જે માણસ ચપટી વગાડીને મહે છે કે 'ધુગ તમારુ સૌંદર્ય' તેની આગળ મકાવિશની લક્ષ્મીએ એમ્દમ ચૂ. થઈ જવું પડે છે એવો કોઈ કાયદો નથી કેઈ સિપાર્થ નથી જેને લીધે એવો સૌંદર્યને નાદુરુદ માનવું પડે.

એટલે જગતમાં ઈશ્વર !! આ જે અપરૂપ રહસ્યમય સૌંદર્યની સામગ્રી છે તે આપણી પાસે દોષ મહેસૂન કે મર ઉત્તરાત્તની નથી એ આપણી સ્વાધીન દ્ષ્ટાને ચાહે છે — કહે છે મારામાં તને આનંદ મળે તું પોને થઈને મારો સ્વીકાર કર.

આથી હું મહેતો દતો કે આપણા અતરાતમાના 'હું' ક્ષેત્રના એક જગત બહારના નિકેતનમાં તે આનંદમયની જે અતરજવર ચાલ્યા કરે છે તેના ચિહ્નો આખા જગતમાં રહેતાં છે આકાશની નીવિમામાં વનના સ્થામન્તમાં ફૂલના સૌરભામાં સર્વત્ર તેના પત્રયા પડેના પકડી

૩૨

પ્રાર્થનાનું મત્યક્ષી

૨૦મી પોપ, ૧૩૧૪

કોઈ કોઈ એમ કહે છે કે ઉપાસનામાં પ્રાર્થનાને કશું સ્થાન નથી — ઉપાસના એ કેવળ ધ્યાન છે ઈશ્વરના સ્વરૂપને મનમાં અનુભવવું તે ઉપાસના.

જગતમાં જો આપણે હજારો કોઈ પણ રીતે પ્રગટ થતી ન જોઈએ તો આ વાત ગ્રીમરી સહિત આપણે લોકો આગળ પ્રાર્થના કહતા નથી, પરંતુ આગળ પ્રાર્થના કરતા નથી — જોને હજારો રીતે છે તેની આગળ જ પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

ઈશ્વર જો કેવળ સત્ય સ્વરૂપ હોત કેવળ અન્યથા નિયમરૂપે તે પ્રગટ થતા હોત તો તેની આગળ પ્રાર્થના કરવાની કંપના સુધ્ધા આપણા મનમાં ઉત્પન્ન પામત નહિ પણ ઈશ્વર તો ‘આનંદહ્યમૃતમ્’ છે તે તો હજારો પ્રેમમય આનંદમય છે, એટલા માટે કેવળ માન રિસાલ દ્વારા તેને આપણે જાણીએ નથી હજારો દ્વારા જ તેના હજારો સ્વરૂપને આનંદસ્વરૂપે જાણીએ પડે છે.

પહેલાં કું કહી ગયો છું કે જગતમાં હજારો એક પ્રમાણ આપણને સૌન્દર્યમાં મળ્યું છે એ સૌન્દર્ય આપણી હજારો જાતો કરે છે અને હજારો ઉપર જ તેનો આધાર છે એટલા માટે આપણે સૌન્દર્યને પ્રેમના ક્ષેત્રમાં ઉપાદા રૂપે વાપરીએ છીએ, પ્રોજેક્શનના ક્ષેત્રમાં નહિ એટલા માટે જ્યાં હજારો સાથે હજારો સંબંધ હોય, આનંદની સાથે આનંદનું મિશ્રન હોય ત્યાં જ આપણે સાન્નિધ્ય, સંગીત અને સૌન્દર્ય ઉપોચાર કરીએ છીએ જગદીશ્વરે પોતાના જગતમાં આ અનાનસ્યક સૌન્દર્યની આટલી રિયુન સામગ્રી ભેગી કરી છે એ ઉપરથી જ આપણું હૃદય સમજી ગયું છે કે જગત એક

મિલનનું ક્ષેત્ર છે — નહિ તો અહીંની આ બધી સાજસાજવટ બિલકુલ બિનજરૂરી છે.

જગતમાં એવો પણ એક વિષય છે જે હૃદય મારફતે જ સમજાય, એ વાત બિલકુલ હિંદવી રીધે નહિ ચાલે. એક તરફ પ્રદાશ છે માટે જ આપણને આખ છે; એક તરફ સત્ય છે માટે જ આપણને ચૈતન્ય છે; એક તરફ જ્ઞાન છે માટે જ આપણને ભુદિ છે, તે જ પ્રમાણે બીજી એક તરફ શુ છે જેના પ્રતિરૂપ તરીકે આપણામાં હૃદય છે? ઉપનિષદે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો છે, “રસો વૈ સઃ ।” તે જ રસ છે — તે જ આનંદ છે.

આ પહેલાં જ મેં ચૂચન કર્યું છે કે આપણે શક્તિ વડે પ્રયોજન સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ, તર્ક વડે જ્ઞાન મેળવી શકીએ છીએ, પરંતુ આનંદની બાબતમાં શક્તિ અને તર્ક કેવળ બારણા સુધી આવીને અટકી જાય છે — તેમને બહાર જ બિચા રહેવું પડે છે. એ આનંદની સાથે છે અંતઃપુરનો સંબંધ હોય તો હજીજાને. આનંદમાં કોઈ પણ જાતનું જોર કામ આવતું નથી — ત્યાં કેવળ હજીજા, કેવળ ખુશી જ કામ આવે છે.

મારામાં એ હજીજાનું વાસસ્થાન હૃદય છે. મારું એ હજીજામય હૃદય શું શત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે? તેને મિથ્યામાંથી પોષણ મળે છે, તેનું ગમ્યસ્થાન વ્યર્થતામાં છે? તો ખરી એ અદ્ભુત બધા આવી ક્યાંથી, અને એક ક્ષણ પણ ટકે છે શી રીતે? જગતમાં શું કેવળ એક જ છેતરપિંડી છે? અને એ છેતરપિંડી એ જ મારું હૃદય છે?

કદી નહિ. મારું આ હજીજા-રસ ગય હૃદય જગત્પાત્રી હજીજા-રસની નાડી સાથે સંકળાયેલું છે — ત્યાંથી જ તે આનંદરસ પામીને જીવતું રહેલું છે — ન પામે તો તેના પ્રાણ નીકળી જાય — તેને અનવચ્ચ નોંધતાં નથી, વિદ્યાસજિત નોંધતી નથી, અમૃત નોંધે છે, પ્રેમ નોંધે છે. એને જે નોંધે છે તે અદ્ભુત સંસ્કારમાં

અને ચરમરૂપે ઈશ્વરમાં રહેલું છે માટે જ એ માગે છે — નહિ તો કેવળ બધાનારણે માથું પગડી મરવા માટે એ સરખાયું નથી.

આથી હૃદય પોતાને જાળવે છે માટે જ તે જાણે છે કે તેની એક પરિપૂર્ણ કૃતાર્થતા અનતમાં રહેતી છે. ઇચ્છા કેવળ તેની બાહ્યએ જ છે એમ નહિ, બીજી બાહ્યએ પણ છે — બીજી બાહ્યએ ઇચ્છા ન હોત તો તે એક પણ પથ રહેત નહિ — આટલી ક્ષુદ્રિ નેટલું પણ રહેત નહિ જેથી શ્વાસોચ્છ્વાસ રૂપ પ્રાણની ક્રિયા પણ ચાલી શકે એટલા માટે જ ઉપનિષદે આટલા નેરપૂર્વક કહ્યું છે કે “કો દેવાન્યાત્ ક પ્રાણ્યાત્ યદેષ આકાશ જામન્દો ન સ્વાત્, एष ह्येवामन्दयात्” કોણ શરીરની ચેષ્ટા કરત, કોણ પ્રાણ ધારણ કરત, જો આકાશમાં આનંદ ન હોત — એ જ આનંદ આપે છે.

ઇચ્છાની સાથે ઇચ્છાના સબધમાં દ્વિતીય કામ પ્રાર્થના કરે છે એ ઇચ્છાની વચ્ચે જે રિચ્છે છે તે રિચ્છે છે પર બ્યાકુળવેશે જામી છે પેરી પ્રાર્થના દ્વિતી એથી અસાધારણ હિ મતપૂર્વક વૈષ્ણવો દહે છે કે, જગતના નાનાવિધ સૌંદર્યમાં લગવાનની બસરીના જે મૂર વાગી જોડે છે તે કેવળ આપણે માટેની તેમની પ્રાર્થના છે આપણા હૃદયને તેઓ એ અનિર્વચનીય સંગીત દ્વારા હાક મારવા ઇચ્છે છે, માટે જ તો એ સૌંદર્યસંગીત આપણા હૃદયની વિરહ વેદનાને જગાડી દે છે.

તે ઇચ્છામય આવે મધુર સ્વરે જ્યાં આપણી ઇચ્છાને ઇચ્છે છે ત્યાં તેમના બધા નેરને તેમણે એકદમ સંકેતી લીધું છે, જે પ્રયત્ન નેરથી તેમણે સૂચન કરે તે સૂચની સાથે અમોઘરૂપે બાધી દીધું છે, તે નેરનો લેશ પણ અડી નથી — તેથી જ આવા કરુણ, આરા મધુર સરે, આરા વિરિધ રિચિત્ર રસે બસરી વાગે છે આહવાનનો કાઈ અંત નથી.

તેમના આવા આહવાનથી આપણી મનની પ્રાર્થના પણ શું

જાગી નહિ જોડે? તે શું પોતાના વિરહના ધૂળના આસન ઉપર આજોદીને રડી નહિ જોડે? અસત્ય, અધકાર અને મૃત્યુના નિરાવદ નિર્વાસનમાથી અભિસારયાત્રાને વખતે આ પ્રાર્થના દૂતી જ શું પોતાની કપિત દીપશિખા લઈને આપણને રસ્તો બતાવતી નહિ આવે?

જ્યાં સુધી આપણને હૃદય છે, જ્યાં પ્રેમસ્વરૂપ ભગવાન પોતાના નાનાવિધ સૌંદર્ય વડે આ જગતને આનંદનિદ્રિત બનાવી શયુગારે છે, ત્યાં સુધી તેમની સાથે મિલન થય વગર માણસની વેદના શી રીતે મટનાની છે? ત્યાં સુધી કયું સદેહકોર જ્ઞાનાભિમાન માણસની પ્રાર્થનાને અપમાનિત કરીને પાછી કાઢી શકે એમ છે?

આ આપણી પ્રાર્થના વિશ્વમાનવના અંતરની પદ્મશ્યામાથી બનાકુળ શનદ્યની પેઠે તેના મમ્મત જનરાજિના આવરણને હાથેની ઈર્ષને પ્રગટ તરફ મુખ જિતુ દરે છે, પોતાના બધા સૌન્દર્યને અને શિશિરાશ્રુસિક્ત સૌંદર્યને ઉઘાડી ઈર્ષને દહે છે, — “ઘરાનો મા સવ્ગમય, ત્મતો મા જ્યોતિર્ગમય, મૃત્યોર્મામૃત ગમય।” માનવહૃદયની આ પરિપૂર્ણ પ્રાર્થનાના પૂજાઉપકારનો મોડ કહીને તિરંગાર દરી શકે એની મોટી ભયંકર શુષ્કતા ટાળામા છે?

૩૩

વિધાન

૨૧મી મે, ૧૩૧૫

હજી, પ્રેમ, આનંદની વાત નીકળના જ તેનાથી બચતી નસ્તુ મનમા આધાત ક્યાં કરે છે તે દહે છે, તો જગી આટલું બધું શાસન અને બંધન શા માટે? જે માણ તે મળતુ કેમ નથી, જે

નથી જોઈતું તે આપણા ઉપર આનીને પડે છે શા માટે ?

આ બાબતમાં માણસ તર્ક દ્વારા નહિ પણ કેવળ વિશ્વાસ દ્વારા આનો જ્યાં આપનાનો પ્રભુ છે તે કહે છે સ એવ વધુજનિતા વિષાતા ।

અર્થાત્ જોણે અને પ્રગટ કરી છે 'સ એવ વધુ તે તો મારો મિત્ર હોય જ ને મારામાં જો તેને આનંદ ન પડતો હોત તો હું હોત જ નહિ વળી ન વિષાતા । વિષાતા કોઈ બીજાને નથી — જે જનિતા તે જ બધું વિધાનકર્તા પણ તે જ — અને વિધાન ગમે તે હોય મૂળમાં મરો લય રાખવાની જરૂર નથી

પણ વિધાન એવી વસ્તુ છે જે તરંગી હોય તો ન આવે આજે એક મને બીજા મારે માટે એક બીજા માટે બીજું ક્યારે કેવું હોય તે વિશે કરી નિશ્ચિનતા જ ન હોય તો એ મધ્ય વિધાન ન કહેવાય વિધાન તા નિશ્ચિનવિધાન છે

એ વિધાનના અરિષ્ટ સૂત્રમાં આ પૃથ્વીની ધૂળથી માડીને નક્ષત્રોનાં સુધીનું બધું એકસાથે ગૂંથાયેલું છે મારી સુખસગવડને ખાતર જો હું એમ મુકું કે તમારા વિધાનનું સૂત્ર એક જગ્યાએ તેડી નાખો એક જગ્યાએ બીજા બધા કરતા મારા નિયમમાં ખાસ ફેર મરી આવ્યો તા ત ખરેખર એમ મત બરાબર છે કે આ મહત્ત્વ એ જાગીને જતા માનવ કપડો ાથ લાગે છે મટે આ બ્રહ્માડના મહિ દરના ઔચ્ચસૂત્રો તેડી નાખીને બધા સૂચતારાને રસ્તા ઉપર વેરી દો

આ વિધાન એવી વસ્તુ છે કે એ કોઈની એનની નથી તમ કોઈ અગ્રુક એક ખડ સમયની પણ નથી — એ વિશ્વવિધાનને લીધે જ સમષ્ટિ સ થે આપણે દરેક જગ્યા જોડાઈને છીએ આ કોઈ પણ વખતે એ સબખમાં વિચ્છેદ પડતા નથી ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે જે વિશ્વના પ્રભુ છે તે યાજ્ઞવલ્ક્યોડ્ઞાર્ચ્યદવાર શાશ્વતીભ્ય સમાભ્ય

તે ચિરકાળથી અને ચિરકાળ માટે બધું જ મથાર્થરૂપે વિધાન કરતા આવ્યા છે. એ વિધાનના મૂળમાં શાશ્વત કાળ છે — એ વિધાન યાથાતથ્યત રચાય છે — એ આદિથી તે અંત સુધી યથાતથ હોય છે — ક્યાંય હેઠ નથી, અસંગતિ નથી આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર વિશ્વ-વિધાન સભ્યે આના કરતા વધુ જોરપૂર્વક અને સ્પષ્ટપણે દેખુ જ કહી શકાયું નથી.

પણ માત્ર એટલું જ હોય, કેવળ અમેાઘ નિયમના લોખંડી સિદ્ધાસન ઉપર કેવળ વિધાતારૂપે જ બેસી રહેતા હોય તો તો તે વિધાતા આગળ આપણે સાકડા પથરા કે ધૂળદેશ બરાબર જ ગણાઈએ. તો તો આપણે જ છારથી બાધેલા કહી બની જઈએ

પણ તે કઈ કેવળ વિધાતા જ નથી, “સ વૈવ વન્ધુ” — તે જ મિત્ર

વિધાતાનો આનિર્ભીય તો નિયંત્રકરમા જોઈએ છીએ, પણ મિત્રનો આનિર્ભીય ક્યા છે? મિત્રનો આનિર્ભીય કઈ નિયમનુ ક્ષેત્ર નથી — એ આનિર્ભીય મારા અતરમા પ્રેમના ક્ષેત્રમાં નહિ તો બીજે ક્યા થયતો હતો?

વિધાતાનું કાર્યક્ષેત્ર આ નિષ્પ્રકૃતિમાં છે — અને મિત્રનું આનંદ-નિકેતન મારા જીવાત્મામાં છે

માણસ એક બાજુએ પ્રકૃતિ અને બીજી બાજુએ આત્મા છે — એક તરફ રાજીને મહેસૂસ હારે છે અને બીજી તરફ મિત્રને માટે બેટની જાળ તૈયાર કરે છે એક બાજુએ સત્યની મદદથી તેણે મંગલને પામવું પડે છે, અને બીજી બાજુ એ મંગલ મારફતે તેણે મુંઢર બનવું પડે છે.

ઈશ્વરની ઈચ્છા જે તરફ નિયમરૂપે પ્રગટ થાય છે તે તરફ પ્રકૃતિ છે — અને ઈશ્વરની ઈચ્છા જે તરફ આનંદરૂપે પ્રગટ થાય છે તે તરફ

આત્મા છે એ પ્રકૃતિનો ધર્મ બધન છે અને આત્માનો ધર્મ મુક્તિ છે એ સત્ય અને આનંદ, બધન અને મુક્તિ ઈશ્વરના ગુણો અને જન્મણે હાથ છે એ બે હાથ વડે જ તેણે માણસને પકડી રાખ્યો છે

જે બાળુએ હુ છું, લાકડા, ઝાડ અને પથ્થરની સમાન હુ તે સાધારણ બાળુએ ઈશ્વરનો સર્વવ્યાપી નિયમ કેમે કર્યો અને સાધારણથી લગારે જુદો થવા દેતો નથી, અને જે બાળુએ હુ વિશેષ હાથે રહેતો હુ તે સ્વાતંત્ર્યની બાળુએ ઈશ્વરનો વિશેષ આનંદ કેમે કર્યો અને બધાની સાથે ભગી જવા દેતો નથી રિધાતાએ અને સૌનો બનાવ્યો છે અને મિત્રે અને પોતાનો બનાવ્યો છે — એ સદુની સામગ્રી મારી પ્રકૃતિ છે અને પેની તેમની પોતાની સામગ્રી મારા હ્રદાત્મા છે

૩૪

મણુ

૨૧મી પૃષ્ઠ, ૧૩૧૫

પ્રકૃતિની બાળુએ નિયમ અને આપણા આત્માની બાળુએ આનંદ નિયમ દ્વારા જ નિયમની સાથે અને આનંદ દ્વારા જ આનંદની સાથે આપણે યોગ યર્ષ શકે

એના માટે જે બાળુએ હુ સર્વસાધારણનો હુ તે બાળુએ હુ વિશ્વપ્રકૃતિનો હુ જે બાળુએ હુ માનવપ્રકૃતિનો હુ, તે બાળુએ તો હુ પોતાને નિયમને અનુગત ન કરું, તો હુ સતત વ્યર્થ યર્ષશિ, અને અશાન્તિ પેદા કરીશ એક ધૂળની કણી પાસે પથ્થુ હુ બોળવીનો કામ કરાવી શકતો નથી, તેનો નિયમ હુ માનુ તો જ તે મારો નિયમ માને છે

એટલા માટે આપણુ પહેલુ શિક્ષણ એ પ્રકૃતિના નિયમનુ શિક્ષણ.

અને પોતાને એ નિયમને અનુગત કરવાનું શિક્ષણ છે. એ શિક્ષણ દ્વારા જ આપણે સત્યનો પરિચય પામીએ છીએ.

એ શિક્ષણનું પરિણામ જે ઈશ્વર છે તે “જ્ઞાન્તમ્” છે. જ્યાં જ્યાં નિયમઅજ્ઞતા હોય છે, જ્યાં જ્યાં નિયમની સાથે નિયમનો સંબંધ હોતો નથી, ત્યાં ત્યાં અસાંતિ હોય છે. જ્યાં જ્યાં પરિપૂર્ણ સંબંધ થયો હોય છે ત્યાં ત્યાં જે જ્ઞાન્તમ્ છે, તેનો પરિપૂર્ણ અનુભવ હોય છે.

પ્રકૃતિમાં ઈશ્વરનું કયું સ્વરૂપ જોવા પામીએ છીએ ? તેનું શાન્ત-સ્વરૂપ. ત્યાં જેઓ કુદ્ર ભાવે જુએ છે, તેઓ પ્રવાસને જુએ છે, જેઓ બૃહત્ ભાવે જુએ છે તેઓ શાન્તિને જ જોવા પામે છે. જે નિયમ વહે જોવા હોત, જે નિયમ શાશ્વત અને યથાતથ ન હોત, તો એક ક્ષણમાં આ વિપુલ વિશ્વશાન્તિ નાશ પામીને એક અર્થહીન, પરિણામ-હીન પ્રસયનું પ્રચંડ નૃત્ય આરંભ થાત, તો વિશ્વસંસારમાં વિરોધ જ વિજ્યો ધર્ષને પોતાના નખદંત વડે બધું છિન્નભિન્ન કરી નાખત. પરંતુ ધારીને જુઓ, સર્વનક્ષત્રનોકની પ્રજ્ઞા ઉત્તેજનાની વચ્ચે અટલ નિયમના આસન ઉપર મહાશાન્તિ વિરાજમાન છે. સત્યનું સ્વરૂપ જ શાન્તમ્ છે.

સત્ય શાન્તમ્ છે માટે જ શિવમ્ છે. શાન્તમ્ છે માટે તે બધાને ધારણ કરે છે, બધાનું રક્ષણ કરે છે, બધાને તેનામાં કાપમી આશ્રય મળ્યો છે. આપણે પણ જે બાબતમાં સંયત રહ્યા નથી અર્થાત્ જે બાબતમાં સત્યને જાણ્યું નથી અને સત્યની સાથે સત્ય જાળવીને ચાલ્યા નથી તે બાબતમાં આપણા અંતરમાં અને બહાર અસાન્તિ જામી છે અને અસાન્તિ એટલે જ અમંગલ — નિયમ સાથે નિયમનો વિચ્છેદ એ જ અશિવ.

જે શિવમ્ છે તેમાં જ અદ્વૈતમ્ પ્રગટ થાય છે, સત્ય જ્યાં શિવસ્વરૂપ હોય છે ત્યાં જ તે આનંદમય, પ્રેમમય હોય છે, ત્યાં જ

તેવ બધાની સાથે મિલન થાય છે મગન સિવાય મિલન નથી, અમગલ એ જ વિરોધ વિચ્છેદની અપદેવતા છે

એક બાજુએ સત્ય, બીજી બાજુએ આનંદ, વચ્ચે મગલ એટલે એ મગનમાં થઈને જ આપણે આનંદનો ક્રમાં જવું પડે છે

આપણા દેશમાં જે ત્રણ આશ્રમ હતા — બ્રહ્મચર્ય, ગાર્હસ્થ્ય અને વાનપ્રસ્થ, તે ઈશ્વરના આ ત્રણ સ્વરૂપો ઉપર પ્રતિષ્ઠિત હતા શાન્ત સ્વરૂપ, શિશ્યસ્વરૂપ, અદ્વૈતસ્વરૂપ

બ્રહ્મચર્ય દ્વારા જીવનમાં શાન્તસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીએ ત્યારે પછી ગૃહધર્મમાં શિશ્યસ્વરૂપની ઉપનિષિદ શક્ય બને છે નહિ તો ગાર્હસ્થ્ય અપ્રાણીનો આકર બની જાય છે સંસારમાં એ મગનની પ્રતિષ્ઠા કરવી ટોચ છે તો બધી સ્વાર્થહતિઓનો સંપૂર્ણપણે પરાભવ કરવો પડે છે અને યથાર્થ મિલનનો ધર્મ કેવા નિર્મળ આત્મનિસર્જન ઉપર સ્થપાયેલો છે તે આપણે સમજી લેવું પડે છે જ્યારે એ પૂરેપૂરી રીતે સમજીએ છીએ ત્યારે જે અદ્વૈતમ્ છે તે એકચરૂપી પરમાત્માની સાથે સર્વ પ્રકારની બાધાથી મુક્ત પ્રેમનું મિલન સંભવિત બને છે શરૂ બાતમાં સત્યનો પરિચય, વચમાં મગનનો પરિચય, પરિણામે આનંદનો પરિચય પહેલાં જ્ઞાન પછી કર્મ, પછી પ્રેમ

એટલા માટે જેમ આપણા ધ્યાનનો મત્ર શાન્તમ્ શિવમ્ અદ્વૈતમ્ છે, તેમ જ આપણી પ્રાર્થનાનો મત્ર ‘ભગવો મા સદ્ગમય તમસો મા ય્યોતેગમય, મૃત્યોર્માન્મૃત ગમય ।’ છે અસત્યમાંથી સત્યમાં પાપ માથી પુણ્યમાં અને આસક્તિમાંથી પ્રેમમાં લઈ જા ત્યારે જ હે પ્રકાશ, તું મારો પ્રકાશ થશે ત્યારે જ હે રુદ્ર, મારા જીવનમાં તું પ્રસન્ન બની જશે

સત્યમાં અત નથી, મગલમાં અત નથી, અદ્વૈતમાં જ અત છે જગત્પ્રકૃતિમાં અત નથી, સમાજ પ્રકૃતિમાં પણ અત નથી

પરમાત્માના જ અંત છે, એ ■ આપણા ભારતવર્ષના સદેશ — એ સ દેશને જીવનના સાર્થક કરી સમીએ એ જ આપણી પ્રાર્થના હો.

૩૫

પાર્થકથ

૨૩મી પાંચ, ૧૩૧૫

ધૃતિરે માત્ર માણસને જ પાર્થકથ આપ્યું છે અને પ્રકૃતિની સાથે તે મળી જઈને એક થઈને રહેનો છે, એમ કહીએ તે યી રીતે આને ? પ્રકૃતિની સાથે પણ તેને એક પ્રકારની અસ્વતા છે નહિ તો પ્રકૃતિ ઉપર તેનો કોઈ પ્રભાવ જ પડત નહિ

તદ્વાચન એટલે કે, માણસ જાગૃ છે કે પોતે અવગ છે — એટલું જ નહિ, તે એ પણ જાણે છે કે એ અવગતામાં પોતાનું અપમાન નથી, ગૌરવ છે જાપ જ્યારે ઉભરે પહોંચેના છોકરાને પોતાની રોક્ક માથી અવગ શબ્દ કરી આપે છે ત્યારે એ અવગતાથી તેનો નિરન્કાર નથી કરતો, ખરું જોતાં એ અવગતામાં જ તેનો એક વિરોધ સ્નેહ પ્રગટ થાય છે અને એ અસંગપણાનું મદાગૌરવ માણસ કેમે કદું જૂની રાહતો નથી

માણસ પોતાના એ સ્વાત અગૌરવના અધિકાર વડે પોતે વ્યવહાર કરે છે પ્રકૃતિમાં એ અધિકાર નથી, તે જાણીતી નથી કે પોતાને શું પ્રાપ્ત થયું છે

ધૃતિરે એ પ્રકૃતિને જ્ઞાના વડે અવગ કરી દીધી છે ? નિયમ વડે

નિયમ વડે એ અવગ ન કરી દીધી હોત તો પ્રકૃતિની સાથે ધૃતિરની ઇચ્છાનો સબધ રહેત નહિ એકાકાર બનીને રહે તો ઇચ્છાને કામ કરવાનો માર્ગ રહેતો નથી

જે માણસ યોગ્ય રમવામાં પોતાની દૃષ્ટાને વાપરવા માગે છે તેણે પહેલાં પોતાની દૃષ્ટાને શક્ય પડે છે જુની રીતે નિયમ રચીને દરેક મહોગને તે નિયમથી બાધી દે છે એ નિયમ ખરું જોતાં મહોરમાં નથી, જે રમે તેની દૃષ્ટામાં રહેશે જો દૃષ્ટા પોતે જ એ નિયમ નબી કરીને તે નિયમ ઉપર પોતાનો પ્રયોગ કરે છે ત્યારે જ રમન સત્કરિત બને છે

વિશ્વજનમાં ઇશ્વરે જાળવેલો નિયમ, અજાણેલો નિયમ, વાયુનો નિયમ પ્રગટવેલો નિયમ, મનનો નિયમ, એમ જનજનનના નિયમ જારી ક્યાં છે એ નિયમને જ આપણે સીમા કહીએ છીએ એ સીમા પ્રકૃતિ ક્યાંથી માથે ઉપાડીને લઈ આવી છે એમ નથી તેની દૃષ્ટાએ જ એ નિયમ ને એ સીમાને પોતામાં સ્થાપન ક્યાં છે, નહિ તો દૃષ્ટા બેમાર નહે, તેન મામ ન મને એવુંના માટે જ જે અસીમ છે તે જ સીમાના આરૂપ બની ગયો છે — કેવળ દૃષ્ટા દ્વારા, આનંદ દ્વારા એ મારણથી જ ઉપનિષદમાં મ્હુ છે કે ‘આદિદેવ સર્વિશ્વાનિ ભૂતાનિ જાયત્’ એટલા માટે જ મ્હુ છે કે ‘આનંદસ્તુ મૃત યદિ માતિઃ’ જે પ્રગટ થાય છે તેના બધા જ રૂપો આનંદરૂપ છે — અર્થાત્ પ્રતિમાન દૃષ્ટા છે — દૃષ્ટાએ પોતાને સીમામાં બાધી છે રૂપમાં બાધી છે

પ્રકૃતિમાં ઇશ્વરે નિયમ વડે — સીમા વડે જે પાર્થક્ય ઊભું કર્યું છે તે જો કેવળ પાર્થક્ય જ હોત તો જગત સમષ્ટિરૂપ ધારણ શક્ય નહિ તો અસખ્ય વિચિત્રન ઋતુઓ એવી વિચિત્રન બની જાત કે કેવળ સખ્યાની દૃષ્ટિએ પણ તે બધીને એકાકારે ઓળખવાનો કોઈ માર્ગ ન રહેત

એટલે એમાં બીજી એક વસ્તુ છે જે એ ચિરતન પાર્થક્યને સદા ઉલ્લસી જાય છે તે શું છે? તે શક્તિ છે ઇશ્વરની શક્તિ એ બધા પાર્થક્યો ઉપર કામ કરીને એને એક અભિપ્રાયમાં બાધે જો

બધાં સ્વતંત્ર નિયમબદ્ધ શેતરંજનાં મહોરંમાં એક જ ખેડાડીની શક્તિ એક એક-તાત્પર્યવિસિષ્ટ રમતને અભિવ્યક્ત કરે છે.

એટલા માટે જ નરસિંઓએ તેને “કવિ” કહ્યો છે. કવિ જે રીતે ભાષાના સ્વાતંત્ર્યને પોતાની ઇચ્છાને અધીન રાખી પોતાની શક્તિને અનુમત જનાવી સુંદર છંદોવિન્યાસ દ્વારા એક આશ્ચર્યકારક અર્થ ઉત્પન્ન કરે છે — તે જ રીતે તે પણ “બહુધા શક્તિયોગાત્ કર્ગન્તે-વાન્નિહિતાર્થોદયાતિ ।” અર્થાત્ શક્તિને બહુમા સંગારિત કરીને બહુ સાથે યુક્ત કરીને અનેક વર્ણુઆથી એક નિહિત અર્થ પ્રગટ કરે છે — નહિ તો બહુ જ નિરર્થક બની જાત.

“શક્તિયોગાત્” શક્તિના યોગ દ્વારા જ ઈશ્વર સીમાથી અલગ થયેથી પ્રકૃતિની સાથે યુક્ત થાય છે — નિયમની સીમારૂપ પાર્યકથની વચ્ચેમાં જીભી રહીને તેમની શક્તિ દેશની સાથે દેશાતરનો, રૂપની સાથે રૂપાન્તરનો, કાળની સાથે કાળાતરનો બહુવિધ સંયોગ સાધીને એક અપૂર્વ વિશ્વાબ્ધનું સર્જન કરતી આવી જાય છે.

એ રીતે જે અસીમ છે તે જ સીમા દ્વારા પોતાને વ્યક્ત કરે છે, જે અકાલ સ્વરૂપ છે તે જ અવકાશ દ્વારા પ્રગટ થાય છે. આ પરમાશ્ચર્ય રહસ્યને જ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં વિકાસવાદ કહે છે. જે પોતે પોતામાં જ પર્માત્મ છે તે કમની મારફતે પોતાની ઇચ્છાને વવિધ રૂપે મૂર્તિમત કરે છે — જગતરચનામાં અને માનવ સમાજના ઇતિહાસમાં.

પ્રકૃતિમાં નિયમની સીમા એ જ પાર્યકથ, અને આત્મામાં અહંકારની સીમા એ જ પાર્યકથ એ સીમા જો ઈશ્વરે ન મધાપી હોત તો તેમની પ્રેમની લીલા કોઈ પણ રીતે સંભવિત જનત નહિ. જીવાત્માના પાર્યકથ મારફતે તેમનો પ્રેમ કામ કરે છે. તેમની શક્તિનું ક્ષેત્ર નિયમબદ્ધ પ્રકૃતિ છે, અને તેમનું પ્રેમનું ક્ષેત્ર અહંકારબદ્ધ જીવાત્મા છે. એ અહંકારને જીવાત્માની સીમા કહીને તેનો તિરસ્કાર

દ્યેયે આસમે નદિ. જીવાત્માના એ અવકાર વડે પરમાત્માએ પોતાના આનંદમાં સીમા સ્થાપન કરી છે — નદિ તો તેમના આનંદને માટે કશું કામ રહેત નદિ.

એ અવકારમાં જે પાર્થક્ય જ સર્વપ્રધાન હોત તો આત્મા આત્મા વચ્ચે વિરોધ થઈ શકે એવો સંઘાત પણ થઈ શકત નદિ — આત્માની સાથે આત્માનો દોષ પણ બાહ્યએથી દોષ પણ પ્રકારતો સંપર્ક જ રહી શકત નદિ. પરંતુ ઈશ્વરનો પ્રેમ બધા આત્માને આત્મીય બનાવવાને માટે આપ્યો જાય છે, પરસ્પર જોડીને પ્રત્યેક પૃથક્ આત્માના નિદિતાર્થને જગાડે છે. નદિ તો જીવાત્માનું પાર્થક્ય ભય કરે નિરર્થક બની જાય.

અત્રીં પણ એ જ આશ્ચર્યકારક સ્વચ્છ રહેતું છે. પરિપૂર્ણ આનંદ અપૂર્ણની મારફતે જ પોતાની આનંદશીલાને વિકસિત કરે છે બહુ બહુ દુઃખ, સુખ, રિઝેડ, મિલનમાં થઈને પ્રકાશ અને છાયા-મય આ વિચિત્ર પ્રેમની અભિવ્યક્તિ સતત આગળ વધી રહે છે. સ્વાર્થ અને અભિમાનના આધાર પ્રત્યાધારથી ફેટવાય વાંકાચૂકા ગતે થઈને, ફેટવાય રિસ્તારમાં થઈને, નાનીમોટી ફેટથીય આસક્તિ અને અનુરક્તિને બેદીને જીવાત્માના પ્રેમની નદી પ્રેમ સમુદ્રમાં જઈને મળે છે પ્રેમનું શતદશપદ્મ અવકારના દોડાને આધારે પોતામાંથી ધરમાં, ધરમાંથી સમાજમાં, સમાજમાંથી દેશમાં, દેશમાંથી માનવમાં, માનવમાંથી વિશ્વાત્મામાં અને વિશ્વાત્મામાંથી પરમાત્મામાં એમ એક એક પાખડી ખોલી નાખીને વિકાસની લીલા પૂરી કરે છે.

૩૬ પ્રકૃતિ

૨૪મો પેલ, ૧૩૧૫

પ્રકૃતિ ઈશ્વરની શક્તિનું ક્ષેત્ર છે, અને જીવાત્મા તેના પ્રેમનું ક્ષેત્ર છે એ કહેવાઈ ગયું છે પ્રકૃતિમાં શક્તિની મારફતે તે પોતાનો 'પ્રચાર' કરે છે, અને જીવાત્મામાં પ્રેમ મારફતે તે પોતાને 'દાન' કરે છે

મોટા ભાગના માણસો આ જો બાજુએની સમતુલ્ય સાચીને આથી શકતા નથી મઠ પ્રાકૃતિક બાજુએ જ સાધનાનો પ્રયોગ કરે છે, તો કાઈ વળી આધ્યાત્મિક બાજુએ સિન્ન સિન્ન પ્રગ્નઓમાં પશુ આ બાબતમાં સિન્નતા જોવામાં આવે છે

પ્રકૃતિના ક્ષેત્રમાં જેમની સાધના આપતી હોય છે તેઓ શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેઓ જૈશ્વર્થયાની થાય છે, તેઓ રાજ્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર કરે છે તેઓ અન્નપણાનું વરદાન મેળવી પુષ્ટ થાય છે

તેઓ બધી બાબતમાં મોટા થવા માટે પરસ્પર ધજાધક્ષી દરતા ક્રતા એક બહુ મોટી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ તેઓમાં જેઓ શ્રેષ્ઠ હોય છે તેઓ જે શ્રેષ્ઠ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરે છે તેનું નામ ધર્મનીતિ

દારણ, મોગ થવા જતા, શક્તિશાળી થવા જતા ધણાની સાથે હજીવમળનું પડે છે, એ મિનન વિદ્ધ થવા ઉપર જ શક્તિની સાર્થકતાનો આધાર હોય છે પરંતુ મોટા પાયા ઉપર, સ્થાયી રીતે સૌના કરતા સાર્થકલાવે મળવું હોય તો એનો એક નિયમ સ્વીકારવો પડે છે જે મગનનો નિયમ હોય છે—અર્થાત્ નિશ્ચનો નિયમ હોય છે—એનું નામ જ ધર્મનીતિ એ નિયમનો સ્વીકાર કરતાવેત જ આપુ નિશ્ચ અનુકૂળ થઈ જાય છે, બ્યા એનો અસીદાર કરનામાં

આવે છે ત્યાં જ આખા રિશ્વને આધાર લાગે છે—એ આધાર લાગતાં લાગતાં ક્યારે બાધિરુ પડી જાય છે તેની ખબર જ પડતી નથી, અતે લાના સમયની કીર્તિ જોતજોતામાં ધૂળમાં મળી જાય છે

જેઓ શક્તિના ક્ષેત્રમાં વિગેષ બાવે કામ કરે છે તેઓમાંના મોટા મોટા સાધકો આ નિયમને વિગેષ રૂપે ગ્રાપી કાઢે છે તેઓ જાણે છે કે નિયમ જ શક્તિનો પાયો છે ઇશ્વરની બાબતમાં પણ એ સાચુ છે અને માણસની બાબતમાં પણ એ સાચુ છે નિયમનુ જ્ઞા ઉત્પન્ન કરીશું ત્યાં શક્તિને પણ નિરાધાર બનાવી દઈશું જેની આદિક્ષમાં નિયમ નથી તે અશક્ત કર્મચારી છે જેના ધરમાં નિયમ નથી તે અશક્ત ગૃહસ્થ છે જે રાજ્યના વહેવારમાં નિયમનુ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાં સાસનન ત્ર અશક્ત છે જેની બુદ્ધિ રિશ્વના વ્યાપારમાં નિયમને જોઈ શકતી નથી તે જીવનની બધી જ બાબતોમાં અશક્ત અકૃતાર્થ અને પરાભૂત થઈ જાય છે

આથી સાચા શક્તિના સાધકો નિયમને બુદ્ધિમાં સ્વીકારે છે, રિશ્વમાં સ્વીકારે છે, પોતાના મર્મમાં સ્વીકારે છે એના માટે જ તેઓ યોગના કરી શકે છે, નિર્માણ કરી શકે છે મેળવી શકે છે એ રીતે તેઓ જે પ્રમાણમાં સત્પ્રશાન્ત બને છે તે જ પ્રમાણમાં ઐશ્વર્યશાળી બની શકે છે

પણ એની એક મુશ્કેલી એક છે કે ઘણી વાર તેઓ આ ધર્મ નીતિને જ માણસનો અતિમ આધાર માની લે છે જેની મદદથી હમેશા કામ સાધી શકાય શક્તિ અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય, તેને જ તેઓ ચરમ શ્રેય તરીકે જાણે છે એટલા માટે પૈરાનિક સત્યને તેઓ ચરમ સત્ય તરીકે જાણે છે અને સધળા કાર્યની આશ્રયસ્થૂત ધર્મનીતિને જ તેઓ પરમ પદાર્થ સમજે છે

પરંતુ જેઓ શક્તિના ક્ષેત્રમાં જ પોતાની બધી પ્રાપ્તિને મર્યાદિત કરી રાખે છે તેઓ ઐશ્વર્યને પામે છે, ઇશ્વરને પામતા નથી કારણ

એ ક્ષેત્રમાં ઈશ્વરે પોતાને છુપાવી રાખી પોતાના ઐશ્વર્યને જ ખુલ્લું કર્યું છે.

એ અનંત ઐશ્વર્ય-સમુદ્ર ઝોળંગીને ઈશ્વરને પહેંચી શકે એવી ક્રાનામાં શક્તિ છે? ઐશ્વર્યનો તો અંત નથી. શક્તિનો પણ પાર નથી. એટલા માટે એ માર્ગે હિતરોત્તર અંત વગર એકમાંથી બીજા તરફ ચાલ ચાલ કરવું પડે છે. એટલા માટે જ માણસ એ રસ્તે ચાલનાં ચાલતાં બોલ્યા કરે છે કે ઈશ્વર નથી, ફક્ત આ છે, અને આ છે : વધારે છે અને એથી પણ વધારે છે.

ઈશ્વરના સમાન ન ચર્ચ શકીએ તો તેને પામીશું શી રીતે? આપણે ગમે તેટલી રેલવે ચલાવીએ અને ટેલિગ્રાફના તાર નાખીએ તોય આપણે ઈશ્વરથી અનંત દૂર રહી જઈએ છીએ. ધૃષ્ટતાપૂર્વક તેની સાથે દરીદ્રાર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે પ્રયત્ન પોતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરીને વ્યાસક્રાશીની પેઠે સાપ અને વિશ્વામિત્ર સર્જલી સૃષ્ટિની પેઠે વિનાશ પામે છે.

એટલા માટે જ જન્મતાના બધા ધર્મસાધકોએ વારંવાર કહ્યું છે કે ઐશ્વર્યપ્રથના પધિકા માટે ઈશ્વરદર્શન અત્યંત દુ સ્વાધ્ય છે. અંતહીન પ્રયાસ તેમને જીલ્લીને પરિણામહીન માર્ગે લઈ જાય છે.

આથી ઈશ્વરને આપણે બહાર અર્થાત્ તેની શક્તિના ક્ષેત્રમાં કેઈ જગ્યાએ પામી શકતા નથી. ત્યાં જે રેતીના કણની પાછળ ઈશ્વર રહેલો છે તે રેતીના કણને પૂરેપૂરો ઝોળંગી જાય એવી શક્તિ કેઈ પણ વૈજ્ઞાનિક કે કોઈ પણ યાત્રિક ધરાવતો નથી. એટલે જે માણસ શક્તિના ક્ષેત્રમાં ઈશ્વર સાથે દરીદ્રાર્થ કરવા જાય છે તે અર્જુનની પેઠે ગુપ્ત વેશધારી મહાદેવને બાણ મારે છે — તે બાણ તેમને અડતું પણ નથી — આ સ્થિતિમાં તેનો હાર્થ વિના છૂટકો નથી.

એ શક્તિના ક્ષેત્રમાં આપણે ઈશ્વરનાં જે સ્વરૂપ જોવા પામીએ

છીએ — એક અન્નપૂર્ણા સ્વરૂપ — એ સ્વરૂપ ઐશ્વર્ય ઘડે આપણી શક્તિને પુષ્ટ બનાવી દે છે અને બીજી કાલી કરાત્રી સ્વરૂપ — એ સ્વરૂપ આપણી સીમાબદ્ધ શક્તિને સ કૃત્રી બે છે આપણને કાઈ પણ બાજુએથી શક્તિની ચરમતાએ પહોંચના હેતુ નથી — નહિ ધનમા, નહિ ખ્યાતિમા, નહિ બીજી કાઈ વાસનાની બાબતમા મોટા મોટા ગળ્યો અને સામ્રાજ્યો ધૂળ બેગા થઈ જાય છે, મોટા મોટા ઐશ્વર્યના ભંડાર ખાતા વધેના નાળિયેરના કાચનાની માફક પડી રહે છે અહીં પ્રાપ્તિની મુક્તિ ખૂબ મુદર, ઉન્નત્યણ અને મહિમાવતી હોય છે, પણ ક્ષતિની મુક્તિ કા તો વિષાદપૂર્ણ હોય છે અથવા ભયકર હોય છે તે શૂન્યતા કરતા પણ વધારે શૂન્ય હોય છે કારણ, એ પૂર્ણતાનું અતર્ધાન હોય છે

પણ ગમે તેમ હોય, એ ક્ષેત્રમા પ્રાપ્તિ પણ ચરમ નથી હોતી, ક્ષતિ પણ ચરમ નહોતી હોતી — અહીં પ્રાપ્તિ અને ક્ષતિનું આનતર્ધન સદા ચાલ્યા કરે છે। એથી એ શક્તિનું ક્ષેત્ર માણસની સ્થિતિનું ક્ષેત્ર નથી એમા કાઈ પણ જગ્યાએ આત્મને માણસ સદાને માટે એમ કહેતો નથી કે અમુક ઠેકાણે પહોંચી ગયા

૩૭

પ્રાપ્તિ

૨૫મી પાવ, ૧૩૧૪

શક્તિના ક્ષેત્રમા જેઓ કામ કરે છે તેઓ અનન્ત ઉન્નતિની વાત કરે છે એને કે અનન્ત મુક્તિ ઉપર જ તેઓ ભાર મૂકે છે, અનન્ત સ્થિતિ ઉપર નહિ. તેઓ અનન્ત પ્રવાસની જ વાત કરે છે, અનન્ત પ્રાપ્તિની વાત નથી કરતા

જેટલા માટે ધર્મનીતિ જ તેમનો હેતુ આધાર હોય છે નીતિ

એટલે લઈ જવાની વસ્તુ — તે માર્ગનું લાથું છે. જેઓ માર્ગને જ માને છે, તેઓ ધરની પૂંજી ગિંતા કરતા નથી. કારણ, જે ઘેર માણસ કદી પહોંચવાનો નથી, તે ધરને માનીએ તોયે ચાલે ને ન માનીએ તોયે ચાલે. જે ઉન્નતિ અનંત ઉન્નતિ છે તેને ઉન્નતિ ન કદીએ તોયે નુકસાન નથી.

પણ શક્તિલાક્ષી કહે છે કે ચાકવું એ જ આનંદ છે — કારણ, એમાં શક્તિ કામે લાગે છે. પ્રાપ્તિમાં શક્તિનું કાર્ય પૂરું થઈ જઈને નિર્લેપ તામસિકતામાં તે આપણને લઈ જઈને નાખે છે, ખરું જોતાં, ઈશ્વર વસ્તુનું ગૌરવ જ એમાં છે કે તે આપણને ઈર્ષ પણ પ્રાપ્તિમાં લઈ જઈને પકડી રાખતું નથી, તે આપણને આગળ ને આગળ ચલાવતું રહે છે.

ત્યાં સુધી આપણામાં શક્તિ હોય છે ત્યાં સુધી ઈશ્વર આપણને ચોલવા દેતું નથી;—પરંતુ પાત્રીની પહેલા આપણે જોઈએ છીએ કે માણસ એમ કહેતો હોય છે કે આ જ મેં ઇન્દ્રિય હતું અને એ જ મને મળ્યું છે. પછી તે પશ્ચિમ ધર્મનો ત્યાગ કરીને સંચય કરનારનો ધર્મ સ્વીકારતો થઈ જાય છે—પછી તે સામે જોતો નથી, જે મળ્યું છે તેને જ શી રીતે ચોમેરથી બાંધીને ભાગવી રાખવું એનો જ વિચાર કર્યા કરે છે.

પણ સંસાર એવી વસ્તુ છે કે સતત ચાલ્યા કરે, સતત ચલાવ્યા કરે. હાં તો ચાલતા રહો નહિ તો મરતા રહો. અહીં જે એમ કહે કે મને પૂરતું મળ્યું છે, હવે એમાં હું ધર કરીને રહીશ, તે ઇશ્વરો બાણી.

ઇતિહાસમાં મોટી મોટી પ્રજાઓ વિશે પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, તેઓ એક ઠેકાણે આવીને એમ કહે છે કે હવે હું સંચય કરીશ, રક્ષણ કરીશ, નિયત હિસાબ દેરાવીશ, હવે હું ભોગવીશ : પછી તે નવા તત્ત્વને માનવી નથી, આજ સુધીના તેના પ્રવાસમાર્ગની

પૂજા જે ધર્મનીતિ તેનો તે દુર્બળતા ગણીને ઉપદાસ કરવા માડે છે, તે માને છે કે હવે એની જરૂર નથી, હવે હું બળવાન છું, જ્યાં છું, પ્રતિષ્ઠિત છું.

પરંતુ જે માણસ અવારું ઉપર પ્રતિજ્ઞાનો પાયો ચણવા માગે છે તેની કેવી દશા થાય છે તે કોઈને અજાણ્ય નથી તેનો દુન્યા વગર કોઈ આશા નથી એ રીતે કેટલીય જાતિઓ દુખી ગઈ છે

સતત ઉન્નતિ, સતત ગતિ, કથાય અત જ નહિ, એવી અજળ વાત ઉત્પન્ન થઈ છે, તેનું કારણ આ જ છે માણસે જેણે કે વાસારમાં થોભવા જઈએ છીએ તો મરણ પડે છે આ નિયમ જેઓ સમજ્યા છે તેઓ સ્થિતિ અને પ્રાપ્તિનો અસ્વીકાર કરે છે

સ્થિતિહીન ગતિ, પ્રાપ્તિહીન પ્રયાસ એ જ જે માણસના ભાગ્યમાં સમાયેલું હોય તો એના જેણે અપકર દુર્ભાગ્ય બીજું શું હોઈ શકે ! એશ્વર્ય ગર્વની ઉન્મત્તતામાં એનું કોઈ બોને, પણ આપણે અતરાતમાં કદી એવી વાત પૂરી સમતિપૂર્વક ઉચ્ચારી શકે એમ નથી

કારણ, એક જગ્યાએ આપણી પ્રાપ્તિનો માર્ગ રહેતો છે એટલે કે જ્યાં ઈશ્વર પોતે જાતે થઈને આપણા હાથમાં પકડાયેલો છે ત્યાં આપણે તેને કેમ પામીએ છીએ, તો કે તે પોતે પોતાને દેવા માગે છે માટે આપણે તેને પામીએ છીએ

કયા પામીએ છીએ ? બહાર નહિ, અંતરમાં નહિ, વિસ્તારમાં નહિ, શક્તિમાં નહિ, પણ આપણે તેને પામીએ છીએ જીવાત્મામાં કારણ ત્યાં તેનો આનંદ, તેનો પ્રેમ રહેતો છે, ત્યાં તે પોતાને દેવા જઈ માગે છે એમાં જો કંઈ બાધા હોય તો તે આપણા તરફથી જ હોય છે, તેના તરફથી હોતી નથી એ પ્રેમ દ્વારા પામવામાં તામ સિકતા નથી, જડતા નથી એ જે પ્રાપ્તિ છે તે ચરમ પ્રાપ્તિ છે એ ખરું, પણ પચાત્ર પ્રાપ્તિની પેઠે એમાં આપણે નાશ નથી પામતા એનું કારણ આપણે પહેલા એક દિવસ પ્રિયારી ગયા છીએ શક્તિ દ્વારા

પ્રાપ્ત કરવામાં પ્રાપ્તિ ચતાંજ સક્તિ નિષ્ણેષ્ટ થઈ જાય છે, પણ પ્રેમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરતાં પ્રેમ નિષ્ણેષ્ટ થઈ જતો નથી. બલકે તેની એટલા — પ્રયાસ વધુ ખબીર રૂપે જાગ્રત થાય છે.

એટલા માટે જ ઈશ્વર પ્રેમના ક્ષેત્રમાં આપણા હાથમાં પોતે પકડાય છે એને કારણે તે આપણી નજરમાં દલકો પડી જતો નથી — તેની પ્રાપ્તિનો આનંદ નિરંતર વહેતો રહે છે, એ પ્રાપ્તિ નિત્યજ્ઞાન રહે છે.

માણુસની બાબતમાં પણ જ્યારે આપણો સાચો પ્રેમ જાગી ઊઠે છે ત્યાર તે પ્રેમના વિષયને પ્રાપ્ત કર્યાં છતાં તે પ્રાપ્તિને અંત હોતો નથી. તો પછી એવે ઠેકાણે ધક્કાતું તો કહેવું જ શું? ઉપનિષદમાં કહ્યું છે —

આનન્દં વ્રક્ષણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કદાચન

બ્રક્ષણો આનંદ, બ્રક્ષણો પ્રેમ એણે જણાયા ॥ તે કદી કય પામતો નથી.

એટલે માણુસને માટે એક એવી પ્રાપ્તિ છે જેને ચિરકાળની કદી સકાય.

ભારતવર્ષે એ પ્રાપ્તિ પ્રત્યે જ ખૂબ ખ્યાન આપ્યું હતું. એટલા માટે જ ભારતવર્ષના હૃદયે મૈત્રેયીને ઝુળે કહ્યું હતું — ચેનાહં નામૃતા સ્વામ્ ક્રિમહ તેન કુર્વામ્ । એટલા માટે જ ભારતવર્ષે પોતાની આદર્શક્ષાને મૃત્યુમયી અમૃત તરફ પ્રેરી હતી.

એ દિશામાં જેમણે મન પરીવૃત્ત્યું છે તેઓ બહારથી જોતાં મોટા લાગતા નથી. તેમની પાસે સાધનસામગ્રી કયાં હોય છે? ઈશ્વર્યાં કયાં હોય છે?

સક્રિતનાં ક્ષેત્રમાં જેઓ સદૃશ થાય છે તેઓ પોતાને મોટા બનાવીને સદૃશ થાય છે, અને અખ્યાતક્ષેત્રમાં જેઓ સદૃશ થાય છે

તેઓ પોતાની જાનનું સમર્પણ કરીને સફળ થાય છે. આથી એ દેવતા જે દીન હોય છે તે ધન્ય લેખાય છે. જે અધિકાર કરવાનું કશું રાખતો નથી તે ધન્ય લેખાય છે — કારણ, ઈશ્વર પોતે જ્યાં નીચા નમીને મારી પાસે આવ્યા છે, ત્યાં જે નીચો નમી શકશે તે જ તેને સંપૂર્ણપણે લઈ શકશે એટલા માટે જ આપણે રાજા રાજા પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે મયસ્તેઽસ્તુ — તને અમે નમસ્કાર કરી શકીએ એમ કર, અમારામાં પોતાનું અભિમાન કપાય લગાડે ન રહે એમ કર.

જગતે તુમિ રાજા અસીમ પ્રતાપ,

હૃદયે તુમિ હૃદયનાથ હૃદયદરભરણ

નીલાખર જ્યોતિર્જ્યોતિ ચરણપ્રાતે પ્રસારિત

ફિર સભયે નિયમપથે અનંત લોક

નિજૂત હૃદયમાંહે કિવા પ્રસન્ન મુખચ્છવિ,

પ્રેમપરિપૂર્ણ મધુરભાતિ

લક્ષ્મીહૃદયે તવ કુણ્ડલારસ સતત વહે,

દીનજને સતત કર અભયદાન

જગતમાં તુ અમર્યાદ પ્રતાપનાગો રાજા છે હૃદયમાં તું હૃદયને ઢરી લેનારા રૂપનાગો હૃદયનાથ છે જ્યોતિર્જ્યોતિ નીલ આકાશ તારે ચરણે ફેલાયેલું છે અનંત લોક ભયે ભયે નિયમને માથે ફેર્યા કરે છે એકાંત હૃદયમાં કેવી પ્રસન્ન મુખચ્છવિ પ્રેમપૂર્ણ અને મધુર આભાવાળી વિરાજે છે લક્ષ્મીહૃદયમાં તારો કુણ્ડલારસ સતત વહે છે, તુ દીનજને સતત અભયદાન આપે છે

૩૮

સમગ્ર

૨૬મી પાંચ, ૧૩૧૫

આ સવારના પહોરમાં જેણે આપણને જાગાડ્યા તેણે આપણને બધી બાજુએથી જ જાગાડ્યા છે. આ જે પ્રકાશ પ્રગટ્યો છે તે આપણા કાર્યના ક્ષેત્રમાં પણ પ્રકાશ પાથરે છે, જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પણ પ્રકાશ આપે છે — સૌંદર્યક્ષેત્રને પણ પ્રકાશિત કરે છે. આ લિન્ન લિન્ન માર્ગોને માટે તેણે લિન્ન લિન્ન દૂતો મોકલ્યા નથી. તેના એક જ દૂત બધા માર્ગોનો દૂત બનીને દસતે મોઢે આપણી સામે ઊતરી આવ્યો છે.

પરંતુ આપણી સમજવાની પ્રક્રિયા જ એવી છે કે આપણે એક ક્ષણમાં સમગ્રપણે જોઈ શકતા નથી પહેલાં ખંડસ. અને પછી તેને જોડીને આપણે જોઈએ છીએ, આ રીતે ખંડ-દષ્ટિએ સાચું જોવા જતાં સમગ્ર-દષ્ટિએ ખોટું જોઈએ છીએ. ચિત્રમાં યથાર્થ દર્શનનો એક નિયમ હોય છે — તેને અનુસરીને દૂરની વસ્તુને નાની અને પાસેનીને મોટી ચીતરવી પડે છે. એમ જો નથી કરતા તો ચિત્ર આપણને સાચું લાગતું નથી પણ સમગ્ર સત્ય આગળ દૂર નજીક જેવું કંઈ નથી, જાણ જ સરખું નજીક છે. એટલા માટે નજીકની વસ્તુને મોટી કરીને અને દૂરનીને નાની કરીને જોઈ લીધા પછી સમગ્ર સત્યમાં તેને સુધારી લેવી પડે છે.

માણસ એકીસાથે આખાને જોવાનો પ્રયત્ન કરે તો આખાને જ મારખું જોવા પામે છે માટે પહેલાં ખંડસ. જુઓ છે અને પછી આખાની સાથે તેને મેળવી લે છે. એટલા માટે કેવળ ખંડને જોઈને સમગ્રનો જો તે સંપૂર્ણપણે અસંતોષકર કરે તો તેને માથે ભયંકર જવાબદારી આવે છે; અને વળી કેવળ સમગ્ર ઉપર નજર રાખી

ખંડનો જે તે રિતોપ કરીને જુએ તો તે શ્રવણ તેને માટે બિયકુલ
વ્યર્થ નીનડે

અત્યાર મુધી આપણે પ્રાકૃતિક જ્ઞેન અને આધ્યાત્મિક જ્ઞેનને
અલગ કરીને જોતા હતા. એમ ક્યાં વગર તેમના સુરપટ ચિત્રો
આપણી આગળ પ્રત્યક્ષ થયા પામ્યા નથી પણ દરેકને જ્યારે મુખપદ
રિતે જોવાનું પૂરું થઈ જાય ત્યારે એક મોટી જૂથ મુધાનાનો સમય
આવે છે એ વખતે ફરીથી એ બંનેને એકમા જો આપણે ન
જોઈએ તો મુશ્કેલી થાય

એ પ્રાકૃતિક અને આધ્યાત્મિક જ્ઞા પૂરેપૂરું સામંજસ્ય પામે
છે ત્યાંથી આપણુ લક્ષ મિયકુલ જાટ ન થાય એમ થયું જોઈએ
જ્ઞા સત્યમા એ બંનેની આત્મીયતા ગહેની છે ત્યાં મિથ્યા વડે
આત્મવિનંદે ન પાડીએ એ જરૂરનું છે કેમળ માન ભાષા દ્વારા,
કેવળ દલીલ દ્વારા, કેવળ મોઢ દ્વારા બીજી બીજી કરી તેને જ સાચી
વસ્તુ માની લેવાની આપણે જુલ ન કરીએ

પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશા જેમ એક અખડ ગોળમા રહેલી છે,
તે જ પ્રમાણે પ્રાકૃતિક અને આધ્યાત્મિક એક અખડતામા રહેલા છે
એમાંથી એકનો ત્યાગ કરવા જતા જ આપણે સમગ્રતાના અપરાધી
થઈશું, અને તે અપરાધની શિક્ષા જરૂર થયાની જ

ભારતવર્ષે જોવા પ્રમાણમા, આધ્યાત્મિકતા તરફ વધારે પડતો
ઝોક આપીને પ્રકૃતિ તરફ સમગ્રતા ગુમાવી છે, તેવા પ્રમાણમા તેજો
આજ સુધી દેહની રકમ ચૂકવના આવતું પડે છે, એટલું જ નહિ,
તેનું સર્વસ્વ વેચાઈ જવાની પાળી આવી છે ભારતવર્ષ આજે શ્રીકૃષ્ણ
થયું છે તેનું કારણ એ છે કે તેને એક આખાના દરેકની પેઠે ખબર
નહોતી કે જે બાજુ તેની નજર નહિ હોય તે બાજુએથી જ પારધીન
મૃત્યુબાણ આરીને તેને વાગરો પ્રકૃતિક બાજુએ તે નિશ્ચિતપણે આધમ્ય
હતું એટલે પ્રકૃતિએ તેને મૃત્યુબાણ માથું છે

એ વાત જો સારી હોય કે પશ્ચિમની પ્રજાઓ પ્રાકૃતિક ક્ષેત્રમાં જ સંપૂર્ણ જપ મેળવના માટે એકદમ ગાડી બની ગઈ છે, તો આપણે જરૂર સમજવું કે એક દિવસ તેના પરાજયનું શક્ય છે બીજા બાજુએથી આવીને તેના મર્મસ્થાનમાં વાગશે.

મૂળમાં જેમનું ઐક્ય છે, તેમનું તે ઐક્ય મૂળથી વિચ્છિન્ન કરી નાખીએ તો તેઓ કેવળ અવગ ધર્મ ભય છે એટલું જ નહિ, તેઓ પરસ્પરના વિરોધી બની જાય છે ઐક્યના સ્વાભાવિક આકર્ષણથી જેઓ આત્મીયરૂપે રહે છે, તેઓ વિચ્છિન્નતાને કારણે પ્રત્યક્ષ ધાતમાં આકર્ષાય છે.

અર્જુન અને કર્ણ સહોદર ભાઈ હતા. વયમાળામાં કુતીલ બંધન જો તેઓએ ન યુધ્ધમાં જોત જોત તો પરસ્પરના સંયોગથી તેઓ પ્રમુખ બનના બનત તે મૂળ બંધન બુનાઈ ગયું એટલે જ તેઓ સનત કહેવા લાગ્યા, હું નહિ કે તું નહિ.

તે જ પ્રમાણે આપણી સાધનાને જો આપણે અત્યંત પ્રકૃતિ તરફ અધના આત્મા તરફ રાખીએ તો આપણી અંદર રહેતી પ્રકૃતિ અને આત્મા વચ્ચે સુદ્ધ જનમવાનું યજ્ઞ પ્રકૃતિ કહેવાની, આત્મા ભને મળે, હું જીવીશ આત્મા કહેવાનો, પ્રકૃતિને પૂરેપૂરી મરી જના હો, હું એકચક્રે અધિગાર ભોગવીશ એ વખતે પ્રકૃતિના પક્ષના માણસો કર્મને જ પ્રયત્ન અને ઉપકરણને જ મોટું બનાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરવાના, એમાં દયા માયા કે વિરામ વિશ્રામ નહિ રહે બીજા બાજુ આત્માના પક્ષના માણસો પ્રકૃતિના દાણોપાણી બિનકુલ બંધ કરી દેવાના, કર્મનો કાકરો જ કાઢી નાખવાના, અને જનનમૃતના ઉત્કટ ઉપાયો વડે પ્રકૃતિને બિવકુલ નિર્ગૂણ કરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવાના — એમને ખબર નથી કે એ એક જ મૂળ ઉપર તેના આત્માના દયાણુનો પણ આધાર છે.

આ ગીતે જે જે એકબીજાના પરમ આત્મીય છે, પરમ સહાયક

છે, તેમની વચ્ચે વિચ્છેદ જોડો કરીને માણસ તેમને પરમ શત્રુ બનાવી દે છે એવી બપઠર દુરભનાવટ બીજી કંઈ નથી — કારણ, એ બંને પક્ષો જ પરમ શક્તિશાળી છે

આથી, પ્રકૃતિ અને આત્મા, માણસના એ બે પાસાને આપણે અનગ રૂપે જોયા છે એટલે જોમ બને એમ જાણી એ બંનેને પરિપૂર્ણ અખડતામાં સમિતિત રૂપે જોવાની જરૂર છે આપણે એ બંને અનત મિત્રોના મૈત્રીમૂલક ઉપર ખોટી તાણુ નાખવા જતા બંનેનો કાપ ન વહોરી લઈએ એ જોવાનું છે

૩૯

કર્મ

૨૭મી પૃષ્ઠ, ૧૩૧૫

આપણા દેશમાં શાનીઓ કર્મને બંધન કહે છે એ બંધનમાંથી સંપૂર્ણપણે મુક્ત થઈને નિષ્ક્રિય થવું એને જ તેઓ મુક્તિ કહે છે એટલા માટે કર્મક્ષેત્ર પ્રકૃતિનો નાશ કરીને તેઓ નિશ્ચિત થવા માટે છે

આથી કરીને બ્રહ્મને પણ તેઓ નિષ્ક્રિય કહે છે અને બધી જાગૃતિક ક્રિયાનો માયા કહીને બિનકુલ અસ્વીકાર કરે ■

પણ ઉપનિષદ્ કહે છે

યતો વા ઇમાનિ મૂતાનિ જાયન્તે ચેન જાતાનિ જીવન્તિ ચન્ પ્રય ત્યમિલવિશન્તિ તદ્વિજિજ્ઞામસ્વ તદ્ મદ્મ ■

જેમાંથી સંધના જન્મે છે, જેના વડે જીવન ધારણ કરે છે, જેમાં પ્રવાણ અને પ્રવેશ કરે છે, તેને જાણવાની ઇચ્છા કરો, ■ જ બ્રહ્મ ■

આથી ઉપનિષદનો બ્રહ્મવાદી કહે છે કે બ્રહ્મ જ બધી ક્રિયાનો આધાર છે

તેમ ને હોય તો શું તે આ બધાં કર્મો દ્વારા બદ્ધ છે ?

એક બાજુ કર્મ પોતાની મેળે જ ચલા કરે છે. બીજી બાજુ બ્રહ્મ સ્વતંત્ર રહેલું છે. પરસ્પર વચ્ચે કરોડ સંબંધ નથી, એવું પણ નૈમ આપણે કહી શકતા નથી, તેમ તેનું કર્મ કરોળિયાના જળાની પેઠે, ગોઠણગાપના પ્રાયશ્ચાની પેઠે તેને પોતાને બાધે છે, એમ પણ કહી શકાય એમ નથી.

એટલા માટે જ બ્રહ્મવાદી તરત જ કહે છે :

આનન્દાદ્યપેષ સત્ત્વમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । આનન્દેન જાતાનિ જીવન્તિ । આનન્દ પ્રવળ્યમિયંવિશન્તિ ।

બ્રહ્મ આનંદસ્વરૂપ છે તે આનંદમાથી જ સર્વથા ઉત્પન્ન થયેલા છે, યદે છે, ક્રિયા કરે છે અને રૂપાતર પામે છે.

કર્મ એ પ્રકારના હોય છે, એક અભાવમાંથી જન્મે છે, બીજું પ્રાપ્ત્યમાંથી જન્મે છે. એટલે કે કર્મ કા તો પ્રયોજનમાંથી અથવા આનંદમાંથી જન્મે છે.

પ્રયોજનને કારણે, અભાવને કારણે આપણે જે કર્મ કરીએ છીએ તે કર્મ જ આપણને બંધનરૂપ હોય છે. આનંદમાંથી જે કર્મ થાય છે તે કાંઈ બંધનરૂપ નથી હોતા. 'અરુ' જોના, તે કર્મ જ મુક્તિ-રૂપ હોય છે.

એટલે આનંદનો સ્વભાવ જ ક્રિયા કરવાનો છે. આનંદ પોતે જ પોતાને નાનાવિષ રૂપે પ્રગટ કરીને મુક્તિ અર્પે છે. એટલા માટે જ અનંત આનંદનું પ્રગટ્ય પણ અનંત હોય છે. બ્રહ્મ આનંદ સ્વરૂપ છે એ આ અનંત પ્રકાશકર્મ દ્વારા જ સદા સાબિત થયા કરે છે. પોતાની ક્રિયામાં તે આનંદરૂપે હોય છે. એટલા માટે તેના કર્મમાં જ તે મુક્ત સ્વરૂપે બિરાજે છે.

આપણે પણ જોઈએ છીએ કે આપણા આનંદનાં કર્મોમાં જ

આપણે મુખ્ય દોષ એ છે એ આપણે ધિય મિત્ર ને કામ કરીએ છીએ તે કામ આપણને દાસત્વમાં બાંધતું નથી કેવળ બાંધતું નથી એટલું જ નહિ, તે કામ જ આપણને મુક્ત કરે છે કારણ, નિશ્ચિન્તા એ જ આનંદનું બંધન છે, કામ એ જ તેની મુક્તિ છે

તો કામ બંધન ક્યારે બને ? જ્યારે તે તેના મૂળ આનંદથી વ્યુત થાય છે ત્યારે મિત્રની મૈત્રી એ આપણથી અગોચર રહે, એ કેવળ તેનું કામ જ આપણી નજરે પડે, તો તે વચર વેતનનું જીવ તોડ કામ આપણને તેના પ્રત્યે એક ભયંકર અભ્યાસાર જેવું લાગશે

પણ ખરું જોતા તેના પ્રત્યે અભ્યાસાર કોઈ કહેવાય ? તેનું કામ બંધ કરી દઈએ તે કારણ કામની મુક્તિ આનંદમાં છે અને આનંદની મુક્તિ કામમાં છે બધા કામોનું લક્ષ્ય આનંદ છે અને આનંદનું લક્ષ્ય કામ છે

એટલા માટે ઉપનિષદે આપણને કામનો નિષેધ નથી કર્યો ઉપનિષદે મુક્તિ છે કે જેઓ કેવળ અનિષ્ટામાં એટલે સસારના કામોમાં રત રહે છે તેઓ અધિકારમાં પડે છે અને જેઓ નિષ્ટામાં એટલે કેવળ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં રત રહે છે તેઓ તેના કરતા પણ અધિક અધિકારમાં પડે છે

આ સમસ્યાની મીમાંસારૂપે કહ્યું છે કે કામ અને બ્રહ્મજ્ઞાન બંનેની જરૂર છે

અવિચયા મુલ્યુ લીર્ષ્યા વિવશામૃતમધુતે ।

કર્મ દાતા મુ મુને તરી જઈને વિવાદારા જીવ અમૃતને મેળવે ॥

બ્રહ્મજ્ઞીન કામ અધિકાર ॥ અને કર્મજ્ઞીન બ્રહ્મ તેથી પણ અધિક શુન્યતારૂપ છે કારણ, તેને નાસ્તિકતા કહીએ તોયે માને જે આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મમાંથી સર્વ કાંઈ ઉત્પન્ન થાય છે તે બ્રહ્મને સર્વ કાંઈ વર્ણિત કરીને જોવા જઈએ તો સર્વ કાંઈનો ત્યાગ કરવો પડે, અં.

સાથે સાથે તેનો (શ્વહનો) પણ ત્યાગ કરવો પડે.

ગમે તેમ હો, આનંદનો કર્મ ને કર્મ હોય તો કર્મ દ્વારા જ તે આનંદસ્વરૂપ શ્વહની સાથે આપણો ચોમ થઈ શકે. ગીતામાં એને જ કર્મચોગ કહ્યો છે.

કર્મનું એક લૌકિક રૂપ આપણે દુનિયામાં જોઈએ છીએ. તે છે પતિવ્રતા સ્ત્રીની સંસારયાત્રા. સતી સ્ત્રીનાં સર્વ સંસારકર્મોના મૂળમાં સ્વામી પ્રત્યેનો પ્રેમ, સ્વામી પ્રત્યેનો આનંદ રહેલો હોય છે. એટલા માટે, સંસારકર્મને તે સ્વામીનું કર્મ સમજીને જ આનંદ અનુભવે છે — કોઈ શુદ્ધામડી પણ તેના જોટણુ કામ કરી શકતી નથી એ કામ જો જોઈને તેના પ્રયોજનનું જ કામ હોત તો તે એનો બોળે ઉઠાવવો તેને માટે સુરોક્ષ થઈ પાત. પરંતુ એ કર્મ દ્વારા જ તે સ્વામીની સાથે નાનાવિધ ભાવે મિલન અનુભવે છે.

આપણુ કાર્યક્ષેત્ર જો આ કર્મચોગનું તપોવન બની જાય તો કર્મ આપણે માટે બંધન ન રહે. તો, સતી સ્ત્રી જેમ કર્મ દ્વારા જ કર્મને તરી જઈને પ્રેમ પામે છે, તેમ આપણે પણ કર્મ દ્વારા જ કર્મના સંસારને તરી જઈને — મૃત્યુ તીર્થ અમૃતને પામીએ.

એટલા માટે જ ગૃહસ્થને એવો ઉપદેશ કરેલો છે કે તે જે જે કર્મ કરે તે તેણે પોતાને અર્પણ ન કરવું તે કરશે તો તરત જ કર્મ તેને નાગપાશથી બાંધશે, અને ઈર્ષ્યા, દેવ, લોભલોભના જેવી ને આસથી તે જર્જરિત થયા કરશે ચદ્વત્ કર્મ પ્રકુર્વાન તદ્ મહાજિ સમર્પયન્ — જે જે કર્મ કરે તે બધા તેણે જીવને સમર્પણ કરવા. તો ખત્રી સતી ગૃહિણી જેમ સંસારનો સધળો બોળનો અશ છોડી દે છે અને છતાં સંસારનો સમસ્ત બોળે અથાક પ્રયત્નપૂર્વક ઉઠાવે છે — કારણ, કર્મને તે સ્વામીના સાધનરૂપે ગણતી નથી, આનંદના સાધનરૂપે જ બોળે છે — તેમ આપણે પણ કર્મની આસકિત દૂર કરીને કર્મના ફળની આકાંક્ષા છોડી દઈને, કર્મને વિશુદ્ધ આનંદમય બનાવી શકીશું.

તેને બદારની દિશામાં તાણે છે ત્યારે જ તે ચાલે છે, બ્યારે પોતા તરફ જ બાધી રાખે છે ત્યારે જ તે પડી રહે છે

આપણાં ધર્મો પણ બ્યારે સ્વાર્થની સકુચિતતામાં જ કેવળ ફર્પા કરે છે ત્યારે તે ધર્મ લયકર બંધન બની જાય છે તે વખતે આપણી શક્તિ પેરી પરાશમિતની નિરુદ્ધ ચાલતી હોય છે, વિવિધ શક્તિની વિરુદ્ધ ચાલતી રોય છે ત્યારે તે જુમા તરફ ચાલતી નથી હોતી, બધું તરફ ચાલતી નથી હોતી, પોતાની મુદ્રતામાં જ બંધાઈ રહેતી રોય છે ત્યારે એ શક્તિ આપણને મુક્તિ આપતી નથી, આનંદ આપતી નથી તેની ઊંચડી દિશામાં જ આપણને લઈ જાય છે જે માણસ ધર્મહીન આળસુ છે તે રૂધાચેલો છે જે માણસ હુદ્દકર્મી અને સ્વર્થપર છે, તેને માટે જગતસસાર સખત મજૂરી સાથેની જેલ છે તે સ્વાર્થના ક્રેદખાનામાં રાતદિનસ એક મુદ્ર પરિધિના કેન્દ્રની આસપાસ ફર્પા કરી ધાણી તાણે છે અને એ પરિશ્રમના ફળને સદાને માટે પોતાના કબજામાં રાખવાની તેનામાં શક્તિ નથી તેણે એનો ત્યાગ કરવો જ પડશે તેના નસીબમાં તો કેવળ પરિશ્રમ જ છે

એટલા માટે ધર્મને સ્વાર્થની દિશામાંથી પરમાર્થની દિશામાં લઈ જવું એવું નામ જ મુક્તિ — ધર્મનો ત્યાગ કરવો એ મુક્તિ નથી આપણે ગમે તે ધર્મ કરીએ — તે નાતુ હોય કે મોટું હોય પરમાત્માની સ્વાભાવિકી વિશ્વક્રિયાની સાથે તેને મુક્ત કરીને જોઈએ એટલે તે ધર્મ પછી આપણને બાધી શકતું નથી — તે ધર્મ સાચું ધર્મ, મગલ ધર્મ અને આનંદનું ધર્મ બની જશે

૪૧

પ્રાણ

૨૯મી પેા, ૧૩૧૫

આત્મક્રીડા આત્મરતિ ક્રિયાવાન્ એવ મદ્યવિદાં ધરિજ. ।

અભ્યવિરોધા જેઓ એક જ તેમની કીડા પરમાત્મામાં હોય છે, ૫૧ માત્રામાં તેમનો આનંદ હોય છે, અને તેઓ ક્રિયાવાન હોય છે.

કેવળ તેમને આનંદ નથી હોતો, તેમને કર્મ પણ હોય છે.

આ સ્લોકનો પૂર્વાર્ધ ઉતારીયું એટલે તરત જ એ વચનનો અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

પ્રાણોસ્થેષ યઃ સર્વભૂતૈર્વિભાતિ વિજ્ઞાનન્ વિદ્વાન્ મયતે નાતિવાદી ।

આ જે પ્રાણરૂપે સર્વમાં પ્રગટ થાય છે — એને જે જાણે છે તે એને અતિક્રમીને કોઈ વચન બોલતો નથી.

પ્રાણમાં આનંદ અને કર્મ એ બે વસ્તુઓ એકત્ર મળીને રહેલી છે પ્રાણીની સંયોજિતામાં જ પ્રાણનો આનંદ રહેલો છે — પ્રાણના આનંદમાં જ તેની સંયોજિતા રહેલી છે.

આથી, અહીં જ જો સમગ્ર સૃષ્ટિના પ્રાણસ્વરૂપ હોય, તે જ જો સૃષ્ટિમાં ગતિ દ્વારા આનંદનો અને આનંદ દ્વારા ગતિનો સચાર કરતું હોય તો જે અહાવાદી હોય તે અહીં સાથે કેવળ આનંદ જ નહિ કરે, તે અહીં સાથે કર્મ પણ કરશે.

કારણ તે અહાવાદી છે તે કઈ કેવળ અહીંને જાણે છે એમ નથી, તે અહીંને કહે પણ છે. કહી વગર તેનો આનંદ રોક્યો રોકાય શી રીતે? તે વિધના પ્રાણસ્વરૂપ અહીંને પ્રાણમાં અહીં કરીને “મયતે નાતિવાદી ।” અર્થાત્ અહીંને ટાળીને કરું બોલવા માગતો નથી. તે અહીંને જ બોલવા ઇચ્છે છે.

અને જે આનંદ આકાશમા ન હોત તો—જો હોવાન્યાત્ ક પ્રાપ્ત્યત્—
 કોણ કરીએ પ્રયત્ન કરવાનું હતું? જગતના તે બધા પ્રયત્નોની ખાણ
 રૂપ પરમાનંદની સાથે આપણા બધા પ્રયત્નોને મુક્ત સમજીશું તો
 આપણે કદી પણ કાંઈથી પણ ભય પામીશું નહિ

૪૦

શક્તિ

૨૮મી પોષ, ૧૯૧૫

જ્ઞાન, પ્રેમ અને શક્તિ એ ત્રણ પ્રવાહોનો જન્મા એકત્ર સંગમ
 થાય ત્યાં જ આનંદતીર્થ આપણામા જ્ઞાન, પ્રેમ અને કર્મનું જોડના
 પ્રમાણમા પૂર્ણ મિનન થાય તેટલા પ્રમાણમા જ આપણે પૂર્ણ આનંદ
 અનુભવી શકીએ મિચ્છેદ થતા જ પીડા ઉત્પન્ન થાય

એના માટે ટૂંકા રસ્તાના પ્રયોજનથી જન્મા આપણે પોષ
 યલાનીશું ત્યાં આપણે પોતાની જ વચના કરીશું જે આપણે એવું
 માનીએ કે દરવાનને ટાળીને ગળ સાથે મુનાકાત કરીશું તો દેવડી
 આગળ આપણી એરી ફરેલી થશે કે રાત્રની મુવાકાત મુશ્કેલ બની
 જરો જે આપણે એમ માનીશું કે નિયમને વળેને નિયમની પાર ચાલ્યા
 જઈશું તો કોપેલા નિયમને હાથે આપણે દુખી દુખી થઈ જઈશું

વિધાનને સંપૂર્ણપણે સ્વીકારીએ તો જ વિધાન ઉપર આપણો
 અખત્યાર જ મે છે જે ધરતો કર્તાપુરુષ ચવા ઇચ્છતો હોય તેણે
 ધરતા નિયમ સયમ સૌથી વધારે માનવા પડે છે — એ સ્વીકાર દ્વારા જ
 તે કર્તાત્વનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરે છે

એટલા માટે હું કહેતો હતો હતો કે સસારમાં થઈને જ આપણે
 સસારની ઉપર જઈ શકીએ — કર્મની અદર થઈને જ આપણે

કર્મથી મોટા થઈ શકીએ. પરિત્યાગ કરવાથી, પચાતન કરવાથી કદી એ સંભવિત થતું નથી.

કારણ, આપણી મુક્તિ સ્વભાવની આરક્તે સંધાય તો જ સાચી થાય છે, અભાવ દ્વારા સંધાય તો નથી થતી. પૂર્ણતા દ્વારા સંધાય તો જ તે સાર્યક થાય છે, શૂન્યતા દ્વારા તે શૂન્ય રૂળ જ પામે છે.

એટલે જે મુક્ત સ્વરૂપ છે તે બધા તરફ લક્ષ્ય રાખે. તે ના-રૂપે મુક્ત નથી, દ્વા-રૂપે જ મુક્ત છે. તે ઝૂ છે; અર્થાત્ તે હા છે. એટલા માટે બ્રહ્મર્ષિએ તેને નિષ્ક્રિય નથી કહ્યું, અત્યંત સ્પષ્ટપણે તેને સક્રિય કહેલું છે. બ્રહ્મર્ષિઓએ કહ્યું છે—

પરાસ્ય શક્તિર્વિધિર્નૈવ ધૂયતે
સ્વાભાવિકી જ્ઞાન વ્રતક્રિયા ચ ।

સંભવ્યું છે કે એની પરમા શક્તિ અને એની વિવિધા શક્તિ અને એની જ્ઞાનક્રિયા અને વ્રતક્રિયા સ્વાભાવિકી છે

બ્રહ્મને ક્રિયા સ્વાભાવિક છે — અર્થાત્ તેના સ્વભાવમા જ એ ક્રિયાતું મૂળ રહેલું છે, બહાર નહિ. તે કરે છે, કાઈ તેની પાસે કરાવતું નથી.

એ રીતે તે પોતાના કર્મમા જ મુક્ત છે — કારણ કે એ કર્મ તેને આભાવિક છે. આપણામા પણ કર્મની સ્વાભાવિકતા છે આપણી શક્તિ, કર્મમા મુક્ત થવા આવે છે. કેવળ બહારના પ્રયોગનને કારણે નહિ, અંતરની સ્ફુરણાને કારણે.

એટલા માટે કર્મમાં જ આપણી સ્વાભાવિક મુક્તિ છે. કર્મમાં જ આપણે બહાર પડીએ છીએ, પ્રકાશ પામીએ છીએ. પરંતુ જેનાથી મુક્તિ તેનાથી જ બંધન પણ થઈ શકે હોડીને જે દોરડા વડે બેઠો લઈ જઈ શકાય તે દોરડા વડે જ તેને બાધી પણ શકાય. દોરડું બંધાવે

તેને બદારની દિશામાં તાણે છે ત્યારે જ તે ગાયે છે, ન્યારે પોતા તરફ જ બાંધી રાખે છે ત્યારે જ તે પડી રહે છે.

આપણાં કર્મો પશુ ન્યારે સ્વાર્થની સંકુચિતતામાં જ ફરવું ફર્યાં કરે છે ત્યારે તે કર્મ લપકર બંધન બની જાય છે. તે વખતે આપણી શક્તિ પેલી પરાશક્તિની વિરુદ્ધ ચાલતી હોય છે, વિરિધ શક્તિની વિરુદ્ધ ચાલતી હોય છે. ત્યારે તે જૂઠા તરફ ચાલતી નર્થ દોતી, બદ્ધ તરફ ચાલતી નથી હોતી, પોતાની મુદ્દતામાં જ બંધાઈ રહેતી હોય છે. ત્યારે એ શક્તિ આપણને મુક્તિ આપતી નથી આનંદ આપતી નથી, તેની બીજાની દિશામાં જ આપણને લઈ જાય છે જે માણસ કર્મબંધન આણસુ છે તે રૂપાયેલો છે. જે માણસ મુદ્દકર્મ અને સ્વર્થપર છે, તેને માટે જગતસંસાર સખત મજૂરી સાથેતી જેલ છે. તે સ્વાર્થના દેહઆનામાં સતદિવસ એક ક્ષુદ્ર પરિચિના દેન્દ્રની આસપાસ ફર્યાં કરી ધણી તાણે છે અને એ પરિશ્રમના ફલને સદાને માટે પોતાના કબજામાં રાખવાની વેનામાં શક્તિ નથી; તેણે એનો ત્યાગ કરવો જ પડશે, તેના નસીબમાં તો કેવળ પરિશ્રમ જ છે.

એટલા માટે કર્મને સ્વાર્થની દિશામાંથી પરમાર્થની દિશામાં લઈ જવું એતું નામ જ મુક્તિ — કર્મનો ત્યાગ કરવો એ મુક્તિ નથી. આપણે ગમે તે કર્મ કરીએ — તે નાતું હોય કે મોહું હોય પરમાત્માની સ્વાભાવિકી વિશ્વક્રિયાની સાથે તેને મુક્ત કરીને જોઈએ એટલે તે કર્મ પડી આપણને બાંધી શકતું નથી — તે કર્મ સાચું કર્મ, મંગલ કર્મ અને આનંદનું કર્મ બની જશે.

૪૧

પ્રાણુ

૨૯મી પેલ, ૧૩૧૫

આત્મચીજ આત્મરતિ કિનાવાન્ એવઝ્ઞવિદાં વરિજ્ઞ :

અહ્મચિદોમાં એઓ એજ જ તેમની કીડા પરમાત્મામા હોય છે, પર
મદમામા તેમનો આનંદ હોય છે, અને તેઓ કિયાવાન હોય જ

કેવળ તેમને આનંદ નથી હોતો, તેમને કર્મ પણ હોય છે

આ શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ છિતારીશુ એને તરત જ એ વચનનો
અર્થ વધારે સ્પષ્ટ થશે

પ્રાણોદ્દેષ ય સર્વભૂતૈર્વિભાતિ વિજ્ઞાનન્ વિદ્વાન્ ભવતે નાતિવારી ।

આ જે પ્રાણુરૂપે સર્વમા પ્રગટ થાય છે — એને જે જાણે છે તે એને
અતિકર્મીને કોઈ વચન બોલતો નથી

પ્રાણુમા આનંદ અને કર્મ એ બે વસ્તુઓ એકત્ર મળીને રહેલી
છે પ્રાણુની સમૃદ્ધતામા જ પ્રાણુનો આનંદ રહેતો છે — પ્રાણુના
આનંદમા જ તેની સમૃદ્ધતા રહેતી છે

આથી, અહ્મ જ જો સમસ્ત સૃષ્ટિના પ્રાણુસ્વરૂપ હોય, તે જ જો
સૃષ્ટિમા ગતિ દ્વારા આનંદનો અને આનંદ દ્વારા ચતિનો સચાર કરતો
હોય તો જે અહ્મનાદી હોય તે અહ્મ સાથે જ્વળ આનંદ જ નહિ કરે,
તે અહ્મની સાથે કર્મ પણ કરશે

કારણુ તે અહ્મવાદી છે તે કઈ કેવળ અહ્મને જાણે છે એમ
નથી, તે અહ્મને કહે પણ જ કહ્યા વગર તેનો આનંદ રોક્યો રોકાય શી
રીતે ? તે વિશ્વના પ્રાણુસ્વરૂપ અહ્મને પ્રાણુમા અહ્મ જુદીને “ભવતે
નાતિવારી ।” અર્થાત્ અહ્મને ટાળીને કશું બોલવા માગતો નથી તે
અહ્મને જ બોલવા છોડે છે

બાણસ બળને શી રીતે બોલે ? સિતારના તાર જે રીતે ગીનને બોલે છે તે રીતે તે પોતાની સધળી ગતિ દ્વારા જ, સ્પર્શ દ્વારા, ક્રિયા દ્વારા જ બોલે છે — સર્વતોભાવે ગીનને પ્રગટ કરીને જ તે પોતાની સાર્થકતા સાધે છે

બલ પોતાને શી રીતે બોલે છે ? અનંત આકાશને પોતાની ક્રિયા દ્વારા પ્રકાશથી અને આકારથી ભરી દર્શાવે, સ્પર્શ કરીને, સ્પર્શ કરીને તે બોલે છે — આનંદરૂપમયુત ચદ્ વિમાતિ । — તે કર્મ દ્વારા જ પોતાની આનંદવાણી બોલે છે, પોતાનું અમૃત સગીન ઉચ્ચારે છે તેનો તે આનંદ અને તેનું કર્મ નિયંત્રણ એકાકાર થઈ જઈને આકાશમા અને પૃથ્વીમા ફેલાઈ ગયેલા છે

બલરાદી પણ બ્યારે બલને બોલશે ત્યારે બીજી શી રીતે બોલશે ? તેણે કર્મ દ્વારા જ બોલવું પડશે તેણે ક્રિયાવાન થવું પડશે

એ કર્મ કેવું હશે ? તો કે જે કર્મ દ્વારા પ્રગટ થાય કે તે “આત્મક્રીડા આત્મરતિ” છે, પરમાત્મામા તેની ક્રીડા છે, પરમાત્મામા તેનો આનંદ છે, જે કર્મ દ્વારા એણે પ્રગટ થાય કે તેનો આનંદ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામા નથી, પોતાનું ગૌરવ વધારવામા નથી તે તો “નાતિવાદી” છે — પરમાત્મા સિવાય બીજા કોઈને પણ પોતાના કાર્ય દ્વારા પ્રગટ કરવા માગતો નથી

એટલા માટે જ તે પ્રજ્ઞાવિદા વરિષ્ઠ કહેવાય છે, તેના જીવનનું પ્રત્યેક કાર્ય નાનારિધ ભાષામા નાનારિધ રૂપે આ જ સગીન ગમતરી મૂકે છે — જ્ઞાનમ્ શિવમર્દેતમ્ । જગત્ ક્રિયાની સાથે તેની જીવનક્રિયા એક છે કે એક રાગિણીમા ગાય છે

અતરમા જે આત્મક્રીડા હોય, પરમાત્મા સાથેની ક્રીડા હોય, તે જ બહાર જીવનનું કર્મ બને છે અતરનો તે આનંદ બહારના તે કર્મમા ઊભરાઈ આવે છે, બહારનું તે કર્મ અતરના તે આનંદમા ફરી

ફરીને પાછું જાય છે. એવી રીતે અંતરમાં અને બહાર આનંદ અને કર્મનું અપૂર્વ મુંદર આવર્તન ચાલ્યા કરે છે અને તે આવર્તનના વેગથી નવા નવા મગ્ન લોકનું સર્જન થયા કરે છે. તે આવર્તનના વેગથી જ્યોતિ ઉદ્દોષ્ટ થાય છે, પ્રેમ ઉત્સાહિત થાય છે.

આવી રીતે, જે ચરાચર વિશ્વમાં પ્રાણુરૂપે અર્થાત્ એકી સાથે આનંદ અને કર્મ રૂપે પ્રકાશમાન છે તે પ્રાણુને અન્નવિદ પોતાના પ્રાણુ દ્વારા જ પ્રગટ કરે છે.

તેથી મારી પ્રાર્થના એ છે કે, હે પ્રાણુસ્વરૂપ, મારી સિનારના તારને કાઢ ન ચડો, તેના ઉપર ધૂળ ન બાઝો, — વિશ્વપ્રાણુના સ્પંદનના આઘાતથી તે રાતદિવસ વાગતી રહો — કર્મ સંગીતથી વાગતી રહો — તારે જ નામે વાગતી રહો. પ્રજ્વળ આઘાતથી મહીં મહીં થી જો તાર તૂટી જાય તો તે પછુ જાડે, પછુ ઢીલા ન થયા જોઈએ, મયિન ન થયા જોઈએ, વ્યર્થ ન જ્યા જોઈએ. ધીમે ધીમે તેના સૂર પ્રજ્વળ બનો, ગભીર બનો, બધી અસ્પષ્ટતાનો ત્યાગ કરીને સ્તય બની જાયો — પ્રકૃતિમાં વ્યાપી જાયો અને માનવાત્મામાં પ્રતિધ્વનિત થાયો — હે આત્મિ, તમારા આત્મિકૌવ દ્વારા તે ધન્ય થાયો.

૪૨

જગતમાં સુદ્ધિ

૧લી માય, ૧૭૧૫

ભારતવર્ષમાં એક સમયે અદ્વૈતવાદે કર્મને અજ્ઞાનના, અવિદ્યાના ખાનામાં હાકી કાઢીને અત્યંત વિચુદ્ધ થવાને ઈચ્છ્યું હતું તેણે કહ્યું હતું કે જ્ઞાન જો નિષ્ક્રિય હોય તો જ્ઞાનને મેળવવા માટે કર્મનો સમૂળ ઉચ્છેદ કરવો આવશ્યક છે.

એ અદ્વૈતવાદનો પ્રવાહ ક્રમે ક્રમે ત્યારે દ્વૈતવાદની અનેક શાખા-વાગી નદીમાં પગિણુન થયો ત્યારે જ્ઞાન અને અવિદ્યા વિશે એક દિશા ઉત્પન્ન થઈ.

ત્યારે દ્વૈતવાદી બારતે જન્મનનો અને જગતના મૂળમાં બે તત્ત્વોનો સ્વીકાર કર્યો : પ્રકૃતિ અને પુરુષ.

એટલે કે જ્ઞાનને એ લોભએ નિષ્ક્રિય અને નિર્ગુણ કહીને એક બાજુએ ખસેડી મૂક્યું અને શક્તિનો જગત-આપારના મૂળમાં બંધે સ્વનત્ર સત્તારૂપે સ્વીકાર કર્યો આ રીતે જ્ઞાન કર્મ દ્વારા બદ્ધ નથી એમ પણ કહ્યું અને છતાં કર્મ બંધે કઈ છે જ નહિ એવું કહ્યું એમ પણ ન કહેવાય શક્તિ અને શક્તિના કાર્યથી શક્તિમાનને દૂર બેસાડીને તેને એક ખૂન મોહું પદ આપીને તેની સાથેનો બધો સબંધ નિવડ્ય તોડી નાખ્યો.

માત્ર એટલું જ નહિ, એ જ્ઞાનનો જ પરાજય થયો છે, એ જ્ઞાન જ ગૌણ છે, એ વાતનો પણ અનેક રૂપકો દ્વારા પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

આમ થયું એના મૂળમાં એક સત્ય રહેલું છે

મુક્તિમાં એકી વખતે એક નિર્ગુણ અને બીજી સગુણ બાજુ બેનામાં આવે છે એ બંને એકત્ર રહેલી હોય છે આપણે એ આપણા પોતામાંથી જ સમજી શકીએ એમ છે એ વાતનો વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

એક સમયે જગતમાં એક અખડ નિયમને આપણે નોંધી શક્યા નહોતા. ત્યારે આપણને એમ લાગતું હતું કે જગતમાં કોઈએક અથવા અનેક શક્તિની રૂપા છે પણ નિયમ નથી. એ ત્યારે એમ તે બની શકે અર્થાત્ જો કઈ બને છે તે એટલું બધું એકતરફી હોય છે કે भारी तरफ़થી તેની तरफ़ જવાનો રસ્તો જ બંધ — બધા જ રસ્તા

તેના તરફથી મારા તરફ આવવાના — મારે માટે કેવળ બીજનો રસો જ ખુલ્લો.

આવી અવસ્થામાં માણસે સદા જધાને પો પડી કાઢાવાલા કપો કરવાના રહે. અગ્નિને કહેવું પડે તું દયા કરીને જળ, વાયુને કહેવું પડે તું દયા કરીને વા, સૂર્યને કહેવું પડે તું કૃપા કરીને ઊગ, તો મારી રાત્રિ દૂર થાય.

તમ જે કયો જતો નથી.

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रयादोऽपि भयकरः

—જ્યા અવસ્થા જોવામાં આવતી નથી ત્યાં પ્રસાદ પણ મનને નિશ્ચિંત બનાવી શકતો નથી. કારણ, એ પ્રસાદ ઉપર મારે પોતાનો કોઈ હક્ક નથી, એ બિલકુલ એકતરફી વસ્તુ છે.

તેમ છતાં જેની સાથે આટલો બધો વહેવાર હોય તેની સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવાનો માર્ગ શોધી કાઢવા વગર માણસ મૂંઝી શકતો નથી. પણ તેમાં જો કોઈ નિયમ ન હોય તો તેની સાથેના સંબંધનો કોઈ પણ નિયમ કોઈ શકતો નથી.

આવી સ્થિતિમાં જો કોઈ તેને ગમે તેવા જાદુમંત્ર બનાવે છ તેને તે વળગી રહેવા હમ્મે છે, અને એ જાદુમંત્ર ખોટાં છે એવું પણ તેને સમજતી શકાતું નથી — કારણ, સમજાવવું હોય તોય તેને નિયમ બતાવીને જ સમજાવવું પડે ને. એટલે માણસ સ્વાભાવિક રીતે જ મંત્રતત્ત્વ, ધ્યાનતાવીજ અને અર્થ વગરની જાતજાતની બાહ્ય ક્રિયાઓ પાછળ દોડ્યા કરે છે.

જગતમાં આ રીતે રહેવું એ પારકાના ધરમાં રહેવા બરાબર છે. અને તે પણ વળી એવો પારકો કે ધુનીનો અવતાર. પતરાળું ગોઠવી જાય પણ પીરસવા આવે જ નહિ. અચાનક હુકમ કરી એસે કે આજે અત્તર ધડી ધર ખાલી કરી ચાલ્યા જાઓ.

આવા જગતમાં પરાન્નભોજ અને પરાવશ્યકાથી બનીને માણસ પીણ અને અપમાન બોજવે છે. તે પોતાને ફેદી જ માને છે અને દીન જનજીવને શોક કર્યા કરે છે.

એમાંથી મુક્તિ ક્યારે મળે? એમાંથી નાસી જવાથી નહિ મળે — કાગળ, નાસીને જવાના ક્યાં? મરવાનો રસ્તો પણ એણે ખુલ્લો રહેવા દીધો નથી.

માન જ્યારે વિશ્વજગતમાં અખંડ નિયમ મોઢી કાઢે છે — જ્યાં તે જુએ છે કે કાષ્ઠકારજીના નિયમમાં ક્યાંય ભંગ થતો નથી ત્યારે તે મુક્તિ પામે છે.

કારણ, માન પડી માનને જ જુએ છે. તેને એવું કશુંક મળી રહે છે જેની સાથે તેને સબધ છે, જે તેનું પોતાનું છે. તેનો પોતાનો જે પ્રકાશ છે તે જ પ્રકાશ સર્વત્ર વિસ્તરેલો તે જુએ છે. એટલું જ નહિ, સર્વત્ર તે જ પ્રકાશ અખંડરૂપે વિસ્તરેલો ન હોત તો તે પોતે જ ક્યા રહેત !

આટલે દિવસે જ્ઞાનને મુક્તિ મળી પડી તેને કોઈ બાધા રહી નથી. તે જોથી ઊંચુ, દાસ, છૂટ્યા આ તો આપણુ પોતાનું જ ધર છે — આ તો મારું બાપીકુ ધર છે હવે મારે સકુચિત અને અપમાનિત થઈને નહિ રહેવું પડે આજ મુઢી સ્વપ્નમાં હતો. લાગતું હતું જાણે કોઈ પાગલખાનામાં છુ — આજે સ્વપ્ન છોડી જતાં જોઈ છુ તો મારા આગળ પિતા એકેવા છે, બધું જ મારું પોતાનું છે.

આ ચર્ધ જ્ઞાનની મુક્તિ. એ બહારના કશામાંથી મુક્તિ નથી, એ પોતાની જ કંપનામાંથી મુક્તિ છે.

પણ એ મુક્તિમાં જ જ્ઞાન સુષુપ્ત બેસી રહેતું નથી. પોતાના મંત્રતંત્ર, ધાગાતાવીજના બંધન તોડી નાખીને એ મુક્તિના ક્ષેત્રમાં તે પોતાની સક્રિયતા ઉપયોગ કરે છે.

જ્યારે આપણે કોઈ આત્મીયનો પરિચય પામીએ છીએ ત્યારે તે પરિચય ઉપર જ સુપસુપ બેસી રહી શકતા નથી, પછી આપણે તે આત્મીયની સાથે આત્મીયતાની આપણે કરવાને તત્પર બની જઈએ છીએ.

જ્ઞાન જ્યારે જગતમાં જ્ઞાનનો પરિચય પામે છે ત્યારે તેની સાથે કામમાં સાથ આપવાને તે તૈયાર થાય છે. પછી પહેલાં કરતાં તેનું કામ ધણું વધી જાય છે — કારણ, મુક્તિના ક્ષેત્રમાં શક્તિનો અધિકાર બહુ વિસ્તૃત બની જાય છે. પછી જ્ઞાનની સાથે જ્ઞાનનો યોગ થતાં અગ્રેયી શક્તિ બહુધા બનીને દેશાતી રહે છે.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે જ્ઞાન વિશ્વજ્ઞાનમાં પોતાને જોવા પામતાં શાત રહી શકતું નથી. પછી તે શક્તિનો સાથ કઈ કર્મ દ્વારા પોતાને સાર્થક કરતું રહે છે.

પહેલાં અજ્ઞાનમાંથી મુક્તિમાં જ્ઞાન પોતાને પ્રાપ્ત કરે છે — ત્યાર પછી પોતાનું દાન કરવું એ તેનું કામ થઈ પડે છે. કર્મ દ્વારા તે પોતાનું દાન કરે છે, સર્જન કરે છે, એટલે કે જે શક્તિને પારકાના ઘરમાં ઠહીની માફક રહીને સદા પૂરી રાખી હતી તે શક્તિનો જ પોતાના ઘરમાં સદા ત્યાગ કરીને તે નિરાંત અનુભવે છે.

આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મુક્તિની સાથેસાથ જ કર્મ વધે છે, પણ ઘટતા નથી.

પણ કર્મ એ તો અધીનતા છે એ વાત કબૂલ્યા વિના છૂટકો નથી. કર્મે સત્વના અનુગત થવું જ પડવાનું, એ સિવાય તે કર્મ જ થઈ શકે એમ નથી.

શું કરીએ? નિંદા કરીએ કે ગમે તે કરીએ, આપણી અંદરની શક્તિ સત્વને અધીન રહેવા જ માગે છે. એ જ એની પ્રાર્થના

આના જગતમાં પરાન્નનોજી અને પગલસયસાથી બનીને માણસ
પીના અને અપમાન ભોગવે ■ તે પોતાને કેદી જ માને છે અને
દીન જાણીને ગોક ધ્યા કરે છે

એમાંથી મુક્તિ ક્યારે મળે ? એમાંથી નામી જગ્યાથી નદિ મળે
— કારણ નામીને જગ્યાના ક્યાં મરવાનો રહ્યો પણ એને ખુલ્લો
રહેના દીધા નથી

જ્ઞાન જગ્યાને વિશ્વજગતમાં અખડ નિયમ ગોઠી કાઢે છે — જગ્યાને
તે જુએ છે કે કાર્યકારણના નિયમમાં ક્યાં ભંગ થયો નથી ત્યારે
તે મુક્તિ પામે છે

કાગળ જ્ઞાન પછી જ્ઞાનને જ જુએ છે તેને એવું કશુંક મળી
રહે છે જેની સાથે તેને સંબંધ છે, જે તેનું પોતાનું છે તેના પોતાનો
જે પ્રકાશ છે તે જ પ્રકાશ સર્વત્ર વિસ્તરેલો તે જુએ છે એવું જ
નદિ, સર્વત્ર તે જ પ્રકાશ અખડકે વિસ્તરેલો ન દોત તે તે પોતે
જ ક્યા રહેત !

આટલે દિવસે જ્ઞાનને મુક્તિ મળી પછી તેને કંઈ બાધા રહી નહિ.
તે બોની બેઠું હાથ છૂટ્યા આ તો આપણું પોતાનું જ ધર છે
— આ તો મારું બાપીનું ધર છે હવે મારે સંકુચિત અને અપ
માનિત થઈને નહિ રહેવું પડે આજ મુખી સ્વપ્નમાં હતો લાગતું
હતું જાણે કંઈ પાગલખાનામાં છું — આજે સ્વપ્ન બિડી જતા જોઉં
છું તો માયા આમળા પિતા બેઠેલા છે, જહું જ મારું પોતાનું છે

આ ચર્ચ જ્ઞાનની મુક્તિ એ બહારના કશામાંથી મુક્તિ નથી,
એ પોતાની જ કલ્પનામાંથી મુક્તિ છે

પણ એ મુક્તિમાં જ જ્ઞાન ગુપ્તગુપ બેસી રહેતું નથી પોતાના
મન્ત્રતંત્ર, પાગલાવાળાના બંધન તોડી નાખીને એ મુક્તિના ક્ષેત્રમાં તે
પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરે છે

ત્યારે આપણે કેઈ આત્મીયનો પરિચય પામીએ છીએ ત્યારે તે પરિચય ઉપર જ ગ્રુપગ્રુપ બેસી રહી શકતા નથી, પત્રી આપણે તે આત્મીયની સાથે આત્મીયતાની આપને કરવાને તત્પર બની જઈએ છીએ.

જ્ઞાન ત્યારે જગતમાં જ્ઞાનનો પરિચય પામે છે ત્યારે તેની સાથે કામમાં સાથ આપવાને તે તૈયાર થાય છે. પત્રી પહેલા કરતા તેનું કામ ધણુ વધી જાય છે — કાગળ, મુક્તિના ક્ષેત્રમાં શક્તિનો અધિકાર બહુ રિસ્તૂત બની જાય છે. પત્રી જ્ઞાનની સાથે જ્ઞાનનો યોગ થતા પ્રગટી શક્તિ બહુધા બનીને ફેલાતી રહે છે.

આ ઉપરથી આપણે જોઈ રહીએ છીએ કે જ્ઞાન રિશ્વજ્ઞાનમાં પોતાને જોના પામતા સાત રૂકી શકતું નથી. પત્રી તે શક્તિનો સાથ સર્વ કર્મ દ્વારા પોતાને સાર્થક કરતું રહે છે.

પહેલા અજ્ઞાનમાંથી મુક્તિમાં જ્ઞાન પોતાને પ્રાપ્ત કરે છે — ત્યાર પછી પોતાનું કાન કરતું એ તેનું કામ થઈ પડે છે. કર્મ દ્વારા તે પોતાનું કાન કરે છે, સર્જન કરે છે, એટલે કે જે શક્તિને પારકાના ઘરમાં મૂકીને માફક રહીને સદા પૂરી રાખી હતી તે શક્તિનો જ પોતાના ઘરમાં સદા ત્યાજ કરીને તે નિરાત અનુભવે છે.

આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે મુક્તિની સાથોસાથ જ કર્મ વધે છે, પણ ધન્યતા નથી.

પણ કર્મ એ તો અધીનતા છે એ વાત કબૂલ્યા વિના છૂટકો નથી. કર્મે સત્યના અનુગત થતું જ પડનાતું, એ સિવાય તે કર્મ જ થઈ શકે એમ નથી.

શુ કરીએ ? નિદા કરીએ ? ગમે તે કરીએ, આપણી અદરની શક્તિ સત્યનો અધીન રહેતા જ માગે છે એ જ એની પ્રાર્થના.

છે એટલા માટે જ મહાદેવનો પ્રસાદ ક્ષણેથી પાર્વતીની પેડે તે તપસ્યા કરે છે

જ્ઞાન જે દિવસે પુરોહિત બનીને સત્યની સાથે આપણી શક્તિના લગ્ન કરાવી આપે છે ત્યારે જ આપણી શક્તિ સતી બને છે — ખરી તેની વધ્યા દશા રહેતી નથી તે સત્યને અધીન થવાને લીધે જ સત્યના ધરમા મરજારનો દહક પ્રાપ્ત કરી શકે છે

આથી જ, કેવળ મુક્તિ વાટે સફળતા મળતી નથી — મુક્તિ ખરી પણ અધીનતા સિદ્ધ કરી પડે છે ઘન વડે જોમ પ્રાપ્તિ તેમ જ અધીનતા વડે જ મુક્તિ સાર્થક બને છે એટલા માટે જ દેવ શાસ્ત્રમા નિર્ગુણ બ્રહ્મ ઉપર સર્ગુણ બ્રહ્મવાનને સ્થાપેલા છે આપણા પ્રેમ, જ્ઞાન અને શક્તિ એ ત્રણેને પુર્ણભાવે મુક્તિ આપી શકીએ તો જ તે મુક્તિ કહેવાય — નિર્ગુણ બ્રહ્મમા એ માટે જાઈ સ્થાન નથી

૪૩

સમાજમાં મુક્તિ

૧લી માધ, ૧૩૧૫

માણસની પાસે કેવળ જન્મલક્ષ્મિ જ નથી સમાજ પ્રકૃતિ નામનો બીજો એક આશ્રય પણ છે એ સમાજની સાથે માણસનો કયો સબંધ સાચો તે વિચારવા જોવું છે મરણ એ સાચા સબંધથી જ માણસ સમાજમા મુક્તિ પામે છે — વિચારને તે જોડતું સ્થાન આપે છે તેટલો તે બંધાયેલો રહે છે

આપણે ધણી વાર કહીએ છીએ અને માનીએ છીએ કે પ્રયોજનના તત્કાલીની જ માણસ સમાજમા બંધાયેલો છે આપણે એકલા

યદિને દળ ખાંધીએ એમાં ખુફળ સગવડ રહેલી છે. રાજા મારા ન્યાય કરે, પોલીસ મારા પહેરો ભરે, નગરપાલિકા મારા રસ્તા વાળે, મેન્-એન્ટર મારાં કપડાં પૂરાં પાડે અને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ વગેરે ખીન્ન પશુ મોટાં મોટાં અનેક કામો મુખ્યાં એને લીધે સહેલાં થઈ જાય છે. એટલે માણસોનો સમાજ એ સમાજમાંના દરેકનો સ્વાર્થ સાધવાનો ઉત્તમોત્તમ ઉપાય છે.

એ પ્રયોજનના તમાદાને લીધે જ માણસ સમાજમાં બધાયો છે એ વાતને જ જો અંતરથી સાચી માનીએ તો સમાજને માનવ-હૃદયનું કારાગાર કહેવું પડે — સમાજને એક જન્મરદ્ધત એ જિનવાળું કારખાનું માનવું પડે — કુધાનકથી સજમતા પ્રયોજન જ એ યત્નમાં કામસા પૂરા પાડે છે.

જે અભાગિયો આવો અત્યંત પ્રયોજનવાળો યદિને સંસારના વૈતરા ક્યાં દૈ તે તો દયાપાત્ર જ છે એમાં શંકા નથી.

સંસારનું આ કેદખાનાનું સ્વરૂપ જોઈને જ તો સંન્યાસી બળવો પુકારી ઊઠે છે — તે કહે છે, પ્રયોજનનો માર્યો હું શું સમાજના જેલખાનામાં પથ્થર ફેડી ફેડીને મરીશ? કદી નહિ, હું જાણુ છું કે હું પ્રયોજન કરતાં અનેકમણો મોટો છું. મેન્-એન્ટર મારાં કપડા પૂરાં પાડશે? શી જરૂર? હું કપડા ફગાવી છઈને વનમા આવ્યો જઈશ. વેપારી વહાણો દેશપરદેશથી મારે માટે અનાજ લઈ આવશે? કઈ જરૂર નથી — હું વનમા જઈને ફળમૂળ ખાઈને રહીશ!

પણ વનમા ગયા પછી પણ જો પ્રયોજન મારી પાછળ પાછળ જુદાં જુદા રૂપ મારણુ કરી તમાદો ક્યાં કરતા હોય તો આટલું બધું અભિમાન કરવું આપણને પૂરેપૂરું શોભતું નથી.

તો પછી સંસારમાં આપણી મુક્તિ ક્યાં? પ્રેમમાં. જે ધડીએ આપણને સમજશે કે પ્રયોજન જ માનવસમાજના મૂળમાં નથી —

પ્રેમ જ એનો ગૂઢ અને ચરમ આશય છે — તે ધડીએ એક દાણુમા આપણે બધનમુક્ત થઈ જઈશું તે જ ધડીએ આપણે બોરી બીગીશું — પ્રેમ ! દાસ, બચી ગયા, હવે જોઈએ શું ? કારણ, પ્રેમ એ તો મારી જ વસ્તુ છે એ કંઈ મને બદારથી ઘોચપરોણો ફરી ફગા પાડતો નથી. પ્રેમ જ જે માનવસમાજનું તત્ત્વ હોય તો તે તો મારું જ તત્ત્વ છે એમ્મે પ્રેમ દ્વારા એક દાણુમા હું પ્રોજનના સમારમારી મુક્ત આનંદના સસારમા પરોચી ગયો — જાણે પતકમા અંખ બીડી ગયું

આ થઈ મુખિ ત્યાર પછી ? ત્યાર પછી અધીનતા પ્રેમ મુખિ પામતાવેત તે મુક્તિના ક્ષેત્રમા પોતાની શક્તિને ચરિતાઈ કરવાને માટે ઉત્સુક બની જાય છે ત્યારે તેનું કામ પળે ના કરતા ઘણ વધી જાય છે પછી તે પૃથ્વીના દીનદરિદ્રોના પશુ દાસ, મૂઠ અધમનો પત્રુ સેરક બની જાય છે એ થયું મુખિનું પરિણામ

જે મુખત છે તેને કોઈ બદાનું નથી તે એમ નહિ કહી શકે મારે ઓહિસે જવાનું છે, મારે શેઠ છે, બદારનો તમાદો છે એમ્મે ગમે ત્યાંથી ખૂમ પડે ત્યારે તે ના પાડી શકતો નથી મુખિની આગલી ભારે જવાબદારી હોય છે આનંદની જવાબદારી જેવી જવાબદારી બીજી કયા છે ?

જે કહીએ કે માણસ મુખિ વાઢે છે, તો એ ખોટું બો વા ગણાશે માણસ મુખિ કરતાં ખૂમ ખૂબ વધારે વાઢે છે, તે અધીન થના જ માહે છે જેને અધીન થતા અધીનનાનો પાર રહેતો નથી તેને અધીન થવાને માટે તે રડે છે તે કહે છે, હે પરમ પ્રેમ, તું મારે અધીન છે હું ક્યારે તારે અધીન થઈશ ? અધીનતાની સાથે અધીનતાનું પૂર્ણ મિનન ક્યારે થશે ? જ્યાં હું ઉદ્દન, મર્વભર્યો, સ્વતંત્ર હોઉં છું ત્યાં જ હું પીડિત અને વ્યર્થ હોઉં છું હે નાય, મને અધીન બનાવી, નમ્ર બનાવી બચાવો જ્યાં સુધી હું આ

મિથ્યાને મોઢું કરીને માન્યા કરતો હતો કે હું જ હું છું, હુથી
અધિક હું છે જ નહિ, ત્યાં સુધી મારે કેટલું જાણું ભટકતું પાડું
છે! મારા ધનનો, મારા મનનો ભોળો ઉપાડી ઉપાડીને હું યાદી
ગયો છું. જે ધડીએ સ્વપ્ન જાડી ભાવ છે તે ધડીએ સમભાવ છે કે
તમે પરમ હું છો — મારું હું તેને જોરે જ હું છે — તરત જ
એક ક્ષણમા મુક્તિ મળી જાય છે પણ કેવળ મુદ્ધિ જ નથી મળતી
મુક્તિ પછી પરમ અધીનતા આવે છે. પરમ હુની આગળ સમન્ત
હું પશુનું અભિમાન ઊડી છર્તેને એકદમ અનત પરિપૂર્ણ અધી-
નતાનો પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે

૪૪

મત

૨૨ માય, ૧૩૧૫

આત્મા જે શરીરનો આશ્રય લે છે, તેનો જ તેણે ત્યાગ કરવો
પડે છે કારણ આત્મા શરીર ડગતા મોટા છે માર્ષ એક વિશેષ
શરીર જે આત્માને સદાકાળ માટે ધાગ્યું કરીને રહી શકતું હોત તો
આત્મા શરીરમા રહેના છતાં પણ શરીરને અતિક્રમી ભાવ છે એ
વાત આપણે જાણુના જ ખામત નહિ એ કારણે જ આપણે મૃત્યુ
મારફતે આત્માનું મદત્વ સમજીએ છીએ

આત્મા એ હ્રાસદિભરણુથીન શરીરમા પોતાને બંધ કરે છે.
તેનું એ પ્રાગટ્ય જાધામ્ત પ્રાગટ્ય છે, પૂર્ણ પ્રાગટ્ય નથી, એટલા
માટે જે શરીરને જ આત્મા જાણે છે તે સંપૂર્ણ સત્ય જાણતો નથી.

માણસનું સત્યજ્ઞાન એકએક મનરાદ્ધે આશ્રય લઈને પોતાને
અગત કરાવે પ્રવર્તન કરે છે. પરંતુ તે મતવાદ તો સત્યનું શરીર

હોય છે, એટલે એક દિસાળે બેઠીએ તો સત્ય કરતાં અનેકગણો નાનો અને અસપૂર્ણ હોય છે

એટલા માટે સત્યે વારવાર મતદેહ બદલવા પડે છે બૃહત્ સત્ય પોતાના અસપૂર્ણ મનદેહની બધી શક્તિ ખુગાડી નાખે છે, તેને છૂટું કરી નાખે છે, વૃદ્ધ બનાવી દે છે, આપરે જ્યારે પોતે તેમા ડેમે ક્યું સમાઈ શકતું જ નથી, જ્યારે તે દેહ અનેક રીતે બિન જરૂરી બાધાકેષ બની જાય છે ત્યારે તેના મરણનો સમય આવે છે, ત્યારે તેમા જનનજનતા વ્યાધિ અને વિકાર જન્મે છે અને અતે તેનું મૃત્યુ થાય છે

આત્મા કોઈ એક વિશેષ શરીર નથી અને બધા જ વિશેષ શરીરોને તે અનિકમી જાય છે, એ વાત સમજતી જેમ આપણે માટે આવશ્યક છે અને એ સમજ આવતા જેમ આત્માના વિકાર અને મૃત્યુની પનાથી આપણે ડરતા કે પીડાતા નથી — તે જ પ્રમાણે માણસ જે બધા મહાન સત્યોને જુદા જુદા દેશમા જુદા જુદા કાળમા જુદે જુદે રૂપે પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેને કોઈ કોઈ વાર તેના મનદેહથી અવગ કરીને તેના સત્ય આત્માનો સ્વીકાર કરવો આપણે માટે અત્યંત આવશ્યક છે તેમ થાય તો જ સત્યનું અમૃત સ્વરૂપ જાણવા પામીને આપણે આનંદિત થઈએ છીએ

નહિ તો સતત મત અને શબ્દો વિશે વિવાદ કરીને આપણે અસદિષ્ટ બનતા જઈએ છીએ અને મારા મનનું સ્થાપન કરીશ અને પારકાના મતનું ખડન કરીશ એવો અદમાર ઉત્કટ બનીને જગતને પીડયા કરે છે એવા રિસાદને વખતે મત જ પ્રજળ બનીને સત્યને જેમ જેમ દૂર દુરની મૂકતો જાય છે તેમ તેમ વિરોધનું વિષ પણ તીવ્રતર બનતું જાય છે એથી કરીને, મનના અત્યાચાર જેવું નિહુર અને મતની ઉન્નતતા જેવું ઉદ્દામ બીજું કશું નથી એ કારણથી જ સત્ય આપણને ધીર બનાવે છે પણ મત આપણને અધીરા બનાવે છે

દાખલા તરીકે અદૈતવાદ અને દૈતવાદ વિશે જ્યારે આપણે વિવાદ કરીએ છીએ ત્યારે આપણે મત વિશે જ વિવાદ કરીએ છીએ, સત્ય વિશે નથી કરતા — આથી સત્યને ઢાંકી દઈને, જૂઠી જઈને આપણે એક તરફથી નુકસાનમાં પડીએ છીએ અને બીજી તરફથી વિરોધ કરીને આપણે દુઃખ વહેારી લઈએ છીએ.

આપણામાંના જેઓ પોતાને દૈતવાદી તરીકે ઝાળખાવે છે, તેઓ અદૈતવાદને ભયંકર વસ્તુ કદાપી લે છે. એ બાબતમાં તેઓ મતની સામેના શરસાને લીધે સત્યનો મુખમાં બહિષ્કાર કરવા તૈયાર થઈ જાય છે.

જેઓ 'અદૈતમ્' એ સત્યને પામ્યા છે તેમની એ પ્રાપ્તિમાં પ્રવેશ કરેા. તેમની વાતમાં એવું જે કંઈ હોય જે તમને આધાત પહોંચાડે તો તેના તરફ ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી.

માયાવાદ ! સાંભળતાં જ અસહિષ્ણુ શું કરવા થઈ જાયો છો ? મિથ્યા શું નથી ? આપણા પોતાનામાં આપણને એનો પરિચય મળ્યો નથી ? સત્ય શું આપણી આગળ બિલકુલ ઉઘાડું છે ? આપણે શું એક વસ્તુને બીજી તરીકે જાણતા નથી ? લાકડાને બાળીને જેમ અમિ સળગે છે તેમ આપણા અજ્ઞાનને, અવિદ્યાને, માયાને બાળીને જ શું આપણું સત્યનું જ્ઞાન સળગતું નથી ? આપણે માટે એ માયાનાં ઉર્ધ્વ જ્ઞાનની જ્યોતિ મેળવવા માટે જરૂરનાં હોઈ શકે છે. પરંતુ એ મિથ્યા શું જાણમાં છે ?

અનંતમાં જૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન બિલકુલ પર્યાવસાન પામીને રહેલા છે, તેમ છતાં મારી આગળ તે અંડભાવે પરિવર્તન-પરંપરા રૂપે પ્રગટ થાય છે, કર્ચા તેના અંત નથી. એક જગ્યાએ થઈમાં જે કાઈ પરિસ્થિતિ ન હોય તો આપણે આ અંડકાળની ક્રિયાને અસમ્પ્રાપ્ત કહીએ છીએ તેને અસમ્પ્રાપ્ત કહેવાનો પણ કાઈ અર્થ રહેત નહિ.

ખડખળની એ અસમાપ્તિ એક તરફથી અનતને પ્રગટ પણ કરે છે અને બીજી તરફથી ઢાંકે પણ છે બંન્ની એ ઢાંકે છે ત્યાં એને શું મીઠું ? એને માયા નહિ હીએ ? મિથ્યા નહિ કદીએ ? તો 'મિથ્યા' સમ્બન્ધુ સ્થાન કયા ?

જે ખડખળની સમગ્ર ખડખળના સમગ્ર ક્રમિકતાના આક્રમણ મારી ક્ષણને માટે પણ મુક્ત યદ્યપિ અનત પરિસમાપ્તિના નિર્વિખર નિરંજન અતરંગપરમા પોતાને પૂરેપૂરા જુગાડી દઈને તે સ્તંભશાત ગભીર અદ્વૈતરસમુદ્રમાં નિમિષ આનંદની નિગૂળ સ્થિતિને પામ્યા છે તેમને હું ભક્તિપૂર્વક નમઃ કરું છું હું તેમની સાથે કોઈ પણ વિષય વિશે વાદનતિવાદ કરવા માગતો નથી

કારણ મારો અનુભવ છે કે મિથ્યાના જોગબથી મારું જીવન થાળી ગયેલું છે હું જોઉં છું કે હું જે વસ્તુને 'હું' દગીને જોઉં છું તેના થાળી વાટમાં અને તેના સ્થાવર-જંગમ જોગબને સત્ય પદાર્થ માનવાની જૂન મરીને આપ્તુ જીવન ઉપાડતો આ પો છું — ગમે એટલું હું ખ પામું તોરે કેને ક્યાં તો છોડી શકતો જ નથી તેમ જતા અતગ મામા એક અનાજ ગાળ્યા કરે છે કે એ બધું મિથ્યા છે એ બધું તારે છોડવું જ પડશે મિથ્યાના પેટનાને સત્ય ગીરે ઉપાડવા જતા હું બચવાનો નથી — એમ કયું તો તારી મહત્તી વિનંદિ યશે

પોતાના અઢકારને પોતાના દેહને પૈસાને ખ્યાતિ અને પ્રતિષ્ઠાને અત્યંત સત્ય માની લઈને આપણે બચાવીયા યદ્યપિ છીએ એ વાત જો સાચી હોય તો એ મિથ્યાની મર્યાદા ખ્યા આક્રમી ? શુદ્ધિના મૂળમાં જે શ્રમ હોવાને મરણે હું મને પોતાને ખોટી રીતે જાણું છું તે શ્રમ જ શું આખા જગત વિશે પણ આપણને જુનાવામાં નાખતો નથી ? તે શ્રમ જ શું મારા જગતના કે દ્રવ્યનામાં મારા હું ને સ્થાપીને મૂળજળ ઉપન કરતો નથી ? એટલે શું એરી ઈન્જા નથી થતી કે આ કૌશલિયાના જાળાને એન્દ્રમ હિન્દાલિન્ન અને સાફ કરી

નાખી તે પરમાત્મામાં, તે પરમ 'હું'માં, તે એકમાત્ર 'હું'માં અક-
કારમાં બધાં આવરણો વગરના થઈને અવગાન કરીએ — ભારમુક્ત
થઈને, વાસનામુક્ત થઈને, મયિનતામુક્ત થઈને એકદમ મતાન
ઉદ્ધાર પામીએ ?

એ ઇચ્છા અંતરમાં રહેલી છે, એ વૈરાગ્ય બધા ઉપકરણોની
જુલજુલામણીમાં રરતો જૂલેલા બાળકની પેઠે વારે વારે રડ્યા કરે છે.
તો પછી હું 'માયાવાદને ગાળ કયે મોઢે દઉં ? મારા મનમાં એક
સ્મરાનવાસી બેઠેલો છે. તે ખીચું' કશું જ બાંધતો નથી, તે કેવળ
બાંધે છે — એકમેવાદિતીયમ્ ।

૪૫

નિર્વિશેષ

૨૭ માઈ, ૧૯૧૫

સંસાર વસ્તુ પ્રકાર અને અધકાર, સારું અને નરમું, જન્મ
અને મૃત્યુ વગેરે દન્દોગ્ર ધરે છે એ વાત ખૂબ જૂની છે એ દન્દો
વડે જ બધું ખડ ખડ થયેલું છે આકર્ષણ શક્તિ અને વિપ્રકર્ષણ
શક્તિ, કેન્દ્રાભિગામી શક્તિ અને કેન્દ્રાપગામી શક્તિ સતત વિરુદ્ધતા
વડે સૃષ્ટિને જગતી રાખે છે.

પણ એ વિરુદ્ધતા જ જો એકમાત્ર સત્ય હોત તો તો જગતમાં
આપણે કેવળ સુદ્ધ જ જોત — શાંતિ કયાય લેશ પણ જોવા
પામત નહિ

તેમ છતાં આપણે સ્પષ્ટાણે જોઈએ છીએ કે બધાં દન્દુલની
ઉપર અખંડ શાંતિ વિરાળ છે. એનું કારણ કે એ વિરોધ સંસારમાં
જ છે, અલગ નથી.

આપણે તકને જોરે સીધી રેખાને અનતકાળ સુધી સીધી ને સીધી લખાવી લઈ જઈ શકીએ છીએ આથી આપણે માનીએ છીએ કે અધિકારને સીધો ને સીધો લખાયા કરીએ તો તે અનતકાળ સુધી અધિકાર જ રહેશે — કારણ, અધિકારની એક વિશિષ્ટતા છે, તે વિશિષ્ટતાનો કયાપ અંત નથી આવતો.

તકમાં એની સીધી રેખા હોઈ શકે, પણ સત્યમાં નથી સત્યમાં ગોળ રેખા છે અધિકારને લખાવતા લખાવતા ચાલીએ તો તે ધીમે ધીમે વાકા થતો થતો એક ઠેકાણે પ્રકાશરૂપે ગોળ બની જાય છે સુખને સીધી લીટીમાં લખાવતા જઈએ તો તે વકાઈને કુખ થઈને ગમ્મુ રહે છે — જૂનને ઠેલતા ઠેલતા ચાલીએ તો તે એક ઠેકાણે સુધારાની રેખા ઉપર આપોઆપ આવી પહોંચે છે.

એનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે અનંતમાં વિરુદ્ધતા પ્રત્યે પક્ષપાત નથી અખડ આગમનના ગોળામાં પૂર્વ દિશાનું પૂર્વત્વ નથી, પશ્ચિમ દિશાનું પશ્ચિમત્વ નથી — ત્યાં પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી, એટલું જ નહિ, વિચ્છેદ પણ નથી. પૂર્વ પશ્ચિમનું વિરોધત્વ ખડ-‘હ’ ના વિરોધત્વને આધારે જ રહેલું હોય છે.

આ જે વસ્તુ ઘટના નથી હતાં છે, એને શું નામ આપી શકાય? વેદાન્તે એને માયા નામ આપ્યું છે — અર્થાત્ ઘટ જે અર્થમાં સત્ય છે તે અર્થમાં એ સત્ય નથી એ માયા છે ત્યારે ત્યારે એને ઘટની સાથે મેળવીને જોવા જઈએ છીએ ત્યારે ત્યારે એ અદૃશ્ય થઈ જાય છે ઘટની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો એ બધું જ અખડ ગોળામાં અનંત ભાવે સમાઈ જાય છે પણ આપણી વ્યક્તિગત દૃષ્ટિએ જોવા જતાં એ બધું વિરોધમાં બેઠોમાં બહુમાં નાનાવિધ વિશિષ્ટતાઓમાં વહેંચાઈ જાય છે.

આથી જેઓ પેલા અખડ અદ્વૈતની સાધના કરે છે તેઓ ઘટને વિશેષોથી મુક્ત કરીને વિશુદ્ધ ભાવે ઓળખે છે ઘટને તેઓ નિર્વિશેષ

તરીકે ઓળખે છે અને એ નિર્વિશેષનો સાક્ષાત્કાર કરવો એને જ તેઓ જ્ઞાનનું અતિમ લક્ષ્ય સમજે છે

અદ્વૈતની આ જે વિરાટ સાધના, એમાં માણસ વતેઓછે અશે પ્રવૃત્ત હોય છે, એને જ માણસ એક સમયે એક સ્વતંત્ર વિશેષ ધટના તરીકે જાણ્યો હોય ત્યાર પછી તેને એક વિશ્વવ્યાપી અતિવિશેષની સાથે જોડી દઈને જ્ઞાનને બંધન મુક્ત કરી દીધું. આમ કરવાથી જ માણસ જ્ઞાનની સાર્થકતા પામી શક્યો

માણસ અદ્વૈતને જ્યારે અત્યંત વિશેષ રૂપે ઓળખે છે ત્યારે તે પોતાના તે 'હું' વડે બધી જાતના દુષ્કર્મો કરી શકે છે માણસની ધર્મભાવના તેને સતત શીખવતી હોય છે કે તારું 'હું' સર્વેસર્વો નથી તારા 'હું'ને સમાજના 'હું'માં મુક્ત કરી દે, અર્થાત્ તારા વિશેષત્વને અતિવિશેષત્વ તરફ લઈ જા

એ અતિવિશેષત્વ તરફ જો વિશેષત્વને ન લઈ જઈએ તો સસાર ભય કર વિશિષ્ટ મૂર્તિ ધારણ કરીને આપણી ગરદન ઉપર ચડી બેસે છે — તેની બધી જ વસ્તુ અત્યંત ઓગળે પડે છે પૈસા પછી તદ્દન સર્વેસર્વો બની જઈને નહિ પૈસાને એના વિરુદ્ધ બતાવી દે છે કે પૈસાનો બોળો કેમે ક્યાં આપણે ઉતારી શકતા નથી

આ બંધનમાંથી, આ બોળમાંથી મુક્તિ આપવાને માટે માણસમાં મોટી મોટી ભાવનાઓ, મન્યભાવનાઓ, ધર્મભાવનાઓ ટેકેટકેટથી રીતે કામ કરતી હોય છે ! મોટામાં નાનાના વિશેષત્વો પોતાની ઐકાન્તિકતાને ત્યાગ કરે છે, એટલા માટે મોટામાં વિશેષનો ઉચ્છવ ઝોઝો હોવાને લીધે માણસ મોટી ભાવનાના જ્ઞાનમાં નાનાનું બંધન, પૈસાનું બંધન, ખ્યાતિનું બંધન છોડી દઈ શકે છે

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે નિર્વિશેષની દિશામાં જ માણસની બધી ઉચ્ચ આકાંક્ષા, બધા ઉન્નતિના પ્રયાસો કામ કરતા હોય છે

અદૈતવાદે, માયાવાદે, વૈરાગ્યવાદે માણુમના આ ભાવને, આ સત્યને ઉચ્ચગતિ રૂપે જોયું છે આથી અદૈતવાદે માણુસને એક મોટી સપતિ અર્પેલી છે તેનામા જુદા જુદા અન્યથા અને અર્ધવ્યક્ત ભાવે જે સત્ય કામ કરતું હતું, તેનો બધા આવરજો હટાવી દઈને સપૂર્ણ પરિચય કરાવ્યો છે

પણ જમે ત્યાથી વિસિદ્ધતા નામની એક વસ્તુ આવી છે તેને મિથ્યા કહીએ કે માયા કહીએ પણ તેનામા એક ભારે શક્તિ રહેલી છે—તે છે એ શક્તિ તેને કપાથી મળે છે ?

બ્રહ્મ સિદ્ધાન્તી કોઈ શક્તિ (એને શપ્તાન કહે છે બીજી કોઈ નામ આપો) એ નુ બદ્ધારથી જોર કરીને આ માયાનો આરોપ કરેલો છે ? એમ તો કેમ કહ્યું મળી શકતું નથી

ઉપનિષદમા આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ છે કે, આનન્દાદ્યેવ સત્ત્વમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે । —બ્રહ્મના આનન્દમાથી જ આ બધું ઉત્પન્ન થાય છે એ તેની છાંછા છે—તેનો આનન્દ છે બહારનું જોર નથી

આની રીતે વિશેષનો માર્ગ વ્યાપીને પેલા નિર્વિશેષમા, આનન્દમાં જેવા પહોંચી જઈએ છીએ કે તરત જ લીટી વળાક સર્જને ફરી વિશેષ તરફ પાછી આવે છે પણ તે વખતે એ બધા વિરોધને આનન્દ મારફતે જોરા પામીએ છીએ—પછી તે આપણને બાધી શકતું નથી કર્મ પછી આનન્દનું કર્મ બનીને ક્યાકાશનો ત્યાગ કરીને ઊગરી જાય છે—સસાર ત્યારે આનન્દમય બની જાય છે પછી કર્મ જ ચરમ રહેતું નથી સસાર જ પછી ચરમ રહેતો નથી, આનન્દ જ પછી ચરમ બની જાય છે

આ પ્રમાણે મુક્તિ આપણને ચોગમા લઈ આવે છે, વૈરાગ્ય આપણને પ્રેમમા ઉત્પત્તિ જાય છે

૪૬

બે

૪થી માસ, ૧૩૧૫

સ પર્યગાચ્છુકમકાયમવળમસ્તાવિર શુદ્ધમપાપવિદ્મ ।

કવિર્મનીષી પરિભૂ સ્વયમૂર્યાપાતપ્યતોઽર્ચાન્ સ્વરૂપાત્

સાચ્ચતીમ્ય સમાપ્ત ॥

ઉપનિષદના આ મત્રની ૬ ક્ષણ વખતથી અવગત કરતો આગો હતો અનેક કારણોસર એ મત્ર મને મેળ વગળો અને વિચિત્ર લાગતો હતો

નાનપણથી જમે એ મત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે સાંભળતા આવ્યા છીએ—

તે સર્વવ્યાપી, નિર્મળ, નિરુપચ, સિદ્ધ અને મહારહિત, શુદ્ધ અને અપાપવિદ્ છે તે સવદર્શી, મનનો નિમતા, સૌથી મધ્ય અને સ્વપ્રકાશ છે તે હમેશા સોઠાને વધાવેલ અર્થો રચી આપે છે

ધ્યારના નામ અને સ્વરૂપની માઠી જુદે જુદે ઠેકાણે સાબળી સાબળીને આપણે ટેવાઈ ગયા છીએ હવે એવું રહણ કરી જવું એટલું સહેલું થઈ ગયું છે કે, એ માટે વિચાર કરવો પડતો નથી —એટલે જ સાબળે ■ તેનામા પણ વિચાર જામતો નથી

બાળપણમા એ મત્રને મે ચિતન દ્વારા ઝડપી કયો નહોતો, બળકે મારા ચિતનમા એકે પ્રકારનો બળગનો લાગ હતો એક તો એના લાકરજીર્મા અને રચનાસૈતીમા એકે પ્રકારની લાગે સિધિપતાં ન્તેવામા આવતી. તે સર્વવ્યાપી છે—એ વાત એક ક્રિયાપદ દ્વારા પ્રગટ કરવામા આવી છે, જેમ કે—સ પર્યગાત્, ત્યાર પછી તેની બીજી સશાઓ શુક્મ અકાયમ વગેરે વિશેષજી-પદો દ્વારા વ્યક્ત થઈ છે બીજી, શુક્મ અકાયમ એ બધા નપુસક લિંગમા છે, ત્યાર પછી

એન્દ્રમ ધર્મિર્મનીષી વગેરે પુનિગ વિશેષજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવામા આવ્યો છે ત્રીજુ એ ૩, જનને સરીર નથી કહે ત્યા મુધી તો નભાવી લેનાય પણ પ્રણુ નથી સ્નાયુ નથી એમ કહે એ એન્દ્ર તો બિન જરૂરી છે અને ઉપરાત એથી નિરૂપણ કષ્ટક નીચા સ્તર ઉપર આવી જાય છે આ બધા કારણોસર આપણી ઉપાસનાનો આ મત્ર લાખા વખત મુધી અને મૂઝવ્યા કરતો હતો

અત કરણુ જ્યારે જાનને મદલુ મરવાને તૈયાર નથી હોતુ ત્યારે શ્રદ્ધાદીન શ્રોતા આગળ વચ્ચે પોતાનો સમન્ત અર્થ પ્રુ નો કરતા નથી. અધ્યાત્મમત્રને જ્યારે સાલિત્ય સમાનોઅમ્ના કાને સાલળીએ હીએ ત્યારે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ તેનો મોઝ વિચાર કરી સમ્તા નથી મારુ પણ એમ જ થયુ હતુ

પણુ એ માટે મને પસ્તાવો થતો નથી બનકે આનંદ થાય છે મૂલ્યવાન વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવી ત્યારે જ સૌભાગ્ય ગણાય જ્યારે તેણુ મૂલ્ય સમજવાની થોડીધણી શક્તિ આપણુમા આવી હોય — વસ્તુની ખોળનો સાચો અનુભવ થયા પહેલા જ જો તે આપણુને મળી જાય તો પામવાનો આનંદ અને સફળતા જાનેથી આપણે વચિત રહીએ હીએ

પહેલા કુ એ જોઈ શક્યો નહોતો કે એ મત્રના બે ચરણોમા બે ક્રિયાપદો પ્રધાન સ્થાને રહેના છે એક વચગાત્ — તે સર્વત્ર પહોંચી ગયેતુ છે સર્વત્ર જ છે અને બીજુ છે વ્યવસાત્ — તણે બધુ જ રચ્યુ છે આ મત્રના એક અર્ધમા તે છે અને બીજા અર્ધમા તે રચે છે

જ્યા તે હિ એમ મહેતુ છે ત્યા વિશેષજ્ઞો નપુસક નિગના હિ અને જ્યા તે રચે છે એમ કયુ છે ત્યા વિશેષજ્ઞો પુનિગ છે એટલે કાઈ પણ બિનજરૂરી સન્દ વાપર્યો વગર વ્યાકરણના એક સૂચન દ્વારા આ મત્રે એક ગભીર સાર્થમ્તા પ્રાપ્ત કરી છે

તે સર્વત્ર છે કારણુ તે મુક્ત છે તેને કયાય કશી બાધા

નથી. નથી શરીરની બાધા, નથી પાપની બાધા. તે છે એ ધ્યાનને પૂર્ણ કરવા માટે તેના તે મુક્ત વિશુદ્ધ સ્વરૂપને મનમાં ઉજ્જવળ બાવે જોવું જોઈએ. તે કશાથી જ બંધાયેલું નથી એ જ સર્વવ્યાપિતાનું લક્ષણ છે.

જેને શરીર છે તે સર્વત્ર હોઈ શકતું નથી. તે સર્વત્ર હોતું નથી એટલું જ નહિ તે સર્વત્ર નિર્વિકારભાવે રહી શકતું નથી. કારણ, શરીરનો ધર્મ જ વિકાર છે. તેને શરીર નથી એટલે તે નિર્વિકાર છે, અપ્રણુ છે. જેને શરીર છે તે વ્યકિત સ્નાયુ વગેરેની મદદથી પોતાના પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે — એ જાતની મદદ એને માટે બિલકુલ બિનજરૂરી છે શરીર નથી એમ કહેવાને લીધે શું શું કહેવાયું તે એ ભ્રમણ અને ભ્રમણ વિશેષણ દ્વારા વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે — તેને શારીરિક સીમા નથી એથી તેને વિકાર નથી. અને ખંડભાવે ખંડ ઉપકરણો દ્વારા તેને કામ કરવું પડતું નથી. તે શુદ્ધ અવાપશિદ્ધ — કોઈ પણ પ્રકારની પાપરૂપિ તેને એક બાજુએ ઝુકાવી પાડીને એક તરફ બાધી રાખતી નથી એટલે તે સર્વત્ર સપૂર્ણ સમાન છે. આ ધર્મ ॥ પર્યગાત્રની વાત.

ત્યાર પછી — સ વ્યદધાત્, જેમ અનંત દેશમાં તે પર્યગાત્ર તેમ જ અનંત કાળમાં તે વ્યદધાત્. વ્યદધાત્ શાશ્વતીભ્ય સમાખ્યઃ । તે સદાકાળથી રચના કરતો આવ્યો છે અને સદાકાળ માટે રચના કરે છે. તે રચનામાં લેણ પણ અવ્યવસ્થા નથી — ચાયાતપ્યતોડર્ચાન્ વ્યદધાત્ — ત્યાનો જે અર્થ હોય બગાળર તે જ બિલકુલ યયાતથ રૂપે તે રચે છે. એમાં લેણ પણ ફેર પડવાનો સભવ નથી.

આ જે રચના કરે છે તેનું સ્વરૂપ કેવું છે? તો કે તે કવિ છે. અહીં કવિના પદ્યોય તરોકે સર્વદર્શી શબ્દ બરાબર બંધાયેસતો ચાય એમ નથી. કારણ, અહીં તે કેવળ જુએ છે એમ નહિ, તે રચે છે. કવિ કેવળ જુએ છે, બાંને છે એટલું જ નહિ, તે પ્રગટ કરે

છે. તે કવિ છે, અર્થાત્ તેના આનંદ એક સુવ્યવસ્થિત સુખમાં સુવિદિત છંદમાં પોતાને પ્રગટ કરે છે, તે તેનું આ જનનમદાકાન્ત બેનાં જ અજર પડી જાય છે જગત-પ્રકૃતિમાં તે કવિ છે, માણસના મન પ્રકૃતિમાં તે અધીશ્વર છે. વિશ્વમાનવનું મન પોતાની મેળે મેળે મેળે તેમ કંઈક કરે છે એમ નથી, તે તેને ગૃહ રીતે નિયંત્રિત કરીને ક્ષુદ્રમાથી જૂઠા તરફ, સ્વાર્થમાથી પરમાર્થ તરફ સર્જી જાય છે. તે જ પરિભ્રુ છે. શું જગત-પ્રકૃતિ કે શું માણસનું મન, સર્વત્ર તેલું પ્રભુત્વ છે. પણ તેનું કવિત્વ અને પ્રભુત્વ બદારના કથાથી નિયંત્રિત થતું નથી, તે સ્વયંજૂ છે—તે પોતે જ પોતાને પ્રગટ કરે છે. એટલે તેના કાર્યમાં તેની રચનામાં બદારથી દેશમાં કે કાળમાં બાધા કરનાર કંઈ નથી—અને એ જ કારણથી તેનું વિધાન શાશ્વતકાળમાં અને યથાતથરૂપે થતું હોય છે.

આપણા સ્વભાવમાં પણ આ જનનના ભાવેપ્રયોગ અને કર્મણિ-પ્રયોગ એમ બે પ્રયોગ હોય છે આપણે પણ હોઈએ છીએ. આપણું હોયું જેટલું બાધામુક્ત અને સંપૂર્ણ હશે તેટલું જ આપણું કરવું પણ સુદર અને યથાયોગ્ય બની રહેશે. આપણા હોવાની પૂર્ણતા શામાં રહેલી છે? તો કે પાપચત્વ વિશુદ્ધતામાં. વૈરાગ્ય દ્વારા પાપ-બંધનમાથી મુક્ત થાઓ, —પવિત્ર થાઓ, નિર્વિકાર થાઓ. એ બ્રહ્મચર્યની સાધના દ્વારા તમારું હોયું જેમ જેમ સંપૂર્ણ થશે તેમ તેમ તમારા બાધામુક્ત નિષ્પાપ ચિત્ત દ્વારા સર્વત્ર વ્યાપ્ત થતા જશે, જેમ જેમ બાધામાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત કરતા જશે — તેમ તેમ તમે સંસારને કાવ્ય બનાવી દેજો, મનને રાજ્ય બનાવી દેશો, બદાર અને અંદર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરશો. અર્થાત્ આત્માનું સ્વયંજૂત્વ સ્પષ્ટ થશે, તમને સમજશે કે તમારી અંદર મુક્તિનું એક અધિષ્ઠાન રહેતું છે

એક જ અનંતચક્ષમાં ભાવ અને કર્મ કેવાં મેળેલાં છે, હોવા-

માથી કરવું આપોઆપ પોતાના સ્વયં જ્ઞાન દ્વારા કેવી રીતે સીદ્ધિમાં અને એશ્વર્યમાં અનેક રૂપે પ્રગટ થાય છે, વિશુદ્ધ નિર્વિશેષ કેવી રીતે વિચિત્ર વિશેષમાં પડ્યાય છે, જે અકાય છે તે કાયની કા-વચ્ચના કરે છે, જે અપાપરિદ્ધ છે તે પાપપુણ્યમય મનનું અધિપતિ બને છે — એમાં ક્યાય છેદ જોવામાં આવતો નથી — ઉપનિષદના એક નાના સંખ્યા મંત્રમાં આ વાત આખી કહેવામાં આવેલી છે

૪૭

વિશ્વવ્યાપી

પત્રી માર્ગ, ૧૩૧૫

યો દેવોઽન્મૌ, યોઽમ્મુ, યો વિષ્ણુ મુવનમારિવેશ ।

ય આપપિષુ યો વનસ્પતિષુ તસ્મૈ દેવાય નમોનમ ॥

જે દેવ અગ્નિમાં છે, જે જલના છે, જે વિશ્વમુવનના પ્રવેશીને રહેલા છે, જે આપધિમાં છે, જે વનસ્પતિમાં છે તે દેવને વારવાર નમસ્કાર કરું છું

ધૃતિર સર્વત્ર છે એ વાતને આપણે ખૂબ ટેરાઈ ગયેલા છીએ એટલા માટે આ મંત્ર આપણને બિનજરૂરી લાગે છે અર્થાત્ એ મંત્રથી આપણા ચિત્તમાં કોઈ નિચાર જામતો નથી

તેમ છતાં એ વાત પણ સાચી છે કે ધૃતિરના સર્વવ્યાપીપણા વિશે આપણે ગમે એટલા નિશ્ચિત હોઈએ તોગે તસ્મૈ દેવાય નમોનમ — એ આપણા અનુભવની વાત નથી — આપણે એ દેવને નમસ્કાર કરી શકતા નથી ધૃતિર સર્વવ્યાપી છે એ દેવજ્ઞ આપણે સાબળેલી વાત છે સાબળેલી વાત જૂની થઈ જાય છે, મરી જાય છે આ વાત પણ આપણે માટે મરેલી વાત છે

પણ એ વાત જેમણે કાને સાભળીને ઉચ્ચારી નથી — જેઓ મત્રદ્રષ્ટા છે, મત્રને જેમણે જોયો છે ત્યાર પછી ઉચ્ચાર્યો છે, તેમની તે પ્રત્યક્ષ ઉપનિધિની વાણીને આપણે બેધ્યાનપણે સાભળીએ તે નહિ આશે એ વચન કેટલું સાચું છે તે આપણે પૂર્ણ આધ્યાત્મિક સમજાએ તો સારું.

જે વસ્તુનો આપણે દમ્ભેષા ઉપયોગ કરતા દોષીએ છીએ, જેનાથી આપણું પ્રયોજન સંધાનું દોષ છે, તેનું તાત્પર્ય આપણે મન અત્યંત સકુચિત બની જાય છે. આર્થ વસ્તુ પોતે શુદ્ધ છે એવું જ નહિ, તે જેના જેના ઉપર દાથ નાખે છે તેને પશુ શુદ્ધ બનાવી દે છે એવું જ નહિ, જે માણસનો આપણે ખાસ પ્રયોજનને માટે ઉપયોગ કરીએ છીએ તે આપણી આગળ પોતાનું માનવત્વ ખોઈતે વિશેષ યત્ન રૂપ બની જાય છે કારકુન તેની ઓફિસના સાહેબને મન સુખ્યત્વે યત્ન દોષ છે રાજાને મન સૈનિક યત્ન દોષ છે જે ખેડૂત આપણને અન્ન પૂરું પાડે છે તે સજ્જન હજી બની જાય છે કોઈ દેશના રાજાનાં જે દરનાપૂર્વક એવું માનતા દોષ કે એ દેશને વીધે તેમને ધણી ધણી સગવડો મળે છે, તો તે દેશને તેઓ સગવડના કચેર જડ આપણથી દાકીને જોશે — પ્રયોજનના સબધની પાર જે ચિત્ત રહેતું છે તેને તેઓ જોઈ જ શકતા નથી.

જગતને આપણે અત્યંત વ્યવહારની વસ્તુ બનાવી દીધી છે એવું તેના જળી, મધજી અને વાયુની આપણે અવજા કરીએ છીએ — તેઓને આપણે અલંકારપૂર્વક સેવક કહીએ છીએ, અને જગત આપણે મન એક યત્નરૂપ બની જાય છે.

એ અવજા દ્વારા આપણે પોતાને જ વચિત કરીએ છીએ જેને આપણે મહત્ત્વ રૂપે પામત તેને આપણે શુદ્ધ રૂપે પામીએ છીએ, જેનાથી આપણું ચિત્ત પશુ તૃપ્ત થાત તેનાથી કેરળ આપણું ચેત્તુ ભરાય છે.

જેઓ જળી, સ્થળ અને વાયુને કેવળ રોજ રોજના વ્યવહાર

દ્વારા જીવું અને સંકુચિત રૂપે જોતા નથી, જોએ નિત્ય નવી દૃષ્ટિ અને ઉજ્જવલ જાગૃત ચૈતન્ય દ્વારા વિશ્વને અંતરમાં સમાદત અતિ-ચિત્તી પેઠે સ્વીકારે છે, અને ચરાચર સંસારની વચ્ચે હાથ જોડીને બિશા રહીને કહે છે:—

યો દેવોઽમૌ, યોઽપ્સુ, યો વિશ્વ મુગ્ધમાવિવેશ ।

ય ઓપવિષુ, યો વનસ્પતિષુ તસ્મૈ દેવાય નમોનમઃ ॥

તેમણે ઉચ્ચારેલા આ સજીવ મનને જીવનમાં પ્રવેશ કરીને ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે એ જ્ઞાનને સર્વત્ર સાર્થક કરે. જે સર્વત્ર પ્રત્યક્ષ છે, તેના પ્રત્યે તમારી લક્ષિત સર્વત્ર જિજ્ઞાસા જાગે.

બોધશક્તિને વધુ વાર આજણ રાખશે નહિ, દૃષ્ટિની પાછળ સમસ્ત ચિત્તને પ્રેરણુ કરે. જમણી બાજુએ ડાબી બાજુએ, નીચે ઉપર, આગળ પાછળ ચેતના દ્વારા ચેતનાનો સ્પર્શ પામે. તમારામાં જે બીજાં જિજ્ઞાસાનુભૂતિ રહે છે તે બીજાં જિજ્ઞાસા દ્વારા જીવંત-વ્યવહારમાં સર્વવ્યાપી થીનું જ્ઞાન ધરા — ચેતાની તુચ્છતા વડે અગ્નિ જળને તુચ્છ ન ગણી કાઢે. બધું જ આશ્ચર્યમય છે, બધું જ પરિપૂર્ણ છે. નમોનમઃ, નમોનમઃ — સર્વત્ર જ માથું નમે, હૃદય નમ્ર બને, અને આત્મીયતા ફેલાઈ જાય. જે વગર મૂંઝવે મળ્યું છે તેને સચેતન સાધનાના મૂલ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત કરે, જે અજ્ઞાન, અક્ષય સંપત્તિ બહાર રહેલી છે તેને અંતરમાં સ્વીકારીને ધન્ય થાય.

ય ઓપવિષુ, યો વનસ્પતિષુ તસ્મૈ દેવાય નમોનમઃ — પહેલી પંક્તિમાં કહ્યું છે કે જે અગ્નિમાં છે, જે જળમાં છે, જે વિશ્વજીવનમાં પ્રવેશીને રહેલો છે. ત્યાર પછી આવે છે જે ઓપવિમાં છે, વનસ્પતિમાં છે તેને વારંવાર નમસ્કાર કરું છું.

પહેલી નજરે એમ લાગવાનો સંભવ છે કે પહેલી પંક્તિમાં જ વાત પૂરેપૂરી કહેવાઈ ગઈ છે — તે વિશ્વજીવનમાં રહેલો છે — તે

પછી શા માટે અંત ભાગમાં વાવને આટલી નાની બનાવી દઈને ઓષધિ અને વનસ્પતિનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે?

ખરું જોતાં માણસને માટે એ જ અંતિમ વાણી છે. ઈશ્વર વિશ્વભુવનમાં છે એમ કહેવું મુશ્કેલ નથી અને આપણે આનાપાસે જ એમ ખોલીએ છીએ, એટલું કહેવા માટે આપણી ઉપલબ્ધિ ખૂબ સત્ય હોવાની જરૂર નથી. પરંતુ ત્યાર પછી પણ જે ઋષિએ કહ્યું કે ઈશ્વર આ ઓષધિમાં, આ વનસ્પતિમાં છે, તે ઋષિ મંત્રદ્રષ્ટા. તેઓ મંત્રને કેવળ મન દ્વારા પામ્યા નહોતા, દર્શન દ્વારા પામ્યા હતા. એ ઋષિ પોતાના તપોવનમાં તરુલતાઓ વચ્ચે કેટલા પરિપૂર્ણ સચેતન ભાવે રહેતા હતા, તેઓ જે નદીના જળમાં સ્નાન કરતા તે જેવું પવિત્ર સ્નાન હતું, કેવું સાચું સ્નાન હતું, તેઓ જે કૃષ્ણ ભક્ષણ કરતા તેના સ્વાદમાં કેવો અમૃતનો સ્વાદ હતો, તેમની નજરે પ્રભાતનો સૂર્યોદય કેવો ગભીર ગભીર, કેવો અપૂર્વ ગ્રાણમય ચૈતન્યમય સૂર્યોદય હતો — એનો જ્યારે નિચાર કરીએ છીએ ત્યારે હલ્લ શમાયિત થાય છે.

ઈશ્વર વિશ્વભુવનમાં છે એમ કહીને તેને સહેજે વિદાય કરી દીધે નહિ ચાલે — ક્યારે કહી ચક્રીશ્વ કે તે આ ઓષધિમાં છે, આ વનસ્પતિમાં છે!

૪૮

મૃત્યુ

૬મી માસ, ૧૩૧૫

કલકત્તા

આજે પિતૃદેવતા મૃત્યુની સંવત્સરી છે

તેમણે એક સમયે હમી પોષને દિવસ ધર્મદોષા લીધી હતી.

શાંતિનિકેતનમાના આગ્રમમા તેમના એ દીક્ષાસ્થિનો વાર્ષિક ઉત્સવ અમે ઊજવતા આવ્યા છીએ

એ જી પોતે એમણે જે દીક્ષા લીધી હતી તે દીક્ષાને ફરી માધને મૃત્યુ દિવસે સંપૂર્ણ કરીને પોતાના મહત્ત્વ જીવનના નતનું ઉદ્ઘાપન તેઓ કરી ગયા છે

જ્યોતમાથી જ્યોત સળગાવરી પડે છે તેમના તે પરિપૂર્ણ જીવનમાથી આપણે અગ્નિ લેવાનો છે

એટલા માટે જી પોતે જો તેમની દીમા દેવ તો ફરી માધ એ આપણી દીક્ષાનો દિવસ છે તેમના જીવનની સમાપ્તિ આપણા જીવનને દીક્ષા આપે છે, જીવનની દીક્ષા

જીવનનું નત ખૂન કમલુ મત છે એ મતનું ક્ષેત્ર ખૂન વિગાળ છે એનો મત્ર ખૂન દુર્લભ છે, એનું કર્મ ખૂન વૈરિધ્યમય છે એનો ત્યાગ અનિશ્ચય દુઃખાધ્ય છે જેઓ લામા જીવનના નાનાનિધિ મુખે અને દુઃખેમા, સપત્તિમા અને રિપત્તિમા, માનમા અને અપમાનમા પોતાના એક મનને કદી જૂલ્યા નહોતા, પોતાના એક લક્ષ્યમાથી કદી વિચલિત થયા નહોતા, જેમના જીવનમા આ પ્રાર્થના સાચી બની ગઈ હતી કે — માહ વ્રજા નિરાકુર્યામ્ મા મા વ્રજા નિરાત્કરોત્, અનિરા કરણમહત્ — મારો અહ ત્યાગ કર્યો નથી હું જીવો ત્યાગ ન કરું, અહનો ત્યાગ ન થાઓ, — તેમની પાસેથી જ આજે આપણે વિદિષ્ત જીવનને એક લક્ષ્યમા સાર્થકતા અર્પવાનો મત્ર રૂ જી કરીશું

બરાબર પાકેલું ફળ જેમ દીઠાથી છૂટું થઈને પોતાને સંપૂર્ણ પળે અર્પણ કરી દે છે — તે જ પ્રમાણે મૃત્યુ દ્વારા જ તેઓ પોતાના જીવનનું આપણને દાન કરી ગયા છે મૃત્યુ મત્સ્યે ન મેળવીએ તો આટલી સંપૂર્ણ રીતે મેળવી શકાતું નથી જીવન નાનાનિધિ સીમાઓ દ્વારા પોતાને વીટીને પોતાનું રક્ષણ કરે છે — કાઈ ને કાઈ બાધા ઉત્પન્ન કરે છે

મૃત્યુ દ્વારા જ તે મહાપુરુષ પોતાના સપૂર્ણ જીવનને અર્પણ કરી ગયા છે — એની બધી બાધાઓ દૂર થઈ ગઈ છે — એ જીવનને આપણા કોઈ સામાજિક પ્રયોજનની તુચ્છતા કે કોઈ લૌકિક અને સામયિક સબધની ક્ષુદ્રતા અતી નથી તેથી સાધે કેવળ એક જ સપૂર્ણ સબધ રહ્યો છે અને તે સબધ તે અમૃતનો સબધ મૃત્યુ જ એ અમૃતને પ્રગટ કરે છે

મૃત્યુએ આજ તેમના જીવનને આપણામાના દરેકની નજીક આણી આપ્યું છે, દરેકના અંતરમાં આણી આપ્યું છે હવે જો આપણે તૈયાર હોઈએ જો તેમનો સ્વીકાર કરીએ તો તેમના જીવનની સાથે આપણા જીવનના રાસાયણિક અભિનનના માર્ગમાં કોઈ અડચણ રહેતી નથી તેમના પાર્થિવ જીવનનું સમર્પણ આજે જાનમાં પૂરેપૂરું થયું છે એટલે તેઓ આજ સપૂર્ણ રૂપે આપણા સૌના થયા છે વનના ફૂલ પૂજા પૂરી થતા પ્રસાદીફૂલ બનીને આજે વિશેષરૂપે બવાની રંગુ બની ગયા છે આજે એ ફૂલમાં તેમની પૂજાનું પુણ્ય સપૂર્ણ થયું છે આજે એ ફૂલમાં તેમના દેવના આશીર્વાદ મૂર્તિમાન થયા છે એ પવિત્ર નિર્માણ માથે ચાલીને આજે આપણે ઘેર જઈએ એટલા માટે તેમના મૃત્યુભિનો ઉત્સવ છે વિશ્વપાવન મૃત્યુ આજે જાતે તે મૃત જીવનને આપણી સમક્ષ પ્રગટ કરીને બેઠો છે — આજનો દિવસ આપણે માટે વ્યર્થ ન બને

એક સમયે કોઈ ઊભી પોષાને દિવસે તેમણે એકનાએ અમૃત જીવનની દીક્ષા લીધી હતી તે દિવસની ખબર જાણી જાણીને પડી હતી ફરી માથે જ્યારે મૃત્યુ પડ્યો એટલે જોઈને જોયું ત્યારે કશું જ ગુપ્ત રહ્યું નહિ તેમની એક દિવસની તે એકનાની દીક્ષા આજે આપણે બધા મળીને ગ્રંથ કરવાના અધિકારી થયા છીએ એ અધિભારને આપણે સાર્થક કરીને જઈએ

૪૯

નવયુગનો ઉત્સવ

પોતાની અસંપૂર્ણતામાં સંપૂર્ણ સત્યને શોધી કાઢતાં સમય ભાગે છે. આપણે ખરેખર શું છીએ, આપણે શું કરીએ છીએ, તેનું પરિણામ શું છે, તેનું તાત્પર્ય શું છે, તે સ્પષ્ટપણે સમજવું સહેલું નથી.

બાળક પોતાને ધરતું બાળક જ સમજે છે. પોતાના ધરના સંબંધને જ તે અંતિમ સંબંધ સમજે છે. તેને ખબર નથી કે તે ધર કરતાં અનેકગણો મોટો છે તેને ખબર નથી કે માનવજીવનમાં સૌથી મોટો સંબંધ તેના ધરની બહાર જ છે.

તે માણસ છે એટલે તે સમસ્ત માનવનો છે જો તે ફળ હોય તો તેનાં માખાપ કેવળ દૌંટાણ છે, સમસ્ત માનવજાતની સાથે છેક મુળિયાથી માડીને ડાળ સુધી તેને મજબૂત સંબંધ છે.

પણ તે કેવળ ધરનો જ નથી, તે માણસ છે, એ વાત બાળક ધણી સમય સુધી જાણતો જ નથી હોતો. તેમ છતાં એ વાત તેણે એક દિવસ જાણવી જ પડશે કે ધર તેને ધરની અંદર જ સંપૂર્ણપણે આત્મસાત્ કરવા માટે ઉઠેરતું નથી. તે માનવસમાજને માટે જ મોટો થાય છે.

આપણે આજે પચાસથી વધુ વર્ષ થયાં આ ૧૧મી માધનો ઉત્સવ જિજ્વતા આવ્યા છીએ. આપણે શું કરીએ છીએ, આ ઉત્સવ શાનો ઉત્સવ છે, એ આપણે સમજવાનો વખત આવ્યો છે; હવે વિલંબ કરીએ તો નહિ ચાલે.

આપણે માનતા હતા કે આપણો આ ઉત્સવ આત્મસમાજનો ઉત્સવ છે. આદ્યસંપ્રદાયના માણસો પોતાની આખા વરસની ક્લાન્ટિ

અને અવસાદને ઉસરના આનંદમાં વહેવડાવી દેશે પોતાના જીવનને
લાગેનો ધસારો બરપાઈ કરી લેશે રાજ રાજની બેઠી થશે મનિનતા
ધોઈ નાખશે મહેલ સરના હોલમાં તિલનવીનતાનો જે અમૃતનો ઝરો
છે તેના જલનુ પાન કરશે અને તેમાં જ સ્નાન કરીને તરતના
જન્મેતા બાળાની પેઠે મૃદુલ બની જશે

એ વાત એ આનંદ બ્રાહ્મસમાજના હિંસરમાથી જે લઈ શકે
તો બ્રાહ્મસમાજના ધન્ય થઈ જાય પણ એનામાં જ ઉસરનો અનિમ
પરિચય આપણે પામી શકતા નથી આપણો આ ઉત્સવ બ્રહ્મ
સમજ પ્રતા ધગો મોટો છે મેંજુ જ નહિ એને જે ભારતવર્ષનો
ઉત્સવ મનીએ તોરે એનું ગૌરવ ઓછું મ્યું ગણાશે

હું હું કે આપણો આ ઉત્સવ માનવસમાજનો છે એ વાત
જે પૂરેપૂરી પતી પૂરતી આજે નહિ કહી શકીએ તો ચિત્તો જાગે
દૂર નહિ ધાય તો એ ઉત્સવો ઐશ્વર્યભાર આપણી નાગળ પૂરેપૂરો
ગામો નહિ આપણે બરાબર જાણ્યા વગર જ પાછા જઈશું કે
શાના યત્નમાં આપણો આમતલ મળ્યું હતું

આપણા ઉત્સવને બાળો સવ કહીશું પણ બાળો સવ નહિ કહીએ
એના સમ્બંધ સથે ન આજે આ યો હું જે સત્ય છે તેના નકારમાં
આ ઉત્સવને સમસ્ત પૃથ્વીમાં આજે દેવાવી દઈને આપણે જોઈશું
આપણું આ નાગપુ આજે પૃથ્વીનું મહાન મથ્ છે એ શું નથી

એક દિવસ ભારતવર્ષે પોતાના તપોવનમાં બિલા રહીને કહ્યું
હું—

મૃજન્તુ વિશ્વ અમૃતસ્ય પુત્રા
આ ચે દિશ્વધામાનિ તણુ
મદાદમેત પુણ મહાત
આદિત્યવર્ણ તમષ પરસ્તાદ ।

૨ પાણી જેમ આખો વખત ડ્યાં કરે છે કે રખેને
 જે અમૃત જિતા તેને કલુષિત બનાવી દે એટલા માટે તે જેમ
 ન્યેતિર્મય અદ્ધ દ્વારા પોતાની ચારે કાર વાડ બાધી દે છે, તેમ
 દીવો પોતા નવર્ષ સતત કલુષની આશંકાથી બહારના વિશાળ
 નથી. મહાન્તમ પુરુષ રાખવાને માટે નિષેધની દીવાલ ચણીને
 હોય છે તેઓ પછી કંઈ સુધ્ધાં તિરસ્કાર કરે છે, — સતત
 એક ક્ષણમાં તેઓ એકદમ વિપત્તિ બાધાઓ બની ક્યાં કરે છે.
 નિત્યકાલ તેમના કંઈ મારફતે પોતાની બાધાઓ બની ક્યાં કરે છે.
 દિવ્યધામને તેઓ પોતાની ચારે કાર ફેલાયેલું તે દીક્ષાને મંત્ર
 માણસના મો તરફ જુએ છે — તે મૂર્ખ હોયવાનવાણી ક્યા
 રાજવ્યકયતી હોય કે દીન દરિદ્ર હોય — તેને અનુદી—
 ઓળખે છે.

તે પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે ભારતવર્ષના તપોવનમ
 સમાચાર આવી પહોંચ્યા હતા, ત્યારે ભારતવર્ષ પોતાને ૧૭મ
 તરીકે જાણતું હતું, ત્યારે તેણે અમૃતના પુલોની સમામાં અમૃતન
 ઉચ્ચાર્યો હતો ત્યારે તેણે કહ્યું હતું—

યરતુ સર્વાણિ મૃતાનિ જાતમન્યેવાનુપસ્યતિ ।
 સર્વમૃતેષુ જ્ઞાત્માન તત્તો ન વિજ્ઞગ્મસ્યતે ॥

જે બધા મૃતોને પરમાત્મા અને પરમાત્માને બધા મૃતોમા જુએ
 છે તે પછી કાંઈની ધૂણા કરતો નથી.

ભારતવર્ષે કહ્યું હતું—

સે સર્વં સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધીરા યુક્તાત્માનઃ સર્વમેવાવિશન્તિ ।

જે સર્વવ્યાપી છે તેને સર્વત્ર પામીને તેની સાથે એકધુન ધીર
 સર્વમા પ્રવેશ કરે છે.

તે વખતે ભારતવર્ષ નિખિલ લોકની વયમાં બીજો હતો; જળ
 સ્થળ અને આકાશને તેણે પરિપૂર્ણ જોયાં હતાં, સર્વપૂર્ણ મધ્યપૂર્ણ

અને અનસાદને ઉત્સવના આનંદમાં વહેવ પડી દેશે, પે તેની આગળ
લાગેનો ધસારો જરૂર પાઈ દરી લેશે રોજ રોજની ભેગી ૧—મે જાણ્યું
ધાઈ નાખશે, મહોત્સવના ફોરમાં નિત્યનીનનાનો જે

છે તેના જાણુ પાન કરશે અને તેમાં જ અનંત દતો કારણ, તે
જાણેના જાણકની પેડે પ્રકૃત્ય બની જશે ॥ સર્વ માનવોને અમૃતના

એ લાભ, એ આનંદ આનંદસંચુક નહોતી, અદકાર નહોતો
તો આત્મપ્રત્યક્ષ ધન્ય થઈ જઈ પ્રવેશ કર્યો હતો તે દિવસ તેનો
પરિચર આપણે પાતમાં કયાંય પણ સક્રિય થયો નહોતો તેનો
સમજ કરતા ધર્મીતની સાથે એકતાનમાં મળી જઈને નિત્યમાનમાં
ઉસર મીઠીએ તો હતો — એ જ તેનો ઉત્સવનો દિવસ હતો

૩ પછી ભગવાન જાણે કયાંથી દોષ પેસી ગયો વિશ્વનો
ને પૂરેપૂરો જાણ્યો બધ થવા લાગ્યા, જુઝાયલા દીવાની પેડે
દર તરફ પોતામાં પોતે પુરાઈ ગયો પ્રમાણ પ્રવાહવાળો નદી જ્યારે
સુકાના માટે છે ત્યારે જેમ જોતજોતામાં અને ને પગને રેતીના બેઠ
માથા ટિચકીને તેની સમુદ્ર તરફ જતી ધારાની ગતિને રૂધી દે છે
તેને અનેક માતા નાના જળાશયોમાં વહેંચી નાખે છે જે ધારા દર
દરના પ્રદેશોની પ્રાણદાયિની હતી, જે દેશદેશાતરમાં શાપતિ વહી લઈ
જતી હતી, જે અત્રાન્ત ધારાનો કલધનિ જગતસંગીતના તાનપૂરાની
પેડે પર્વતના શિખરથી માઠીને મહાસાગર સુધી નિરતર વાગ્યા કરતો
હતો — તે વિશ્વવ્યાપી ધારાને કેવળ ખડ ખડ રૂપે એક એક
નાના ગામડાની વસ્તુ બનાવી દે છે તે ખડ પોતાનું પહેલાં
અક્ય બૂની જઈને વિશ્વનૃત્યમાં પછી સાથ આપતા નથી વિશ્વગીત
સખામાં પડી સ્થાન પામતા નથી — તે પ્રમાણે નિખિન માનવોની
સાથેના ભારતવર્ષના સળધની પુણ્યધારા હજારો સાપ્રદાયિક રેતીના
દાણુઓથી અક્ષિત થઈને ગતિદીન બની ગઈ — ત્યાર પછી
દાય પેરી વિશ્વવ્યાપી કયા છે ? કયા છે પેરી વિશ્વપ્રાણની તરંગ

લીલા ? બધિયાર પાણી જેમ આખો વખત ડ્યાં કરે છે કે રખેને થોડી પણ અશુચિતા તેને કલુષિત બનાવી દે એટલા માટે તે જેમ રનાનપાનના નિષેધ દ્વારા પોતાની ચારે કોર વાડ બાધી દે છે, તેમ આજે બધિયાર ભારતવર્ષ સતત કલુષની આશ કાઢી બહારના વિશાળ સબધને બધી રીતે દૂર રાખવાને માટે નિષેધની દીનાવ અણીને સૂરના પ્રકાશનો અને પવનનો સુધ્ધા તિરસ્કાર કરે છે, — સતત રિભાગ પાડ્યા કરે છે, આખો વખત બાધાઓ જીભી ડ્યાં કરે છે વિશ્વના લોકો ગુરુની પાસે બેસીને જે દીક્ષા લેશે, તે દીક્ષાનો મત્ર કયા છે ? તે દીક્ષાનું મુક્ત મંદિર કયા છે ? તે આત્માનવાણી કયા છે જે એક વાર ચારે દિશામાં એવું કહેતી ચાણ જિવી હતી—

યથા પ્રવત્તયન્તિ યથા માસા બહજરમ્

एव मा ब्रह्मचारिणोपात आयन्तु सवत स्वाहा ।

પાણી જેમ સ્વભાવથી નીચાણ તરફ જાય છે, મહિનાઓ જેમ સ્વભાવથી જ વધ તરફ ઠોકે છે, તેમ બધી જ દિશાઓમાંથી બ્રહ્મચારીઓ મારી પાસે આવે, સ્વાહા

પણુ એ સ્વાભાવિક માર્ગ આજે બધ થઈ ગયો છે ધર્મ, જ્ઞાન, સમાજ પોતાના દરનાજ બધ કરીને બેઠા છે — કેવળ અત યુગની અવરજવરને સારુ ખડકીના બારણાનો ઉપયોગ માત્ર ચાલુ છે

સત્યસપદનુ દારિદ્ર્ય ન પેહુ હોત તો આવી અવદશા કદી થાય જ નહિ જે એમ કહી શકવો છે કે વેદાદ્ય, મે ગાણ્યુ છે, તેણે બહાર આપ્યું જ પડશે, જ્યેષ્ઠ વિશે અમૃતસ્ય મુના ।

આરા દારિદ્ર્યના ત્રાટ અધકારમાં બધા બારીબારણા બધ કરીને જ્યારે આપણે ઊંચતા હતા ત્યારે એક પ્રભાતપંખીના ઠંઠાથી આપણા બધ ધરમાં વિશ્વના શાશ્વતસંગીતનો સૂર આવી પહોંચ્યો — જે સૂરમાં લોકનોકાતરે, યુગયુગાતરે સૂર બેળવ્યો છે, જે સૂરમાં

પૂરીની ધૂળની સાથે સૂઈ અને તારા એક જ આત્મીયનાના આનંદથી ગ્રસ્ત થા કરે છે—એ સુર એક દિવસ સંભળાયો.

ફરીથી જાણે છેક બો-નુ-વેંદાહમેત્તમ્, મે અને બોળખ્યો છે કાને બોળખ્યો છે મં જાદિયવળમ્—જ્યોતિર્ભવને જાણ્યો છે જેને ઈર્ષ્ય હુપારી શકે એમ નથી જ્યોતિર્ભવઃ મ્વા છે મારા ધરના સામાન્યતા તો તે કયાય દેખાતો નથી ના, તારા અધિકાર વડે ઢાકીને તેને લે તારા ધરના હુપાવી રાખ્યો નથી હુ તેને જોઉં છું તપસ પરજાત — તમારા બધા પૂરી રાખેના અધિકારને પેને પારથી, તે જેને તારા સમ્રાજ્યમાં પકડી રાખ્યો છે રખેને ત્યાં કોઈ દાખન માય એમ મ્હીને મંદિરના ખારણા બધ મરી દીધા છે તે તો અધિકાર છે નિખિન માનન ત્યાંથી વારવાર પાછો જાય છે મુર્ચ્ચક ત્યાં દષ્ટિપાત કરતા નથી ત્યાં જાનને સ્થાને જાત્રવચન લકિતને સ્થાને પૂનપદ્ધતિ અને કર્મને સ્થાને ફક્ આચાર છે ત્યાં ખારણે એક લાયક નાં એકેની છે તે મ્હે છે ના ના જીવી આવશે નહિ — દૂર જાઓ, દૂર જાઓ તે કહે છે કાન બધ કરો નહિ તો મત્ર કાને પડશે આધા ખસો નહિ તો આજાછો લાયકો ખારણા ડેનશો નહિ નહિ તો તમારી દષ્ટિ પડશે આટલી બધી ના વડે તે જેને ઢાકી રાખ્યો છે તે અધિકારની વાત નથી કરતે પણ વેંદાહમેત્તમ્ । મે તેને જાણ્યો છે જે નિખિન રિધનો છે જેને જાણ્યા પછી ખીજ કોઈને અધિકારી રાખી શકતા નથી કોઈની છુટા થઈ શક્તી નથી જેને જાણ્યા પછી નીચાણનામે પ્રદેશ જેમ બધા પાણીની સ્વાભાવિક રીતે જ આમત્ર છે વર્ષ જેમ મંદિનાઓને સ્વાભાવિક રીતે જ આવાહન કરે છે તેમ સ્વાભાવિક રીતે જ સૌ કોઈને છૂટથી આમત્રણ આપણે અધિકાર આપત માય ॥ તેને મે જાણ્યો છે

ધરના માણસો અદરથી મર્જી લેખ્યા—દૂર કાંચો, દૂર કાંચો,

આને બદલ કાઢો. એ અમારા ધરનો નથી. એ અમારા નિયમને માનવાનો નથી.

ના, એ તારા ધરનો નથી, એ તારા નિયમ માને એમ નથી. પણ તું એને નહિ પહેલી શકે — આકાશના પ્રકાશને શરીરના બળથી હડસેલા મારી પાડી નાખી નહિ શકે. તેની સાથે ઝઘડો કરવો હશે તોયે તેનો સ્વીકાર કરવો પડશે, પ્રભાત થયું છે.

પ્રભાત થયું છે, આપણો ઉત્સવ એ જ વાત કહે છે આપણો આ ઉત્સવ ધરનો ઉત્સવ નથી, બ્રાહ્મસમાજનો ઉત્સવ નથી, માનવના ચિંતાકાશમાં જે પ્રભાત ચાલે છે તે સુમહાન પ્રભાતનો એ ઉત્સવ છે.

બહુ મુગો પહેલા આ પ્રભાતઉત્સવનો પવિત્ર ગંભીર મંત્ર આ ભારતવર્ષના તપોવનમાં ગાળી બેઠો હતો — એકમેવાદિતીયમ્ । અદિતીય એક પૃથ્વીને આ પૂર્વ છેડે ફરીથી કયા મહાપુરુષે અધારી રાત્રિને સામે પાસથી તે મંત્રને વહી લાવીને શાત આકાશમાં સ્પર્શનનો સચાર કરી દીધો એકમેવાદિતીયમ્ । અદિતીય એક ?

એ રશ્મી એ પ્રભાતનો મંત્ર ઉદ્યમશિખર ઉપર બેઠો રહીને જાણાવે છે કે એક મૂર્ત ઉદ્ય પામે છે, હવે નાના નાના અસખ્ય દીવાઓ છુટાવી નાખો એ મંત્ર કોઈ એક ધરનો મંત્ર નથી, એ પ્રભાત કોઈ એક દેશનું પ્રભાત નથી — હે પશ્ચિમ, તું પણ સભાળ, તું પણ જાગ્યો ચા. જ્યેષ્ઠ વિદ્યે । સર્વે સાલજો. પૂર્વ ગગનને ઊંચાડે એ વાણી ગાળી બેઠી છે — વેદાદ્યમેતમ્ । હુ જાણુવા પામ્યો છું. તમસ પરસ્તાવ, અધકારને સામે પાસથી હુ જાણુવા પામ્યો છું. રાત્રિ પૂરી થતી વેળાનું આકાશ ઉદયોન્મુખ આદિત્યના યોડીનારમાં જ યનારા આગિર્જાવને જે રીતે જાણુવા પામે છે તે રીતે વેદાદ્યમેતમ્ પરસ્તાવ આદિત્યવર્ણ તમસ પરસ્તાવ ।

આ નવીન યુગમાં પૃથ્વીના માનવચિત્તમાં જે પ્રભાત આવે છે તે નવપ્રભાતના સમાચાર બંગાળ દેશમાં આજે એંસી વરસ થયાં પહેલપહેલાં આવ્યા હતા. ત્યારે દુનિયામાં દેશ દેશ વચ્ચે વિરોધ, ધર્મ ધર્મ વચ્ચે સંગ્રામ ચાલુ હતો; ત્યારે શાંતિવચન અને બાલ પ્રયાના સોખંડી સિંહાસન ઉપર વિભાગ જ રાજ્ય હતો — તે બેદ-બુદ્ધિની દીરાસોમાં પુરાયેલા અધિકારમાં રાજ્ય રામભોજને બ્યારે અદ્વિતીય એકનો દીવો બીચો કયો ત્યારે તેઓએ બોધું કે, જે ભારતવર્ષમાં આજે હિન્દુ, મુસલમાન અને ખ્રિસ્તીઓ એકત્ર એકા મળ્યા છે, તે ભારતવર્ષમાં જ બહુ પહેલાંના યુગમાં એ બધા વિવિધ અતિથિઓને એક સભામાં બેસાડવા માટેની તૈયારી થઈ ગઈ હતી. માનવસભાતા બ્યારે દેશે દેશે નવા નવા વિકાસની શાખાપ્રશાખારૂપે ફેલાતી જતી હતી ત્યારે આ ભારતવર્ષ વારંવાર મંત્રગ્નપ કરતો હતો — એકે એક એક! ને કહેતો હતો હહ ચેત મવેરીદ મહતી ચિન્ટિ: — આ એકને જો કાંઈ ન જાણે તો તેના ભારે વિનાશ થશે. આજ સુધીના દુનિયામાં જેટલાં જૂઠાણાંના પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તે કેવળ આ મદાન એકની ઉપવિધિને અભાવે થયો છે. જે કાંઈ શુદ્ધતા, નિષ્કળતા અને દુર્જળતા જોવામાં આવે છે તે આ એકથી ન્યુત થવાને લીધે છે. જે મદ્યપુરુષો પ્રગટ થયા છે તે બધા આ એકનો પ્રચાર કરવા માટે થયા છે. જે જે મદ્યચિષ્લવો આવ્યા છે તે બધા આ એકનો ઉદ્ધાર કરવા માટે આવ્યા છે.

બ્યારે ભયંકર ભાગલા, વિરોધ અને અલગતાના દુઃખના દિવસોમાં આ બંગાળ દેશમાં અનપેક્ષિત અને અકલ્પ્ય રીતે આ વિશ્વવ્યાપી એકનો થંન ફક્તેવાદ્વિતીયમ્ દ્વિધાદીન સ્પષ્ટ સ્વરે ઉચ્ચારાઈ બીકયો ત્યારે આજે જરૂર સમજાવું જોઈએ કે સમસ્ત માનવચિત્તમાં કયાં કઈ એક ગૃહ જાગૃતિનો વેગ સંચારિત થયો છે અને તેના પહેલા સમાચાર આ બંગાળ દેશમાં ચુંચ બીક્યા છે.

આપણા દેશમાં આજ વિરાટ માનવનું આગમન થયું છે અહીં આપણી પાસે રાજ્ય નથી, વેપાર નથી, ગૌરવ નથી, પૃથ્વીમાં આપણે સૌથી નીચું માથું કરીને રહેલા છીએ — એ આપણા દરિદ્ર ધરની અપમાનિત શત્રુતામાં વિરાટ માનવનો અભ્યુદય થયો છે તેઓ આજે આપણી પાસે જ કર ઉતારવા માટે આવ્યા છે બધા માણસો આગળ શાશ્વત કાળની છાંયમાં સગ્ગનીને રજૂ કરી રાક્ષીએ એવી કોઈ રાજાને પણ દુર્લભ પૂજાસામગ્રી આપણા આ દેશમાં ભેગી થઈ હોતી નેઈએ, નહિ તો આપણને આ સોભાચ્છ મળત નહિ આપણે આ અર્થદાન વડ નીચે નહિ, ધરના પૂજ્યમંડપમાં નહિ, ગામના મંડપમાં નહિ, પણ વિશ્વના પ્રાગણમાં આપીશું અહીં જ પોતાનું પ્રાપ્ત લેવા માટે વિશ્વ માનવે પોતાના દૂતને મોકલ્યો હતો, તે આપણને મત્ર આપી ગયા છે — એકમેવાદ્વિતીયમ્ । તે કહી ગયા છે કે યાદ રાખજો, બધા વૈરિધ્યમાં અદ્વિતીય એક યાદ રાખજો બધા વિરોધીઓમાં અદ્વિતીય એકને પકડી રાખજો

એ મત્ર મળ્યો ત્યારથી દુ નેહિ હુ કે આપણી બિધ જોડી મઈ છે 'એકે' આપણને સ્પર્શ કર્યો છે, હવે આપણે શાંત રહી શકીએ એમ નથી આજે આપણે ધર છોડી જીવ છોડી, ગામ છોડી વિશ્વ પથના પથિક થવા માટે અધીરા બની ગયા છીએ એ પથનું લાથું આપણી પાસે ॥ એવી આપણને ખબર નહોતી — હવે નેઈએ છીએ તો એની ખોટ નથી ધરમાં અને બકાર નેઓ અનેકથરી છે ઇન્ન વિચિન્ન થઈ ગયેલા છે તેમને જ 'એક'નો પ્રચાર કરવાનો હુકમ મળ્યો છે આપણામાં કોઈ એક જગ્યાએ એની પૂજા છે માટે જ આવો હુકમ આ-વો છે

ત્યારથી માડીને અવરજવર ચાલુ જ છે એક પત્રી એક દૂત આત્તા રહે છે આ દેશમાં એવો એક સ દેશ તૈયાર થઈ રહ્યો છે જે પૂર્વ પશ્ચિમને એક દિશામાં આહવાન કરશે, જે એકના પ્રમાણમાં

અમૃતના પુત્રોને અમૃતના પરિચયમા એકમા દરશે, રામમોદન ગમના આગમનથી માટીને આપણા દેશના વિચાર, વાળી અને કર્મ, અજણતા પણ એક ચિરંતનની દિશામા આવી રહ્યા છે આપણે કાંઈ એક ક્ષાને નિત્યને પાળીશું અને તેને પ્રગટ કરીશું એવો એક ઠોડો આવેગ આપમા અંતરમા ઊભરીના પહેલા ઊભરાની જેમ ઊભરાતો જાય છે આપણે એમ લાગે છે કે સમાજની સાથે સમાજ, વિદ્યાન સાથે વિદ્યાન ધર્મની સાથે ધર્મ એક પરમતીર્થમા, એક સાગરસગમ આગમી પુણ્યસ્નાન કેવી રીતે થઈ શકે એવું રહ્યું આપણે શોધી કાઢીશું એ કામ અદરબાનેથી શરૂ થઈ ગયું હોય એમ લાગે છે આપણા દેશમા પૃથ્વીનું એક પ્રાચીન ગુરુકુળ હતું તે ગુરુકુળના દ્વાર ફરી જાગે કે હમણા જ ખૂલી જશે એવું આપણને લાગે છે માત્ર કે થોડા સમય પહેલા જ્યાં જિનકુન અનાજ નહોતો ત્યાં અસારે માણસોનો અવાજ સંભળાય છે અને પછે દૂર જોઈએ છીએ તો બારી આગમ કોઈ પાઈ મહીમહીથી આવીને ઊભો રહે છે, જેમના મો જોઈને એમ લાગે છે કે એ લોભ મુક્ત દુનિયાના માણસો છે એ લોકો સમસ્ત માનવના આત્મીય છે પૃથ્વીમા જિન્ન જિન્ન સમરે જે બધા મહાપુરુષો જિન્ન જિન્ન દેશમા અગાધ હતા તે ચારતત્ત્વ, ત્રિશાસ્ત્ર શુદ્ધ ક્ષિત્ત મહામદ બધાને જ તેઓ જાણના માણસો તરીકે જાણાય છે તેઓ મૃત વચ્ચે અને મૃત આચારના કબરસ્તાનમા જીત બની કરીને રહેતા નથી તેમના વચન કોઈના પડખા નથી તેમના મર્યો અનુદરશ નથી તેમની ગતિ અનુદૃષ્ટિ નથી તેઓ માતૃવાત્માના માહાત્મ્યના સંગીતને હમગા જ વિશ્વરોકના રાજમાર્ગો ઉપર ગમ્ભીરી મૂકશે એ મહાસંગીતનું શૂન ધ્રુવપદ આપણા ગુરુ પદાવી ગયા છે—

एकमेवाद्वितीयम् । બધી જ નાનારિપ વાનને એ એકમેવાદ્વિતીયમના ધ્રુવ ઉપર વારવાર પાછો લાનની પડશે

હવે આપણે છૂપા રહી રાખીએ એમ નથી હવે આપણે પ્રગટ થવું પડશે— જાણના પ્રકારમા સોની સામે પ્રગટ થવું પડશે વિશ્વ

વિધાતા પાસેથી પરિચયપત્ર લઈને બધા માણસો આગળ આવીને જિલા રહેલું પડશે એ પરિચયપત્ર તેમણે પોતાના હૃત આરક્ષે આપણને મોકલી આપ્યો છે. આપણે પરિચય શો છે? આપણે પરિચય એ છે કે, આપણે એ માણસો છીએ જેઓ એમ કહેતા નથી કે ઈશ્વર અમુક વિશેષ સ્થાને વિશેષ સ્વર્ગમાં રહેલો છે આપણે એ માણસો છીએ જેઓ કહે છે કે — એકો વચી સર્વભૂતાન્તરાત્મા । એ એક પ્રભુ જ સર્વભૂતોનો અતરાત્મા છે આપણે એ માણસો છીએ જેઓ એમ કહેતા નથી કે બહારની કોઈ પ્રક્રિયાથી ઈશ્વરને બાણી સકાય છે અથવા કોઈ વિશેષ શાસ્ત્રમાં ઈશ્વરનું શાન કોઈ વિશેષ પ્રભુ માટે પૂરી રાખેલું છે આપણે કહીએ છીએ કે હૃદય મનીષા મનસામિવલ્લુપ્ત — હૃદયમાં રહેલી સશયકીન સુદ્ધિ દ્વારા જ ઈશ્વરને બાણી સકાય છે આપણે એ માણસો છીએ જેઓ ઈશ્વરને કોઈ વિશેષ જાતિને જ ખાસ મળી શકે એવી વસ્તુ માનતા નથી આપણે કહીએ છીએ કે તે સર્વજ્ઞ છે, અને — જ્ઞાનનેવામિદિતાયૌં દષ્ટાતિ, બધા જ વર્ણોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડે છે, કોઈ પણ વર્ણને વચિત રાખતો નથી, આપણે એ માણસો છીએ જેમણે આ સ દેશની ધોષણા કરવાનો ભાર માથે બીધેનો છે એક એક અદ્વિતીય એક તો પછી આપણે હવે સ્થાનિક ધર્મ અને સામાયિક ભોડાચારમાં બધાયેલા શી રીતે રહી શકીએ? આપણે એકના પ્રકાશમાં સૌની સાથે સમિલિત મઈને પ્રકાશ પામીશું આપણો ઉત્સવ એ પ્રકાશનો ઉત્સવ છે, તે વિશ્વયોગમાં પ્રગટ થવાનો ઉત્સવ છે, એ વાત આપણે યાદ રાખવી પડશે આ ઉત્સવમાં તે પ્રભાતના પ્રથમ કિરણ પ્રગટ્યા છે જે પ્રભાત એક મહાદિવસના અવ્યુદયનું સૂચન કરે છે

એ મહાદિવસ આવ્યો છે છતાં હજી પ્રગટ્યો નથી અનાગત મહાભવિષ્યમાં તેની મૂર્તિ આપણે જોઈએ છીએ તેમાં જે સત્ય છે તે એનું નથી કે જેને આપણે સંપૂર્ણપણે પ્રાપ્ત કરીને આપણા સપ્ત દાયની બોદાની તિજોરીમાં દસ્તાવેજ સહિત પૂરી દઈ ચાલી ખારીને ખેંચી ગયા છીએ અને કહીએ કે એ અમારા આહસમાંજનું, અમારા

બ્રાહ્મ સપ્રદાયનું સત્ય છે ના, આખું સપૂર્ણપણે એને પામ્યા નથી આપણે શા માટે આ ઉત્સવ વરસોત્સવ ઊજવતા આપણા છીએ તે બરાબર સમજી શક્યા નથી આપણે એવું માની બેઠા હતા કે એક સમયે એ દિવસે બ્રાહ્મસમાજની સ્થાપના થઈ હતી એને આપણે બ્રાહ્મ લેખા ઉત્સવ કરીએ છીએ પણ વાન એની તુચ્છ નથી. જ્યોત્સવો વિશ્વરૂપાં મહાત્મા સદા જનાના હૃદય ચત્રિચિહ્ન — એ જે મહાન આત્મા, એ જે રિશ્વર્ગમાં દેવ, જે સદા સર્વદા માણુમોના હૃદયમાં બેઠેનો છે તેણે જ આજે વર્તમાન યુગમાં જન્મતમા ધર્મસમન્વય આપે જનિસમન્વયનું આહ્વાન આ અમળવ્યા બગાળ દેશને આગે થી પાઠવ્યું છે એટલે આપણે કહીએ છીએ, અમે ધન્ય ધન્ય થયા છીએ એ આશ્ચર્યજન્ય ઇનિહાસનો આનંદ આપણે માથોત્સવમાં જાત્રન કરીએ છીએ એ મહાન સત્યને નિશ્ચે આજે આપણે જાત્રન બનવું પડશે સિધાતાની એ મહાન કૃપામાં જે ગભીર જ્ઞાનવાતી ગૂંઘેની છે તે આપણે સ્વીકારી પડશે ભુદ્ધિને વિશાળ જનાવો, હૃદયને બહોળુ જનાવો પોતાને દરિદ્ર માનશે નહિ દુર્બળ માનશે નહિ તપસ્યામાં પ્રવૃત્ત થાઓ દુષ્ટો વધાવી લો ક્ષુદ્ર સમાજમાં આરામ ભોગવવા માટે જ્ઞાનને મૃતપ્રાય અને કર્મને યત્રનત્ કરી મૂકશે નહિ — સત્યને સૌથી ઘન નરીકે સ્વીકારો અને બ્રહ્મના આનંદથી જીવનને પરિપૂર્ણ બનાવી અભય પ્રતિષ્ઠા પામો

હે જનગણના હૃદયમાં વસતા રિશ્વર્ગમાં તું આજે અમારી મારફતે તારું મ્યુ મહાન મર્પ સાધી રહ્યો છે હે મહાન આત્મા તે હજી અમે પૂરેપૂરું સમજી શક્યા નથી તારી ભગવત્શક્તિએ અમારી ભુદ્ધિને કયા સ્પર્શ મ્યો છે અને ત્યાં કયા તારી સૃષ્ટિનીના ચલે છે, તે હજી અમારી આગળ સ્પષ્ટ થયું નથી સસારમાં અમારું ગૌરવમય ભાગ્ય કઈ દિશાની પાછળ અમારી પ્રતીક્ષા કરી રહ્યું છે તે અમે સમજી શકતા નથી એટલે અમારા પ્રયાસો વારે વારે વેરવિખેર થઈ જાય છે અમારું દૈન્ય મટ્યું નથી અમારું સત્ય ઉજ્જવળ

બનતું નથી, અમારાં દુઃખ અને ત્યાગ મહત્ત્વ પામતાં નથી. બધું જ નાતું બની ગયું છે, સ્વાર્થ, આરામ, ટેવ અને લોકભયથી મોહું કંઈ જ નજર આગળ જોઈ શકતા નથી, એવું કહેવાતું અમારામાં બળ નથી કે, આખો સંસાર ભલે મારી વિરુદ્ધ હોય તોય મારા પક્ષમાં તું છે, કારણ, તારો સંકલ્પ મારામાં સિદ્ધ થાય છે, મારામાં તારો જય થશે. હે પરમાત્મન, આ આત્મવિશ્વાસની આશા વગરના અધિકારમાંથી આ જીવનયાત્રામાં નાસ્તિકતાની ભયંકર જવાબદારીમાંથી અમારો ઉદ્ધાર કર, ઉદ્ધાર કર, અમને સાવધાન કર. તારા જે અભિપ્રાયને અમે સિદ્ધ કરી રહ્યા છીએ તેના મહત્ત્વનું અમને જ્ઞાન કરાવ, તારા આદેશથી જગતમાં અમે જે નવયુગના દરવાજા ખોલવા માટે જઈ રહ્યા છીએ તે માર્ગનું લક્ષ્ય શુ છે તે અમે સાપ્રદાયિક મૂઢતાને છીધે જ બૂલી જઈ બેસી ન રહીએ એમ કરજો. જગતમાં તારા નાનારિષ્ઠ આનંદ રૂપોમાં એક અપૂર્વ અરૂપને નમસ્કાર કરીએ, લિન્ન લિન્ન દેશમાં લિન્ન લિન્ન કાળે તારા લિન્ન લિન્ન વિધાત્રેમાં એક શાશ્વત વિધાનને અમે માથું નમાવી સ્વીકારી લઈએ, — ભય દૂર થાઓ, અમદ્ધા દૂર થાઓ, અહંકાર દૂર થાઓ. તારાથી કશું વિચ્છિન્ન નથી, બધું જ તારી એક અમોઘ શક્તિમાં પકડાયેલું રહેલું છે, અને એક મંગલ સંકલ્પના વિશ્વવ્યાપી આકર્ષણથી આવે છે એમ નિઃશંકપણે જાણી સર્વત્ર ભક્તિને ફેલાવીને નતમસ્તક અને દ્વાધ જોડીને તારા જ તે ગૃહ સંકલ્પને જ્ઞેવાનો પ્રપ્ત કરીએ. તારો તે સંકલ્પ કાઈ પણ દેશમાં પુરાઈ રહેલો નથી, કાઈ પણ કાળમાં ખંડિત થયેલો નથી, પંડિતો તેને ધરમાં બેસીને ધડી શકતા નથી, રાજા તેને કૃત્રિમ નિયમથી બાધી શકતો નથી, એમ નિશ્ચિત જાણીને અને તે મહાસંકલ્પની સાથે અમારા બધા સંકલ્પોને એચ્છાપૂર્વક બેળવી દઈને તારી રાજધાનીના રાજમાર્ગ ઉપર આવતા નીકળી પડીએ; આશાના પ્રકારથી અમારું આકાશ જિલરાઈ જાઓ, હૃદય ખોલતું રહો — જાનન્દ પરમાનન્દ, અને અમારો આ દેશ ખેત્તાની વેદી ઉપર ફરી એક વાર ઊભો થઈને

માનવસમાજના બધા બેદરબેદોની ઉપર આ વાળીના પ્રચાર શ્રી રો—

ઋષિ તુ વિદ્યે અમૃતસ્ય પુત્રા
 જા યે દિવ્યવામાનિ તમ્બુ ।
 વેદાદ્યમેત પુરઃ મહાત્મ
 જ્ઞાદિત્યવળ તમસઃ પરસ્તાત્ ।
 ૐ એકમેવાદિતીયમ્ ।

૫૦

ભાણુકતા અને પવિત્રતા

૨૭ માર્ચ, ૧૯૧૫

ભાવરસને માટે આપણે જ્ઞાનના એક પ્રકારનો નોખ હોય છે આપણે મન્યનામાથી શિષ્યનામાથી વાર્તા ગીત અભિનયમાથી રિપિષ ઉપર એ ભાવરસ માણુકાને મટે નાનારિષ આયોજન શ્રીએ છીએ

ધણી વાર આપણે ઉપાસનાને એ પ્રકારના ભાવની તુષિરે સેવવાને છુટીએ છીએ થોડી વાર માટે અમુક રિશેર રસનો ભોગ શ્રીને આપણે માનીએ છીએ કે જાણે આપણે કંઈક પામ્યા ધીમે ધીમે એ ભોગની ટેવ નશાદ પળી જાય છે પગી માણુસ ખીજ રસને માટે જોમ જાતજાતના આયોજન શ્રે છે અનેક માણુસો રાખે છે જાત જાતની વસ્તુઓ ભોગી કરે છે તમ આ નશાની ટેવ પડી જતા એને માટે પશુ તે રીતે જાતજાતના આયોજન કરે છે જેઓ સારી રીતે બોલી શકે એવા માણુસો એકદમ શ્રીને રસોત્ક કરવા માટે નિયમિત ભાણુકો વગેરેની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે ભાગ્યવત રસ નિયમિત પૂરો પાડવાની અનેક દુકાનો જોવી થાય છે

અ રીતે ભાવને પામવાને જ પ્રાપ્તિ માની લેવાની ભૂલ કરવી

એ માણસની નિર્બળતાનું એક લક્ષણ છે. સંસારમાં અનેક રીતે આપણને એનો પરિચય થાય છે. એવા માણસો પણ જોવા મળે છે જેઓ જરા જરામાં ગળગળા થઈ જાય છે. જરા જરામાં જેઓ ગળે વળગીને માણસને ભાઈ કહી શકે છે, જેમની દયા જરા જરામાં પ્રગટ થાય છે, જેમને સહેજમાં આંસુ આવી જાય છે અને એવા ભાવ-અનુભવને અને ભાવ-પ્રદર્શનને જ તેઓ લાભ માને છે. આથી તેઓ ત્યાં જ અટકી જાય છે, એથી ઝાઝું દૂર જતા નથી.

એ ભાવના રસને હું નિરર્થક કહેતો નથી. પણ એને જ જો લક્ષ્ય માનવાની ભૂલ કરીએ તો એ વસ્તુ કેવળ નિરર્થક બની જાય એટલું જ નહિ, એ અનિષ્ટકર બની જાય છે. એ ભાવને લક્ષ્ય માની લેવાની ભૂલ માણસ સહેલાઈથી કરે છે, કારણ, એમાં એક પ્રકારનો નશો છે.

પ્રધરની આરાધના-ઉપાસનામાં પ્રાપ્તિના એ માર્ગ છે.

ઝાઝ બે રીતે જોરાક મેળવે છે. એક પોતાનાં પાંદડાં દ્વારા પવન અને પ્રકાશમાંથી પોતાનું પેલ્લુ મેળવે છે, અને બીજું, પોતાનાં મૂળિયાં દ્વારા તે પોતાનો જોરાક ખેંચે છે.

કોઈ વાર વરસાદ પડે છે, કોઈ વાર તડકો પડે છે, કોઈ વાર ઠંડો પવન વાય છે, કોઈ વાર વસંતનો વાલુ વાય છે, અને પાંદડાં ચંચલ બની જાય છે. અને તેમાંથી જ પોતાને જે લેવાનું તે લઈ લે છે. ત્યાર પછી વળી સુકાઈને ખરી પડે છે, ફરી નવા પાંદડાં આવે છે.

પણ મૂળમાં એવી ચંચળતા નથી હોતી. તે સતત સ્થિર રહીને, દૃઢ રહીને ઊંડે ઊંડે પોતાને ફેલાવી દઈને આખો વખત પોતાનો જોરાક પોતાના સતત પ્રયત્નથી મેળવે છે.

આપણને પણ મૂળ અને પાંદડાં એમ બે બાજુઓ છે, આપણે! આધ્યાત્મિક જોરાક એ બંને બાજુએથી લેવાનો હોય છે.

મૂળ વાટે લેવો એ જ ચરિત્રની બાજુ છે, એ ભાવની બાજુ નથી ઉપાસનામાં એ ચરિત્ર વડે આપણે જે મદદ કરીએ છીએ તે આપણો મુખ્ય ખોગક છે એમાં ચાપત્ય નથી દોતું એમાં પૈવિધ્ય શોધવાનું નથી દોતું—એમાં આપણે શાત યર્ષાએ છીએ સ્થિર યર્ષાએ છીએ ઈશ્વરમાં પ્રતિષ્ઠિત યર્ષાએ છીએ એનું કામ ખૂબ સુખ, ખૂબ ઊંડું દોષ છે તે અદરખાનેથી શક્તિ અને પ્રાણનો સચાર કરે છે પણ બાન બ્યક્ત ખરીને પોતાને જાહેર કરતું નથી. તે ધારણ કરે છે પોષણ કરે છે અને છપુ રહે છે

એ ચરિત્ર જે શક્તિ વારા પ્રાણ વિસ્તાર કરે છે તેને નિગ કહે છે તે અશુભૂર્ણ ભાવનો આવેગ નથી તે નિષ્ઠા છે તે ખસવા માગતી નથી તે જ્યાં વળગી હોય છે ત્યાં વળગી જ રહે છે સનત ઊઠી ને ઊઠી ઊતરતી જાય છે તે શુદ્ધચામ્પી આન કરેની મેલિકાની પેઠે બધાની નીચે હાથ જોડીને લગવાનના ચરણ પાસે ઊભી છે—ઊભી જ છે

હવેમા ક્રેડેક્ટના પરિવર્તન થયા છે આજે તેને જે વાતથી તૃપ્તિ થાય છે તેને વિશે કાને અણખમે જાણે છે તેમાં ભરતી ઓટ થયા છે જે કોઈ વાર ઉડવાસ તો કોઈવાર અવસાદ ઝાડના પાનાની પેઠે તેનો મિકાસ આજે નવો હોય છે કાલ જૂનો યર્ષા જાય છે એ પ નવિત ચમળ હૃદય નવા નવા લાવસસ્પર્શ માટે બ્યાકુળતાથી ધક્કયા કરે છે

પરંતુ મૂળની સાથે ચરિત્રની સાથે જો તેનો અરિચળ અવિ ચિન્ન સબધ ન રહે તો બધા લાવસસ્પર્શ તેને માટે આઘાત અને વિનાશનું કારણ યર્ષા પડે. જે ઝાડના મૂળિયા કાપી નાખવામાં આવ્યા હોય તેને સૂર્યનો પ્રભાસ સૂકવી નાખે છે, વરસાદનું પાણી તેને સોડવી નાખે છે

આપણા ચરિત્રમાંની નિષ્ઠા જો પૂરતા પ્રમાણમાં ખોરાક પૂરો

પાડવાનું બધું કરી દે તો ભાવનો ભોગ આપણને ધુજી ન કરે, વિકૃતિ જ પેદા કરે દુર્બળ ક્ષીણ ચિત્તને માટે ભાવનો ખોરાક કુપથ બની જાય છે

ચારિત્રના મૂળિયા વાટે રોજ રોજ આપણે પવિત્રતા પામતા રહીએ તો જ ભાવુકતા આપણને મદદરૂપ થઈ પડે. ભાવરસની શોધમાં જવાની જરૂર નથી, સંસારમાં ભાવના નાનાવિધ પ્રવાહો અનેક દિશા-ઓમાંથી આપોઆપ જ આવી મળતા હોય છે. પવિત્રતા જ સાધના દ્વારા મેળવવી પડે છે તે બહારથી વરસતી નથી — તે પોતામાંથી ખેતીને લેવી પડે છે એ પવિત્રતા જ આપણા મૂળની વસ્તુ છે, અને ભાવુકતા પાછાની.

દરરોજ આપણી ઉપાસનામાં આપણે સુગંધીર શાતલાવે એ પવિત્રતાને અહણુ કરવાની દિશામાં જ આપણી ચેતનાને જાગ્રત કરીએ. વિશેષ કશું કરવાની જરૂર નથી, દરરોજ પ્રભાતમાં જે શુદ્ધ અગવ વિદ્યુત તેની સામે ઊભા રહીને આપણે તેના આશીર્વાદ લઈએ, તેને પ્રણામ કરીને કહીએ, તમારા ચરણની રજ લીધી ને મારું લખાઈ નિર્મલ થઈ ગયું. આજે મારા આખા દિવસની યાત્રાનું ભાથું ભરી લીધું. પ્રભાતમાં તમારી સામે ઊભો છું, તમને મેં પ્રણામ કર્યો છે, તમારી ચરણરજ માથે ચડાવી આખા દિવસના કાર્યમાં નિર્મલ સનેહ આવે તેનો પરિચય મેળવીશ.

૫૧

અંતર અને બહાર

૩૦ ફેબ્રુન, ૧૯૧૪

આપણે માણસ છીએ, માણસો વચ્ચે જન્મેલા છીએ. એ માણસો સાથે વિવિધ પ્રકારે મળવા માટે અને તેઓ સાથે નાનાવિધ જરૂરિયાતો અને આનંદની આપણે ચકાવવા માટે આપણામાં અનેક શક્તિઓ રહેલી હોય છે.

આપણે જ્યારે માનવવસ્તીમાં રહેતા હોઈએ છીએ ત્યારે માણસના સસર્ગથી ઉત્તેજિત થઈને તે બધી શક્તિઓ જુદી જુદી દિશામાં જુદી જુદી રીતે પોતાને કામે લગાડે છે. કેટકેટલા દળવા-મળવામાં, કેટકેટલા હાસ્યાલાપમાં, કેટકેટલા આમંત્રણનિમંત્રણમાં અને કેટકેટલી રમતમમતોમાં એ શક્તિ પોતાને વ્યાપ્ત કરે છે એનો કંઈ પાર નથી હોતો.

માણસ પ્રાચીન માણસના સ્વાભાવિક પ્રેમને કારણે જ આપણી આ બધી પ્રવૃત્તિ અને ઉદ્યમ પ્રગટ થતા હોય છે એમ નથી હોતું. સામાજિક માણસ અને પ્રેમિક માણસ એક જ નથી હોતો — ધણી વખત એથી ઊંચકુ જ જોવા મળે છે. ધણી વાર આપણે જોઈએ છીએ કે સામાજિક વ્યક્તિના મનમાં જિંડા પ્રેમને કે દયાને સ્થાન નથી હોતું.

સમાજ આપણને શેકાયેલા રાખે છે, — જાતજાતના સામાજિક પરિચયો, સામાજિક કાર્યો અને સામાજિક આમોદપ્રમોદ ઊભાં કરી આપણા મનના ઉદ્વમને ખેંચી લે છે. એ ઉદ્વમને કયા કામમાં લગાડી કેવી રીતે મનને શાંત કરીશું એ વાતનો વિચાર જ કરવો પડતો નથી — સામાજિક દરજ્જેનાં જાતજાતના કૃત્રિમ નાળાંમાં થઈને તે આપોઆપ વહી જાય છે.

જે માણસ છૂટા હાથનો હોય તે લોકોનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે દાન કરીને પોતે ખાલી થઈ જાય છે એમ નથી હોતું — ખર્ચ કરવાની વૃત્તિને તે રોકી શકતો નથી હોતો. જાતજાતનાં ખર્ચ કરવામાં જ તેને મુક્તિ અને રમતનો આનંદ મળતો હોય છે.

સમાજમાં આપણી સામાજિકતા મોટે ભાગે એ રીતે જ પોતાની શક્તિ ખર્ચતી હોય છે. એની પાછળ સમાજના લોકો પ્રત્યે ખાસ પ્રેમ નથી હોતો પણ પોતાને ખર્ચી નાખવાની વૃત્તિ જ હોય છે.

એ વૃત્તિ ધીમે-ધીમે કેવી પાર વગરની વધી જાય છે તે યુરોપમાં જેઓ સમાજ વિદ્યારી છે તેમના જીવનમાં જોવા મળે છે. સવારથી રાત સુધી તેમને કુરસદ હોતી નથી — ઉત્તેજના પછી ઉત્તેજનાની વ્યવસ્થા ચાલુ જ હોય છે ક્યાંક શિકાર, ક્યાંક નાચ, ક્યાંક રમત, ક્યાંક ભોજન, ક્યાંક ઘોડદોડ — એમ ને એમ તેઓ ચાંડાની માફક દોડતા હોય છે. તેમણે જીવન કાઈ ખોય નહીં કરી કાઈ ચોક્કસ માર્ગે ચાલતું નથી હોતું, પણ દિવસના દિવસ અને રાતની રાત આવી ધેણણના ફૂંડાળામાં ફરે છે.

આપણી જીવનશક્તિમાં એટલો બધો વેગ નથી એટલે આપણે એટલે મુધી જતા નથી પરંતુ આપણે પણ આપો છહાડો પ્રમાણમાં કંઈક મૃદુ ભાવે સામાજિક બાધેને રસ્તે કેવળ મનની શક્તિ ખર્ચવા ખાતર જ ખર્ચાંએ છીએ. મનને મોકળું કરવાનો, શક્તિને કામે લગાડવાનો ખીજો કાઈ રસ્તો આપણે જાણતા નથી.

દાનમાં અને ખર્ચમાં ઘણો ભેદ છે. આપણે માણસને માટે જે દાન કરીએ છીએ તે એક તરફ ખર્ચોઈને બીજી તરફ મંગલચી લાઈ જાય છે. પરંતુ માણસો વચ્ચે જે ખર્ચાંએ છીએ તે કેવળ ખર્ચોઈ જ જાય છે. એને લીધે આપણું જીવનરતર ચિત્ત સતત ખાલી થતું રહે છે, લારાતું નથી, એવું જોવા મળે છે. તેની શક્તિ હાથ પામે છે, તેને થાક લાગે છે, તેને અવસાદ મટે છે — પોતાની શક્તિ અને

અર્થતાના કષ્ણને જુનાવવાને માટે આખો વખત તેણે નવી નવી કૃત્રિમ વસ્તુઓ બ્રબી કરતા રહેવું પડે છે — કયાય થોભવા જતા જ તેના પ્રાણ નીકળી જાય છે

એવલા માટે જેઓ સાધક હોય છે, પરમાર્થ લાભને માટે પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ પ્રવાની જેમને જરૂર હોય છે, તેઓ ધણી વાર પદ્માડ પર્વત ઉપર એકાન્તમાં લોખવસ્તીથી દૂર ચાલ્યા જાય છે શક્તિના નિરંતર અડળાક અપ્રયયને તેઓ શકવા માગતા હોય છે

પરંતુ બહાર આ નિર્જનતા અને પર્વતશુદ્ધિ કયા શોધ્યા પ્રીશુ ? એ ધર્મ દર વખતે મળતા નથી અને માણસનો એકદમ ત્યાગ પ્રીને ચા યા જણુ એ પણ માણસનો ધર્મ નથી.

આ નિર્જનતા આ પર્વતશુદ્ધિ, આ સમુદ્રતીર આપણી પાસે જ છે — આપણા અંતરમાં જ છે એ જો આપણા અંતરમાં ન હોત તો નિર્જનતામાં પર્વતશુદ્ધિમાં કે સમુદ્રતીરે આપણે તેને પામી શકત નહિ

અંતરમાં રહેતા એ એકાંત આશ્રમ સાથે આપણે પરિચય સાધવો પડશે આપણે બહારને અત્યંત વધારે ધનું ઓળખીએ છીએ અંતરમાં આપણી અવરજવર લગભગ નથી જ જેવી એના માટે જ આપણા જીવનની સમજુવા નાશ પામી છે અર્થાત આપણે પોતાની બધી શક્તિ બહાર જ રાતદિવસ ખર્ચી નાખીને દેવાળિયા ચર્મ જર્મએ છીએ — બહારનો સબધ છોડી દેવો એ જ એનો ઉપાય નથી મરણ માણસને માણસને છોડીને ચાલ્યા જવાનું કહેવું એ રોગ કરતા ઉપચાર ભારે બતાવવા જેવું થાય એનો સાચો ઉપાય અંદરની બાજુએ પણ પોતાની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અંતરમાં અને બહાર પોતાનું સામંજસ્ય સ્થાપવું એ છે એમ થાય તો જ જીવન સહેજે પોતાને ગાઝ અપ્રયયમાંથી બચાવી શકે

નહિ તો હું કેટલાક એવા ધર્મલોભી માણસોને જોઈ છું જેઓ પોતાની વાણીને, હાસ્યને, ઉલ્લાસને સતત ગજ હાથમાં લઈને દિસાળી કંજૂસની પેઠે ધટાડી રહ્યા છે. તેઓ પોતાના પ્રાપ્તિને દિસો અને એટલે જોડો કરી નાખીને પોતાના મનુષ્યત્વને સતત શુષ્ક, કૃશ અને આનંદહીન બનાવી દેવું એને જ સિદ્ધિનું લક્ષણ માને છે.

પણ એમ કંપે ચાલશે નહિ. બીજું ગમે તેમ હોય માણસે સંપૂર્ણ સદગ જીવન પસંદ, ઉદારમણે એકિસાળ ચર્ચા નય તોયે નહિ ચાલે, તેમ કંજૂસાધિપૂર્વક દિસાળી બની જાય તોયે નહિ ચાલે.

આ વચસા મારે રહેવાનો હુપાય એ છે કે, બહારની લોક-વસ્તી વચ્ચે રહેવા છતાં અંતરમાંના એકાંત ભવનમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા સાચવી રાખવી. બહાર જ આપણું એક માત્ર નથી, અંતરમાં જ આપણો મુળ આશ્રય છે એ વસ્તુનો વારંવાર બધા વાર્તાલાપોમાં, આનંદપ્રેમોદમાં, કામકાજમાં અનુભવ કરવો પડશે. એ એકાંત બીતરના રસ્તાને એવો સ્વરણ બનાવી દેવો પડશે કે જ્યારે ત્યારે કામકાજની ધમાલમાં પણ ચટ દઈને ત્યાં જરા આટો મારી આવવામાં લગારે મુશ્કેલી ન રહે.

એ આપણી અંદરનો ચોરડો, આપણા લેખિયી ભરેલા, ધોંધાટથી ગાજતા કામના ક્ષેત્રની વચમાં એક પ્રકારના અવકાશને સર્વદા ધારણ કરીને, વીંટીને રહેલો છે, એ અવકાશ કંઈ કેવળ શૂન્યતા નથી. તે રનેદથી, પ્રેમથી, આનંદથી, કલ્યાણથી ભરેલો છે. એ અવકાશ એ જ જેના વડે ઉપનિષદ જગતના સર્વ કંઈને ધવાયેલું જેવા ધમ્મે છે તે દેશાવસ્થામિદ સર્વે યતિસ્ય જગત્યાં જગત્ । બધાં કાર્યોને વીંટીને, સર્વત્ર એ પરિપૂર્ણ અવકાશ રહેલો છે; એ પરસ્પરનો યોગ સાધે છે, અને પરસ્પરની અચડામણ નિવારે છે. એનું જ એકાંત ચિત્તની અંદર નિર્જન અવકાશરૂપે નિરંતર અનુભવવાની દેવ પાડે, શાંતિ મંગલ અને પ્રેમથી નિભિડ રૂપે પરિપૂર્ણ

અવકાશ રૂપે તેને હૃદયમાં સદાસર્વદા અનુભવેા બન્યારે તમે દસો
 હો, રમો હો, કામ કરો હો, ત્યારે પણ ત્યા જતા કઈ અડચણ ન
 આવે એમ કરો — બહારની તરફ જ એન્દ્રિય દબી પળી પોતાનું
 બધું જ પૂરેપૂરું ખાવની ન દેશેા અતરમાં એ પ્રગાઠ અમૃતમય
 અનુભવનો અનુભવ કરતા રહેતો તો જ સસાર સકટમય નદિ
 બની જાય, નિષયનું વિષ જમા થયા નહિ પામે — વાયુ દૂષિત નદિ
 થાય, પ્રકાશ મનિન નહિ થાય તાપથી આપ્તુ મન તપી નદિ જીંઠે

ભાવો તૌરે અતરે જે વિરાજે,
 અન્ય કયા છાડે ના
 સસાર સકટ ત્રાણુ નાહિ
 કોમોમતે વિના તૌર સાધના

(જે અતરમાં વિરાજે છે તેનું ધ્યાન ધરે, બીજી વાત છાડશેા નહિ
 તેમની સાધના વગર સસાર સકટમાથો કોઈ પણ ઉપાયે કરારેા નથી)

૫૦

તીર્થ

૪થી ફાલ્ગુન, ૧૩૧૫

આજે રૂરી કહે છે — જે અતરમાં વિરાજે છે તેમનું ધ્યાન
 ધરેા ! આ વાત રોજ રોજ કહેવાની જરૂર છે આપણા અતરમાં જ
 આપણો શાશ્વત આશ્રય રહેતો છે એ વાત કહેવાની જરૂર ક્યારે
 પૂરી થશે ?

શબ્દો જૂના ચર્ચને ઢિલ્લા પડી જાય છે તેની અદરનો અર્થ
 ધીમે ધીમે આપણી આગળ જીર્ણ ચર્ચ જાય છે ત્યારે તેને આપણે
 અનાવશ્ય માની છોડી દઈએ છીએ પરંતુ જરૂર દૂર કેવા થાય છે ?

સસારમાં આ બહાર જ આપણને સુપરિચિત છે, એટલે બહારને જ આપણું મન એકમાત્ર આશ્રય માને છે આપણા અંતરમાં જે અનંત જગત આપણી સાથે સાથે ફરે છે તે જાણે આપણે માટે બિનકુલ છે જ નહિ જો તેની સાથે આપણો પરિચય ખાત્રો સુસ્પષ્ટ હોત તો બહારનું એકાધિપત્ય આપણે માટે આત્મ કલ્પ ન થઈ પડત, તો બહાર સહેજ નુકસાન થતાવેત તેને એવું ભારે નુકસાન માની ન લેત અને બહારના નિયમને જ અતિમ નિયમ માની લઈને તેને અનુસરીને ચાલવું એ જ એકમાત્ર ગતિ છે એવું આપણે ન ઠરાવત

આજે આપણા માનદડ, તુનાદડ અને કસોટી બધું જ બહાર છે લોકો શું કહેશે લોકો શું કરશે એને આધારે જ આપણું લગુ ખૂર નહીં કરીને આપણે બેસ છીએ—એટલે લેક્ષિના શબ્દો આપણા મનમાં વાગે છે લેક્ષિનું કામ આપણને આટઆટલા વિચારિત કરે છે, લેખકાચ આવો ભારે લય અને કોંકલનના આવી લય ૨ લગ્ન થઈ પડે છે એટલે લોકો જ્યારે આપણો ત્યાગ કરે છે ત્યારે આપણને લાગે છે કે જાણે જગતમાં આપણું કોઈ નથી ત્યારે આપણે એવું મહેરાની હિંમત મરી શકતા નથી ?—

સખ ઇ છેડેછે નાઈ ભરે કેદ,
તુનિ આજ તાર અ છે તવ રનેદ,
નિરાશય જન પગ ભરે એદ
સૈએ આછે તવ બવને

(જેનો જમાએ ત્યાગ કરેના છે, જેનું કોઈ નથી, તેનો તુ છે તેને માટે તારો રનેદ છે જે માણસ નિરાશય છે, રસ્તો એ જ જેનું ઘર છે તે પછી તારા બચનમાં)

સૌએ જેનો ત્યાગ કર્યો છે તેના આત્મામાં તે એક દાણુ માટે પણ પરિત્યક્ત નથી રસ્તો જ જેનું ઘર છે તેના અંતરનો આશ્રય

ઠાઈ મદાશક્તિસાળી અત્યાચારી પત્ર એક દાગ માટે મૂટવી લઈ શકે એમ નથી, અતર્પામી આગળ જે માણુએ કર્યો અપરાધ કર્યો નથી તેને બદાગના માણુએ જેલમાં પૂરીને કે ફાંસીએ ચાલીને ઠાઈ પત્ર રીતે સગ્ન કરી શકતા નથી

અરાગઠ રાત્રની પ્રગ્નની પેઠે આપણે સસાગમા રીએ છીએ, આપણ ઠાઈ રક્ષણ કરનાર નથી, આપણે બદાગ પડી રહ્યા છીએ, આપણી જુદી જુદી શક્તિઓને જુદી જુદી બાજુએથી ગમે તે ખૂચવી લે છે, વિના કારણ કેટલી બધી લુટફાટ ચર્ચ જાય છે એનું કંઈ ઠેકાણું નથી જેના દરિયાગ સમાવેના છે તે આપણા મર્મને વીધી નાખે છે જેની શક્તિ વધારે છે તે આપણને પોતાના પગતમે રાખે છે મુખસમુદ્ધિને માટે, આત્મરક્ષાને માટે, આપણે બારણે બારણે અનેક લોકોનું શરણુ લઈને ફરીએ છીએ જરા ખમર સુધ્ધા રાખના નથી કે, અતરભાના અચન સિદ્ધાસન ઉપર આપણા રાગ એરેના છે

એ ખમર નથી માટે જ તો બધા વિચારનો ભાર બદારના નોકો ઉપર નાખીને બેઠા છીએ, અને હું પણ બીજા માણુસોનો બદારથી વિચાર કરું છું કોઈને સાચી રીતે ક્ષમા અને કાયમનો પ્રેમ કરી શકતો નથી, મગબ-જ્ઞા સતત સકીર્ણ અને નિષ્ફળ બની જાય છે

જ્યાં સુધી એ સત્યને, એ મગનને એ પ્રેમને સપૂર્ણ સડળ ભાવે ન પામીએ ત્યાં સુધી રોજ રોજ કહેવું પડશે — અતરમા જે વિરાળ છે તેનું ધ્યાન ધરો પોતાના અતરભામા એ સત્યને મથાર્થ ભાવે ન અનુભવી શકીએ તો બીજામા પણ એ સત્યને નહિ જોઈ શકીએ અને બીજાની સાથે આપણો સાચો સબંધ સ્થપાશે નહિ જ્યારે આપણે જાણીશું કે પરમાત્મામાં હું રહેતો છું અને મારામા પરમાત્મા રહેલા છે ત્યારે બીજા તરફ જોતા એ કંઈ આપણે જોઈ શકીશું કે તે પણ પરમાત્મામાં રહેતો છે અને પરમાત્મા તેનામાં રહેના છે — ત્યાર પછી તેના પ્રત્યે ક્ષમા પ્રતિ સહિષ્ણુતા રાખવી

મારે માટે સફળ થઈ જશે પણ સયમ કેવળ બહારના નિયમોનું પાલન નહિ રહે જ્યાં સુધી એમ ન થાય, જ્યાં સુધી બહાર જ આપણે મન એકમાત્ર મહત્ત્વની વસ્તુ બની રહે, જ્યાં સુધી બહાર જ બીજા બંધાને બિલકુલ ઢાકી દઈને બેસી રહી સમસ્ત અનકારને રૂંધી નાખે છે — ત્યાં સુધી સતત રહેવું જ પડે —

આવો તોરે અતરે ને વિરાજે,
અન્ય કયા છાડે ના
સ સાર સકટે ત્રાણ નાહિ
કોનોમતે વિના સૌર સાધના

કારણ કે સસારને એમાત્ર માનીએ એવે જ સસાર સકટમય બની જાય છે — ત્યારે જ તે અરાજ અનાયને કમળે લઈ લે છે અને તેનો સર્નાવ કરે છે ત્યારે છોડે છે

પ્રતિદિન આવો, અતરમા આવો ત્યાંજ બધા કાલાહન શમી જાયો, પ્રાઈ આધાત ન પહોચો, કાઈ મનિનતા ન સ્પર્શો ત્યાં કોઈને પોપણ નહિ, કોઈને ઉત્તેજન આપણો નહિ, વાસનાઓને પન નાખી લગ્નગાની મૂકીશો નહિ, કારણ કે એ જ તમારું તીર્થ છે એ જ તમારું દેવમંદિર છે ત્યાં જો સહેજ એકાંત ન રહે તો જગતમા કથાપ એકાંત મળશે નહિ, ત્યાં જો મ્યુપને પોપ્પુ તો જગતમા બધા પ્રુપ્પુસ્થાનના દરવાજા તમારે માટે બંધ થઈ જશે આવો એ અમુષ્ઠ નિર્મલ અતરમા આવો, એ અનન્તના સિંધુ તીરે આવો એ અત્યુન્મના ગિરિશિખર ઉપર આવો ત્યાં હાથ જોડીને બેસા રહો, ત્યાં નીચા નામીને નમસ્કાર કરો એ સિંધુના બેઠાર જલરાશિમાથી, એ ગિરિશૃંગની નિત્ય પહેલી નિર્જરધારામાથી, પ્રુપ્પસયિય પ્રતિદિન ઉપાસનાને અતે વહી લઈ જઈને તમારા બહારના સસાર ઉપર છાટી ફેંજો જ્યાં પાપ ચાલ્યા જશે, બધા દાહ શમી જશે.

૫૩

વિભાગ

૫મી, ફાલ્ગુન ૧૩૧૫

અતર અને બહાર વચ્ચે જે ચોક્કસ વિભાગ થઈ ગયા હોય તો આપણુ જીવન સુધારિત, મુશ્કેલીથી અને સુસંપૂર્ણ બનના પામે તે વિભાગ આપણામાં થયા નથી

વિભાગ જે સારી રીતે ન થયા હોય તો ઔમ્ય પણ સારુ થતુ નથી અયકરતા જ્યારે પિડાણે હોય છે જ્યારે તેનો દેવ વિવિધ અગોણે વિલક્ષ્ય થયો નથી હોતો, ત્યારે તેમાં એકની મૂર્તિ સ્પષ્ટ થતી નથી હોતી

આપણામાં એક ખૂબ મોટા વિભાગને ધ્યાન છે, એ વિભાગ તે અતર અને બહાર વચ્ચેનો વિભાગ જ્યાં સુધી એ વિભાગ બરાબર ચોક્કસ ન થાય ત્યાં સુધી અતર અને બહારનું એકથ પણ પરિપૂર્ણ તાત્પર્યથી મુદર બનના પામતુ નથી

અત્યારે આપણી સ્થિતિ એવી છે કે આપણામાં એક જ ખડ છે સ્વાર્થ પરમાર્થ, નિત્ય અનિત્ય બધુ જ આપણે એ એક જ ઠેકાણે રાખ્યા વગર છૂટકા નથી એટલે એ ખીજાને આધાર કરે છે, આડખીની રૂપ થઈ પડે છે અને એમનું નુકસાન બીજાનું પણ નુકસાન થઈ પડે

જે વસ્તુ બહારની છે તેને બહાર જ રાખવી જોઈશે, તેને અંદર લઈ જઈશું તો તે નામની જાળમાં રૂપ થઈ પડે છે જ્યાં જોવા રચાવ નથી હોતુ ત્યાં તે કેવળ મિનજરરી દોષ છે એટલુ જ નહિ, ત્યાં તે અનિષ્ટકર થઈ પડે છે

એને આપણા જીવનની પ્રધાન સાધના જ એ હોવી ધટે કે

બહારની વસ્તુ બહાર જ રહે અને અંદર જઈને નિકાર ન પેદા કરે એ જોડું

સસારમાં આપણને ડાંગે ને પગલે નુકસાન થાય છે, જે આજે છે તે કાલ રહેતું નથી, એ નુકસાનને આપણે બહારના સસારમાં જ દેખી રાખતા નથી, તેને આપણે અંદર સા માટે લઈ જઈએ છીએ ?

જાનું પાહુ આજે કૂંપળરૂપે પ્રગટીને કાંઈ જીવું થઈને ખરી પડે છે પણ એ તો બહાર ખરી પડે છે એ એની બહારની અનિવાર્ય ક્ષતિને ઝાડ પોતાની મજબૂતી પોષતું નથી બહારની ક્ષતિ બહાર જ રહે છે, અંદરની પુષ્ટિ અંદર જ બિનરોડ ચાલ્યા કરે છે

પણ આપણે એ બેદને સાચવતા નથી આપણે બહારના બધા જમાખરચને પણ અંદરના ચોપડામાં પાકા અક્ષરે લખી સોનાના અક્ષરવાગી મુદર બાધણીના ખીમતી પુસ્તકને બગાડીએ છીએ બહારના નિકારને અંદર પાપી કલ્પનારૂપે ગોધી રાખીએ છીએ, બહારના બાધા તને અંદર વેદનામાં સચ્ચી રાખ્યા કરીએ છીએ

આપણા અંદરના જાગૃત સ્થાવિતનો ખર્ચ છે — ત્યાં સમ્રાટ કરવાની જગ્યા છે એટલે ત્યાં એની કોઈ વસ્તુ લઈ જવી ઠીક નથી જે સમ્રાટ કરના જેની ન હોય એમ જે લઈ જઈએ તો નિકારને સ્થાયી બનાવ્યા બરાબર થાય મદદને કોઈ અતપુરના ભગવાન મૂકી રાખતું નથી, તેને બહાર માટીમાં, પાણીમાં અથવા અગ્નિમાં જ અર્પણ કરી દેવું પડે છે

માણસમાં એમ એ ખડ હોય છે સ્થાવિતનો અને અસ્થાવિતનો — અંતરનો અને સસારનો

બીજા જીવોમાં પણ તે અસ્પષ્ટપણે રહેતા છે — પણ એ એટલા ગંભીર નથી દોષતા એમને બીજા જીવો એક આસ્તમાયી ઊગરી ગયા છે તેઓ, જે સ્થાયી નથી તેને ગ્થાયી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી,

કારણ, સ્થાયી કરવાનો ઉપાય તેમના હાથમાં નથી

માણસ પણ અસ્થાયીને પૂરેપૂરું સ્થાયિત્વ આપી શકતો નથી એ ખરું, પણ અતરમાં લઈ જઈને તેના ઉપર સ્થાયિત્વનો મસાનો લગાડી તેને બને એટલા દિવસ ટકારી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં કયાંય રાખતો નથી તેની અતર પ્રકૃતિ સ્થાયિત્વનો આવાસ છે, એથી જ માણસને આમ કરવામાં મદદ મળે છે

એવું પરિણામ એ આપ્યું છે કે, પ્રાણીઓમાં જે બધી સડગ વૃત્તિઓ જરૂરિયાત પ્રમાણે પોતાનું સ્વાભાવિક કાર્ય બજાવીને બિનકુદ ખનાસ થઈ જાય છે, તેને જ માણસ પોતાના અતરમાં લઈ જઈને કંઈપણના રસમાં કુબાડી રાખી તેને સપરી રાખે છે પ્રોજેક્ટ સંબંધ જતાની સાથે તેને મરવા દેતો નથી એવા માટે બહાર પોમ સ્થાને જેની અમુક મહાર્થતા છે તે અતરમાં પાપરૂપે સ્થાયી થઈને એસે છે બહાર જે વસ્તુ અનસમઠના પ્રયત્નરૂપે પ્રાણીનું મદાણું કરવામાં ઉપયોગી છે તેને જ જે અદર એમી લઈને સંગ્રહ કરે તો તે જ ધરાય નહિ એવા ખાઉધરાપણાનું રૂપ ધારણ કરીને સ્વાસ્થ્યને બચાડ્યા કરે છે

આ ઉપરથી માણસ પડે છે કે આપણી અદર આ નિત્યનું નિકેતન છે, પાપનું વાસસ્થાન છે એને જ આપણામાં પાપને સ્થાપ મળે છે જે અનિત્ય છે અમુક કાળની જરૂરિયાતને કારણે અમુક સ્થાને જ જેનો ઉપયોગ છે અને ત્યાર પછી જેની સાતિ થઈ જવાની છે, તેને આપણા અતરના નિકેતનમાં લઈ જઈને બાધી રાખવું અને રાજ રાજ તેને નકામો આદાર પૂરો પાડ્યા કરવા માટે લટક્યા કરવું, એવું જ નામ પાપ

પુરાણમાં કહ્યું છે કે અમૃત દેવતાનો આદાર છે, દેવો ખોરાક નથી. જે દેવે ચોરીને એ અમૃત પીધું ત્યારે તેનું માણ તે રાહ અને પૂછી તે કેવું રૂપે નકામો જીવતા રહીને લપકર અમંગલ રૂપે આપણ જગતને દુઃખ દે છે

આપણો જે અંતરનો ભંડાર દેવાના ભોજનરૂપ અમૃતના પાત્રનું રક્ષણ કરવાનો ઓરડો છે, ત્યાં જે દૈત્યને દુષ્ટી રીતે પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર આપીએ તો તે ચોરીબારીથી અમૃતપાન કરીને અમર બની બધા ત્યાર પછી રાજ રાજ એ વિકટાકાર અમગલને ખોરાક પૂરો પાડવામાં જ આપણાં સ્વાસ્થ્ય, સુખ, પૂજા અને આવક બધું ખલાસ થઈ જાય. અમૃતનો ભંડાર છે માટે આપણી આ દુર્ગતિ થાય છે.

અમૃતના એ નિત્યનિકૃતનમા દૈત્યનો કોઈ અધિકાર નથી એ વાત સાચી, પણ બહાર કાર્યક્ષેત્રમાં તેની ખૂબ જરૂર છે. તે દુર્ગંધ માર્ગે ભાર ઉપાડી શકે છે, તે કુંગરા ફેડીને રસ્તો કરી આપી શકે છે. તેને નોકર તરીકેનું વેતન આપો તો તે શેઠનું કામ પાર પાડી ફતાર્ય બને, પરંતુ અમૃત કંઈ નોકરનું વેતન નથી, તે તો દેવતાની પૂજાની ભોગની સામગ્રી છે. તેને અપાત્રે અર્પણ કરવું એ પાપ છે. જેને યથાસમયે બહાર જ મરવા દેવું જોઈએ તેને અંદર ખેંચી લઈ જઈને જિવાડી રાખીએ તો પોતાને હાથે પાપ પેદા કર્યું કહેવાય. એટલે કુ કહેતો હતો કે જે બહારનું છે તેને બહાર રાખવાની સાધના એ જ જીવનપાત્રાની સાધના છે.

૫૪

૬૯૫

૬મી ફાલગુન, ૧૩૧૫

અંતરને બહારના આક્રમણથી બચાવો. બનેને ભેળખેળ કરી નાખી એક હોમ એ રીતે ન જુઓ. આપું જ કેવળ સંસારમાં સમાઈ જાય છે એમ ન માનો. એમ બે કરશે તો પછી સસાર-સંકટમાંથી ઉદ્ધાર પામવાનો કોઈ માર્ગ શોધો જડો નહિ.

વારે વારે ધોરતર કમ્પિષ ધાતની વચમાં જ પોતાના અતર-
નિર્ધિષ્ટ અનુભવો એ રીતે કાણે કાણે વારવાર અનુભવ કરવો પડશે.
અત્યંત કોલાહલમાં રહેતા છતાં એક એક વાર કાણમાં જોઈ લેવું પડશે
કે એ અતરમાં કોઈ કોલાહલ પહોંચતો નથી. ત્યાં બધું શાન્ત, સ્તબ્ધ
અને નિર્મલ છે ના, કોઈ પણ ઉપાયે ત્યાં બદારના કોઈ પણ
અજાણને પ્રવેશ કરતા નહિ હો

આ જે અવરજવર, હળવુમળવું, હસનારમનાની ગિરદી —
એ બધામાં વાજાળી વેગે એક વાર અતરમાં આટો મારી આવો —
જોઈ આવો કે ત્યાં નિરાત નિષ્કંપ પ્રદીપ બળ્યા કરે છે, અનુત્તરમ
સમુદ્ર પોતાની અતરપરસી ગંભીરતામાં સ્થિર રહેતો છે, શોકનું રૂદન
ત્યાં પહોંચતું નથી, કોઈનું ગર્જન ત્યાં શાન્ત છે

આ વિશ્વસસારમાં એવું કરું નથી — એક કંઈ પણ નથી જેમાં
પગમાં માં એતપ્રોત થઈને ન રહેતા હોય, પરંતુ તેઓ દ્રષ્ટા છે —
તેમના ઉપર કશાનો પ્રભાવ નથી આ જગત તેમનું જ છે, તેઓ એમાં
સર્વન રહ્યા છે એ ખડું પરંતુ તેમ છતાં તેઓ એને અતિક્રમીને રહેતા છે

આપણા અતરામાંને પણ એવો જ માનવો — સસાર તેનો
છે, શરીર તેનું છે બુદ્ધિ તેની છે, હૃદય તેનું છે આ સસારમાં,
બુદ્ધિમાં, હૃદયમાં તે પરિવ્યાપ્ત થઈને રહેતો છે પરંતુ તેમ છતાં
આપણો અતરાત્મા આ સમાર, શરીર, બુદ્ધિ અને હૃદયથી અતીત
છે તે દ્રષ્ટા છે આ જે 'હું' સસારમાં જન્મ પ્રાપ્તિને વિશેષ નામ
ધારણ કરી જાનજાતના મુખદુષ્પ બોમવે છે એ પોતાના બહિરશને
તે સાક્ષીરૂપે જ જોયા કરે છે આપણે જ્યારે આત્મચિત્ત થઈએ
છીએ, એ પરમાત્માને જ્યારે સપ્રભુરૂપે જાણીએ છીએ, ત્યારે
આપણે પોતાના નિત્ય સ્વરૂપને નિશ્ચયપૂર્વક જાણી સમસ્ત મુખ
દુષ્પની વચમાં રહેવા છતાં મુખદુષ્પની ખરે ધર્મ જઈએ છીએ,
પોતાના જીવનને અને સસારને દ્રષ્ટારૂપે જોઈએ છીએ

એ રીતે સમસ્ત કર્મમાંથી, સંસારમાંથી, સમસ્ત દોષમાંથી અલગ કરી આત્માને જ્યારે વિશુદ્ધ સ્વરૂપે જાણીએ ત્યારે આપણને માલુમ પડે છે કે તે શૂન્ય નથી, ત્યારે પોતાના અંતરમાં તે નિર્મલ નિસ્તંબ પરમ આકાશને તે વિદ્યાકાશને જોવા પામીએ છીએ જ્યાં સત્ય જ્ઞાનમગ્નતં વ્રદ્ય નિહિત શુદ્ધાયામ્ । પોતાની અંદર આશ્ચર્યમય, જ્યોતિર્મય પરમ કોષને જાણવા પામીએ છીએ જ્યાં તે અતિશુભ્ર જ્યોતિની જ્યોત વિરાજમાન છે.

એટલા માટે જ ઉપનિષદમાં વારંવાર કહ્યું છે કે અંતરાત્માને જાણો, તો જ અમૃતને જાણી શકશો, તો જ બધાની વચમાં રહેવા છતાં, બધામાં પ્રવેશ કરવા છતાં, કરાનો પરિત્યાગ કર્યો વગર જ સુખિત પામશો — નાન્યઃ પન્થા વિચલે અપમાય.

૫૫

નિત્યધામ

૭મી ફાલ્ગુન, ૧૩૧૫

ઉપનિષદમાં કહ્યું છે —

ધ્યાનન્દ વ્રદ્યગો વિદ્યાન્ ન રિમેતિ વચાચર ।

બ્રહ્મના આનંદને જોણે નવરો છે તે કદી બચ પામતો નથી.

એ બ્રહ્મના આનંદને કયાં જોવો, એને કયાં જાણવો? અંતરાત્મામાં.

આત્માને એકવાર અંતર-નિકેતનમાં, તેના નિત્યનિકેતનમાં જુઓ — જ્યાં આત્મા બદારના હર્ષશોકથી અતીત છે, સંસારના બધા અજાણ્યા અતીત છે, તે એકાંત અંતરતમ શુદ્ધામાં પ્રવેશ કરીને જુઓ — માલુમ પડશે કે આત્મામાં પરમાત્માનો આનંદ રાતદિવસ

આવિર્ભૂત થતો હોય છે, એક ક્ષણનો પણ તેને વિરામ નથી. પરમાત્મા આ જીવાત્મામાં આનંદિત હોય છે. જ્યાં એ પ્રેમનું નિરંતર મિલન થતું હોય છે ત્યાં પ્રવેશ કરે, ત્યાં જુઓ તો જ્ઞાનોદ્ધ આનંદ એટલે શું તેનો પોતાના અંતરમાં જ અનુભવ પામશે, અને તો જ કાર્ષ્ દહાડો કરાથી તમને ભય રહેશે નહિ.

તમને ભય ક્યાં હોય છે? જ્યાં આધિઆધિ જરા-મૃત્યુ વિચ્છેદ-મિલન હોય, જ્યાં આવ જા, જ્યાં સુખદુઃખ હોય, આત્માને આખો વખત જો એ બહારના સંસારમાં જ જુઓ — જો તેને આખો વખત એક કામમાથી બીજા કામમાં, એક વિષયમાથી બીજા વિષયમાં જ અનુભવતા રહો, તેને વિચિત્રની સાથે, ચંચલની સાથે જ એકદમ ભેળવી દર્ષને એકરૂપે જાણો, તો તો તેને અત્યંત દીન મયિન રૂપે જોવા પામશો, તો તો તેને મૃત્યુથી વીટળાગેયો જોઈને સદા શોક કરતા રહેશો, જે સત્ય નથી, રચાથી નથી તેને આત્મા સાથે જોડી દર્ષ તે સત્ય છે, રચાથી છે એવા જામમાં પડશો અને અંતે એ બધું જ્યારે સંસારના નિયમ પ્રમાણે કાપ પામતું જશે ત્યારે આત્માનો જ કાપ થાય છે, આત્માનો જ વિનાશ થાય છે એમ લાગશે — અને એ રીતે વારંવાર શોકથી અને નિરાશાથી બળ્યા કરશો. સંસારને જ તમે જાણી જોઈને મોટું પદ આપ્યું હોવાને કારણે સંસાર તમે આપેલા તે જોઈથી આત્માનો ડમવેને પગલે પરાભવ અને પરાજય કર્યો કરશો. પરંતુ આત્માને અંતરધામમાં નિત્યમાં જ્ઞાનમાં જોશો તો દર્શશોકનું બધું જોર ચાડ્યું જશે. તો ક્ષતિ, નિન્દા, પીડા, કસાનો ભય રહેશે નહિ. આત્મા વિજયી બનશે. આત્મા ક્ષણિક સંસારનો દાસાનુદાસ નથી, — આત્મા તો અનંતમાં અમરતામાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આત્મામાં જ્ઞાનોદ્ધ આનંદ આવિર્ભાવ પામેયો છે. એટલે આત્માને જે લોકો સત્ય રૂપે જાણે છે તેઓ જ્ઞાનના આનંદને જાણે છે અને જ્ઞાનના આનંદને જોઈ જાણે છે તેઓ — મ વિમેતિ મદાચન ।

પરમે શ્રદ્ધાણિ ચોજિતચિત્તઃ

નન્દતિ નન્વતિ નન્દસ્યેવ ।

પરમ શ્રદ્ધામાં પોતાના ચિત્તને મુક્ત કરીને જુએ ■ તેઓ આનંદ પામે છે. આનંદ પામે છે, આનંદ જ પામે છે.

અને જેઓ પોતાને સંસારમાં મુક્ત કરીને જુએ છે તેઓ શોષતિ શોષતિ શોક્સ્યેવ ।

૫૬

પરિણય

૬મી ફાસ્ટન, ૧૩૧૫

મારે બાળુએ સંસારમાં આપણે નેઈએ છીએ કે સૃષ્ટિબ્યાપાર ચાલ્યા જ કરે છે. જે વ્યાપ્ત છે તે સંહત થાય છે, જે સંહત છે તે વ્યાપ્ત થાય છે. આધ્યાત્મમાંથી પ્રતિષ્ઠાત, રૂપમાંથી રૂપાન્તર ચાલ્યા જ કરે છે—એક ક્ષણનો પણ તેમાં ક્યાંય વિરામ નથી. આપણું શરીર બુદ્ધિ-મન પણ પ્રકૃતિના આ ચક્રમાં ફરે છે, સતત તેમાં સંયોગ વિયોગ હ્રાસ વૃદ્ધિ અવસ્થાન્તર ચાલ્યા કરે છે.

પ્રકૃતિનો આ સર્વતારાવૃષ્ટી લાખો કરોડો પેઝાંવાળો રથ હોયે જાય છે—ક્યાંય એનું અંતિમ ગમ્યસ્થાન નજરે પડતું નથી, ક્યાંય એ સ્થિર ઘરો એમ લાગતું નથી. આપણે પણ શું એ જ રથમાં ચઢીને એ લક્ષ્યપ્રીત અનંત માર્ગે જ જઈ રહ્યા છીએ, જાણે કોઈ એક જગ્યાએ જવાનું છે એમ લાગે છે છતાં કોઈ કાળે પણ કોઈ ઠેકાણે પહોંચી શકતા નથી? આપણું અસ્તિત્વ જ શું આ રીતે અવિશ્રામ ચાલ્યા કરતું, આ રીતે અનંત શોધ કરવી એ જ છે? એમાં શું ક્યાંય કોઈ પ્રકારની પ્રાપ્તિનું, કોઈ પ્રકારની સ્થિતિનું તત્ત્વ છે જ નહિ ?

એ જે સાચુ હોય, દેશકાવ્યની બધાર આપણી જે કોઈ ગતિ જ ન હોય તો તો જે દેશકાવ્યથી અતીત છે, જે અભિવ્યજમાન નથી, જે પોતામા જ પરિસમાપ્ત છે, તે આપણે માટે તો ગિનકુલ છે જ નહિ એ પૂર્ણતાનો સ્થિતિધર્મ જે આપણામાં બિનકુલ જ ન હોય તો અનતસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને વિશે આપણે જે કોઈ વિશેષણ વાપરીએ તે કેવળ અમુક શબ્દરૂપ જ બની રહેનાના, આપણી આગળ તેનો કશો અર્થ જ થવાનો નહિ

એમ જે હોય તો તો આ બ્રહ્મ શબ્દનો જ બિનકુલ ત્યાગ કરવો જોઈએ જે કોઈ કાળે પ્રાપ્ત થનાનું નથી તેને અનતમાળ સુધી શોધ્યા કરવા જેરી બીજી વિજ્ઞાના શી હોય? તો નો એમ જ કહેવું પડે કે સસાર જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, સસાર જ મારો પોતાનો છે, બ્રહ્મ મારું કંઈ નથી

પણ સસાર કંઈ પામી શકતો નથી. સસાર તો માયામૃગની પેઠે આપણને સતત આગળ ને આગળ દોડાવ્યા કરે છે, ક્ષાધમા તો આપણને નથી કેવળ મહેનત મગીને મારે છે, છુટકારો કરતો નથી, છુટકારો કરે છે તો કાયમના બરતરફ કરી દે છે એવો કોઈ સબધ તે સ્વીકારતો નથી જે ચરમ સબધ હોય એનો અર્થ એ કે તે કાયમ આપણને બતાવ્યા કરશે, ખવડાવશે તે પણ અચાનક માટે, મગી મલીધી જે ઘોડો વિશ્રામ કરાવશે તે પણ કેવળ ચનારવાને જ માટે, ચાણુક લગામ બધા જ ચનારવાના સાધન ન ચાલીએ તો ખવડાવેય નહિ, તમેનામાય ન રાખે પશુઓના રમશાનમા નાખી આવે અને છતાં આ ચનારવાનું ફળ ઘોડો પામતું નથી, ઘોડો સ્પષ્ટપણે જાણતો પણ નથી કે એ ફળ કેને મળે ॥ ઘોડો માત્ર એટલું જ જાણે છે કે એને તો કેવળ ચાલ ચાન કરવાનું છે તે મૃદાની માફક સનન પૂછ્યા કરે છે કે કશું કંઈ મળતું તો છે નહિ, કપાય જઈને પડોડતો તો હું નહિ, છતાં રાતદિવસ સતત ચાલ ચાન શું કરવા કરું હું?

પેટમાં અગ્નિમય કુધાની ચાણુક પડે છે, હૃદય અને મનમાં કંઈમેંકડો
જ્વાલામય કુધાની ચાણુક પડે છે, કયાંય ઠિથર થઈને રહેવા દેતી
નથી. એનો અર્થ શો ?

ગમે તે હો, વાત એટલી છે કે સંસારને તો કયાંય પામતા
નથી, તેમાં કયાંય કોઈ ઠેકાણે પહોંચીને ઘોલતા નથી — બ્રહ્મ પણ
શું એ સંસારના જેવું જ છે ? એને પણ શું કયાંય પામી નહિ
શકાય ? તે પણ આપણને અનંતકાળ સુધી ચલાવ ચલાવ કરશે અને
એ પ્રાપ્તિહીન ચાલવાને જ અનંત ઉન્નતિ મળી લઈ આપણે પોતાના
મનને સદા ગમે તેમ કરીને સાત્ત્વ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યાં કરીશું ?

એમ નથી, બ્રહ્મને જ પામી શકાય છે, સંસારને પામી શકાતું
નથી. કારણ, સંસારમાં પામવા જેવું કોઈ તત્ત્વ નથી — સંસારનું
તત્ત્વ જ એ છે કે સરી જાય, એટલે તેને જ ચરમ બાવે પામવાનો
પ્રયત્ન કરીશું તો કેવળ દુઃખ જ પામીશું. પરંતુ બ્રહ્મને પણ ચરમ
બાવે પામવાની મહેનત કરીશું તો મહેનત જ મળશે, એમ કહી કહી
શકાશે નહિ. પામવા જેવું તત્ત્વ કેવળ એક બ્રહ્મા જ છે કારણ તે
જ સત્ય છે.

આપણા અંતરાત્મામાં પરમાત્માને પામવાનું પરિસમાપ્ત થઈ
ગયેલું છે. આપણે જેમ જેમ શુદ્ધિથી હૃદયથી તેની ઉપમન્થિ કરીએ
છીએ તેમ તેમ તેને પામીએ છીએ — એ બધી જ ન શકે. એટલે
કે જે હતું નહિ તેને આપણે નિર્મોલુ કરીએ છીએ, તેની સાથે આપણે
આ કુદ્ર હૃદય અને શુદ્ધિ વડે સંબંધ બાધીએ છીએ, એ વાત સાચી
નથી. એ સંબંધ જો આપણે હાથે જ બંધાવો હોય તો એના ઉપર
આરથા રાખી ન શકાય, તો એ આપણને આશ્રય નહિ આપી શકે.
આપણી અંદર જ એક નિત્યધામ છે. ત્યાં દેશકાલની સત્તા ચાલતી
નથી, ત્યાં કોમે કોમે ‘સર્જન ચતુ’ નથી. તે અંતરાત્માના નિત્યધામમાં

પરમાત્માનો પૂર્ણ આરિકાંવ પૂરો થયેનો જ છે એવો ઉપનિષદમાં કહ્યું છે—

સત્ય જ્ઞાનમનન્ત મદ્ગ ચો વેદ નિહિત શુદ્ધાયૈ પરમે વ્યોમન્ સોઽન્તુતે સર્વાણિ કામાન્ સદ્ મદ્ગા વિપથિતા ।

સદ્ગુણી શ્રેષ્ઠ જોગમાં એવું જે પરમ જોગમાં, જે ચિત્તાકાશ અતરાકાશ તેમાં આત્મામાં જે સત્ય જ્ઞાન અને અનતસ્વરૂપ પરબ્રહ્મને ગમીશ ભાવે રહેશે જાણે ॥ તેની સમસ્ત વાસના પૂર્ણ થાય છે

જ્ઞાન કોઈ એક અનિર્દેશ્ય અતરમાં પરિપૂર્ણ થઈને રહેનો છે એમ કહેવાનો કઈ અર્થ જ નથી તે આપણા જ અતરાકાશમાં આપણા જ અતરાત્મામાં સત્ય જ્ઞાનમનન્તમ્ રૂપે સુગંધીર ભાવે પ્રતિષ્ઠિત છે, એવું બરાબર જાણીએ પછી વાસના આપણને વચર ફેગટની ભાગવી ભારતી નથી, પરિપૂર્ણતાની ઉપનયિષમાં આપણે સ્થિર થઈ શકીએ છીએ

સસાર આપણી અદર નથી પણ જ્ઞાન આપણી અદર જ છે એટલા માટે સસારને આપણે લાખ પ્રયત્ને પણ પામી શકતા નથી, બ્રહ્મને આપણે પામીને જ બેઠેલા છીએ

પરમાત્માએ આપણા આત્માને પસંદ કરી લીધેનો છે — તેની સાથે એનો પરિધ્ય પૂરેપૂરો સધાઈ ગયેનો છે હવે એમાં કશું બાકી નથી કારણ, તેણે પોતે એને પસંદ કર્યો છે કોણ જાણે કયા અનાદિમાનમાં એ લગ્નના મત્ર લગ્યાઈ ગયેલા છે કહેવાઈ ગયેલું છે — યદેતત્ હૃદય મમ તદસ્તુ હૃદય ત્વં । એમાં હવે કમિક અભિવ્યક્તિનું ગોરપડું નથી તે બક્ષ્ય ‘एव’ થઈને રહેલો છે તે આનો એ થઈને બેઠેનો છે, નામ લઈ શકાય એમ નથી એટલે ત્વમિ કવિએ કહ્યું છે —

एवाह्य परमा गति, एवाह्य परमा सम्पत्, एषोऽस्य परमोलोक,
एषोऽस्य परम आनन्द ।

સમ્ર તે પૂરાં જ થઈ ગયાં છે, એમાં હવે કંઈ કહેવાનું જ નથી. હવે કેવળ અનંત પ્રેમની લીલા. જેને પામવાનું પૂરું થઈ ગયું છે તેને જ જુદી જુદી રીતે પામીએ છીએ — સુખમાં દુઃખમાં, વિપત્તિમાં સંપત્તિમાં, લોકમાં લોકાંતરમાં. વધુ જ્યારે એ વાત સારી પેઠે સમજે છે ત્યાર પછી તેને કશી ચિંતા રહેતી નથી. પછી તે સંસારને સ્વામીના સંસાર તરીકે પિછાને છે, સંસાર પછી તેને પીડા દર્શાવતો નથી — સંસારમાં પછી તેને યાક લાગતો નથી, સંસાર ઉપર તેને પ્રેમ જન્મે છે. પછી તે જાણે છે કે જે ભ્રમ જ્ઞાન-મનન્તમ્ ધનીને અંતરાત્માને સદાને માટે કળ્પને કરીને બેઠેલા છે તે જ સંસારમા જ્ઞાનન્દરુપમસૂનમ્ વિમાતિ — સંસારમા તેના જ પ્રેમની લીલા આત્મા કરે છે અહીં જ નિત્યની સાથે અનિત્યનો કાપમનો યોગ છે — આનંદનો અને અમૃતનો યોગ છે. અહીં જ આપણા તે વરને, તે ચિરપ્રાપ્તને, તે એકમાત્ર પ્રાપ્તને નાનાવિધ વિચ્છેદ મિશનમાં થઈને, પામવાન-પામવાની જાતજાતની વ્યવધાન-પર પડામા થઈને જુદી જુદી રીતે પામીએ છીએ, — જેને પામ્યા છીએ તેને જ ફરી ફરીને ખોઈ ખોઈને પામીએ છીએ, તેને જ નાનાવિધ રસમાં પામીએ છીએ, જે વધુની મૂઢતા દૂર થઈ છે, આ વાત જેને સમજાઈ છે, આ રસ જેણે માણ્યો છે, તે જ જ્ઞાનન્દ મગ્નણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ ક્વાચન. જેણે આ જાણ્યું નથી, જેણે તે વરને ઘૂમરો ખોટીને જોયો નથી — વરના સંસારને જ માત્ર જોયો છે, જે જ્યાં પોતાનું રાહુનું પદ છે ત્યાં દારૂ થઈને રહે છે, લયથી ભરે છે, દુઃખથી રહે છે, મેઘધેણી થઈને ફરે છે —

દૌર્મિશ્ણાત્ ગાતિ દૌર્મિશ્ણમ્ વલ્લ્યાત્ વલ્લ્યામ્ મવાત્ મયમ્ ।

૫૭

ત્રણ મળલા

૧૦મી ફાલ્ગુન, ૧૩૧૫

આપણી ત્રણ અવસ્થા જોવા મળે છે. ત્રણ મોટા મોટા સ્તરોમાં માનવજીવન નિર્માણ થાય છે : એક પ્રાકૃતિક, એક ધર્મનૈતિક, અને એક આધ્યાત્મિક.

પહેલી અવસ્થામાં પ્રકૃતિ જ આપણી સર્વેસર્વો હોય છે. એ અવસ્થામાં આપણે બદાર જ રહીએ છીએ. પ્રકૃતિ જ આપણા બધા અનુભવોનું ક્ષેત્ર બની રહે છે. ત્યારે બદારની દિશામાં જ આપણી સધળી પ્રવૃત્તિ, સધળી વિચારણા અને સધળા પ્રયામે હોય છે. એટલું જ નહિ, આપણા મનમાં જે નિર્માણ થાય છે તેને પણ આપણે બદાર સ્થાપન ક્યાં વગર રહી શકતા નથી — આપણા મનની વસ્તુઓ પણ આપણી કલ્પનામાં બાબ રૂપ મદલું ક્યાં કરે છે. આપણે તેને જ સત્ય કહીએ છીએ જેને દેખી સ્પર્શી શકાય છે. એટલા માટે આપણા દેવને પણ કોઈ બાલ પદાર્થમાં મૂળ કરીને અથવા તેને કોઈ બાલ રૂપ આપીને આપણે તેનો પ્રાકૃતિક વિષયોમાં જ સમાવેશ કરી દઈએ છીએ બદારના એ દેવને આપણે બાલ પ્રક્રિયા દ્વારા શાન્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. તેની આગળ ભોગ ચડાવીએ છીએ, ખાવાનું આપીએ છીએ, તેને કપડાં પહેરાવીએ છીએ, ત્યારે દેવતાની આગાઓ પણ બાલ આગાઓ બની જાય છે. કઈ નદીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય મળે, શું ખાવાથી પાપ લાગે, કઈ તરફ માથું રાખીને સૂવું, કયો મંત્ર કયા નિયમ પ્રમાણે કઈ તિથિએ કઈ ધડીએ ઉચ્ચારવો જોઈએ, એ બધું જ ત્યારે ધર્મોપદાન બની જાય છે.

એમ કરતાં કરતા દષ્ટિ દાણ સ્પર્શ વગેરે દ્વારા, કલ્પનાના

ભય દ્વારા, ભક્તિ દ્વારા બાલને અનેક રીતે અડીરપશાંતિ, તેને જુદી જુદી રીતે આધાત કરીને અને તેના તરફથી આધાત પામીને આપણે બાલના પરિચયની સીમાએ પહોંચી જઈએ છીએ. પછી બદારનું વિધ જ પહેલાંની માફક એકમાત્ર વિધ લાગતું નથી. પછી તે જ આપણી એકમાત્ર મતિ, એકમાત્ર આશ્રય, એકમાત્ર સંપત્તિ છે એમ લાગતું નથી. તેણે આપણી બધી આશાને જગાડીને એક દિવસ આપણા સમસ્ત મનને આકર્ષી લીધું હતું એટલે જ ત્યારે આપણે તેની સીમા જોઈ શક્યા ત્યારે તેના ઉપર આપણને એકદમ અશ્રદ્ધા જન્મી. પછી આપણે પ્રકૃતિને માયાવિની કહીને ગાળ દેવા લાગ્યા, સંસારનો એકદમ સર્વ રીતે અસ્વીકાર કરવાને મનમાં વિદ્રોહભાર ભગી ઊઠ્યો. પછી આપણે કહેરા લાગ્યા કે જેમા સતત આધિ વ્યાધિ અને મૃત્યુ છે, જેમા સતત ઘાણીના બળદની પેઠે અનંતપણે ફાંપો કરવાનું છે, તેને જ સાચું માની લઈને આપણે તેની જ આગળ સંપૂર્ણ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું—આપણી એ મૂંઝવણને ધિક્કાર લે.

પછી આપણે બદારનો પૂરેપૂરો ત્યાગ કરી અંતરમાં જ ધર બાધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જે બાલ વિશ્વને એક વખત રાખ તરીકે માન્યું હતું તેને કઠોર યુદ્ધમાં દરાવીને અંતરને જ ચિજથી બહેર કર્યું. જે સદગ જ્ઞાતિઓ અત્યાર મુખી બાલ વિશ્વના સિપાઈ બનીને આપણને હંમેશા બદારના તગાદથી જ અટકાવી મારતી હતી તે બધીને જેલમાં પૂરીને, યજ્ઞીએ ચગાવીને, ફાંસીએ લટકાવીને એકદમ નિર્મૂળ કરી નાખવાના પ્રયત્નમાં મરી પડ્યા. જે બધા કષ્ટો અને અભાવોનો ભય દેખાડીને બાલ વિશ્વે આપણને દાસત્વની બેડી પહેરાવી હતી તે બધા કષ્ટો અને અભાવોને આપણે એકદમ તુચ્છકારી કાઢ્યાં. રાજસૂય યજ્ઞ કરીને ઉત્તરમાં અને દક્ષિણમાં, પૂર્વમાં અને પશ્ચિમમાં બદારના બધા જ દુર્દેહ પ્રતાપી રાખ્યોને દરાવીને આપણા અંતરની રાજધાનીના ઉચ્ચ પ્રાસાદશિખર ઉપર બધા પતાકા ફરકાવી દીધી. વાસનાના પગમાં જાંજીર પહેરાવી દીધી. સુખ

દુખને સખત પહેરામાં રાખ્યાં, પહેતાંના રાજકારણાગને પગથી તે માયા સુધી બની નાખીને જ જ પ્યા

આવી રીતે બહારના એકચક્રી પ્રભુત્વને હનકુ પાળીને ત્યારે આપણા અંતરમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યા ત્યારે અંતરતમ મુદામાં આ ॥ નજરે પડ્યું કે આ ધર્મ જયગર્વ ન હોય આ કર્મ કેવળ આત્મ શાસનની અતિવિસ્તૃત સુવસ્થા ન હોય બહારના બંધનને કેકાણે આ કર્મ કેવળ અંતરનું નિયમ-બંધન ન હોય સાન્તલાન્ત સમાદિત નિર્મલ ચિત્તાવશમાં એવો આનંદ પ્રકાશ જોયો જે અંતર અને બહાર બનેને પ્રમાણિત કરતો હતો, અંતરના ગૂઢ કેન્દ્રમાંથી નિષ્પિય વિષ તરફ જેના મગન પ્રિયોનો સમૂહ ફેલાતો હતો પછી અંદર અને બહારના બધા દુન્દો દૂર થઈ ગયા પછી જ્ય નહોતો આનંદ હતો પછી સત્તામ નહોતો લીલા હતી પછી ભેદ નહોતો મિત્ર હતું પછી હું નહોતું સર્વ હતું — પછી બહાર નહોતું અંદર નહોતું, કેવળ બ્રહ્મ હતું — તત્ત્વગ્રંથોત્તિષ્ઠિ ઉચોતિષ્ઠિ । પછી આત્મા પરમાત્માના પરમ મિત્રનમાં વિશ્વજગત સમિતિત થયું હતું પછી સ્વાર્થનિર્મીન કરણા ઔદત્યવિહીન ક્ષમા અને અહંકાર વિહીન પ્રેમ જ રહ્યો — પછી જ્ઞાન ભક્તિ અને કર્મની વિ-છેદવિહીન પૂર્ણતા જ રહી.

૫૮

વાસના, ઈચ્છા અને મગલ

૧૧મી ફેબ્રુઆરી, ૧૩૧૫

આપણા સમસ્ત કર્મપ્રવાસને જગ્યાવાનો સ્વાર સૌથી પહેલા બહારના વિશ્વ ઉપર જ નખાયેલો હોય છે તે આપણને અનેક બાબુએથી અનેક રીતે સજ્જ થઈને અસ્વસ્થ બનાવી દે છે

તે આપણને જાહેર પણ આપણે ક્યારે ન લઈએ — એવું નહીં થયું હતું. જાગવાનું એટલા માટે કે પોતાના ચૈતન્યમય અધિકારનો અનુભવ કરીએ, દાસત્વનો બોલો ઉપાડવા માટે નહિ.

રાજના હોકરાને માસ્તરને સોપવામાં આવ્યો. માસ્તર તેને લણાવી ગણાવીને તેની મૂડના અને જડતા દૂર કરીને તેને રાજના પૂર્ણ અધિકારને યોગ્ય બનાવી દે — એવી તેની સાથે સમજૂતી થઈ હતી. રાજ કાંઈનો શુભાશ નથી એ શિક્ષણ જ તેના બધા શિક્ષણમાં પ્રધાન હોયું જોઈએ.

પણ માસ્તર ધણી વાર તેના વિદ્યાર્થીને અનેક રીતે એવો ક્યારે કરી લે છે, માસ્તર ઉપર જ સંપૂર્ણપણે આધાર રાખવાના મૂલ્ય સંસ્કારમાં એવો જડાઈ લે છે કે, એણે થઈને તે નામનો સિંદાસન ઉપર બેસે છે, અને પેલો માસ્તર જ રાજ ઉપર રાજ્ય કરી કરે છે.

તે જ પ્રમાણે બાલ વિશ્વ પણ જ્યારે શિક્ષણ આપના કરતાં ધણે દૂર પહોંચી જાય છે, જ્યારે તે આપણને દબાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેને એકદમ બરતરફ કરી દઈને તેની જગ્યા કાપવાનો માર્ગ લેવો એ જ એવો માર્ગ થઈ પડે છે.

બાલ વિશ્વ જે શક્તિ વડે આપણા પ્રવાસને બદલેની બાજુએ તાણી લઈ જાય છે તેને આપણે વાસના કહીએ છીએ. એ વાસના આપણને બહારના જાતજાતના વિષયોની લગની લગાડે છે. જે વખતે જે સામે આવીને ખડુ ચાય છે તે વખતે તે જ આપણુ મન દરી લે છે — એ રીતે આપણુ મન અનેક વિષયોમાં વિશ્લેષ થઈને ભડકવા કરે છે. અનેક સાથેના પ્રથમ પરિચયનો આ જ સ્વાભાવિક માર્ગ છે.

એ વાસના જો ચેત્ત્વ ઠેકાણે ન થયે — એ વાસનાની પ્રવળતા જ જો જીવનમાં સૌથી મોટી બની જાય, તો આપણું જીવન તાત્કાલિક

દશાને ઊઠી શકતું નથી. આપણે પોતાના અધિભરને અનુભવી કે સાબિત કરી શકતા નથી. બાલ જ શેક બની જાય છે, અને કાંઈ પણ પ્રયત્ન એમર્થ પ્રાપ્ત કરવું આપણે માટે અસંભવિત બની જાય છે. તત્કાલની જરૂરિયાત, તત્કાલનું આકર્ષણ જ આપણને એક દુઃખતામાંથી બીજી દુઃખતામાં ભટકાની મારે છે એવી ગિચાનિમા કાંઈ પણ મ્યાથી વસ્તુને માણસ નિર્મોહ કરી શકતો નથી.

એ વાસના કયા જઈને યશે? હજીમાં વાસનાનું લક્ષ્ય જોમ બદાગના રિષરો છે તેમ હજીનું લક્ષ્ય અદ્યતો અભિપ્રાય અથવા ઉદ્દેશ્ય છે. ઉદ્દેશ્ય એ અતરની વસ્તુ છે. હજી આપણી વાસનાને બદારને માર્ગે ગમે તેમ ભટકના દેતી નથી — સમન્ત અસ્થિર વામનાને તે કાંઈ એક આતરિક ઉદ્દેશ્યની આસપાસ બાધી ગળે છે.

પછી શું થાય છે? તો કે જો બધી વાસનાઓ જુદા જુદા શેકોના જોનાવમાંથી બહાર ફરતી રહેતી હતી તે બધી એ જ શેકન શાસનથી અદર રિધર થઈને બેમે છે અનેકમાંથી એકમાં આવે છે.

પૈસા કમાના છ એ ઉદ્દેશ્ય જો મનમાં રાખીએ તો આપણી વાસનાને ગમે તેમ ભટકવા દીધે નહિ આને અને સોભોને કાજૂમાં રાખવા પડે છે, કાંઈ પણ બાલ રિધવ આપણી વાસનાને એ ઉદ્દેશ્યની સેવામાંથી જુગીતે ન લઈ જવા પામે એ માટે સદા સાન્યેન રહેવું પડે છે. પરંતુ વાસના જ જો આપણી હજી કરતાં પ્રજા બની જાય, તે જો ઉદ્દેશ્યને માનવા તૈયાર ન હોય, તો તો બહારની જ સત્તા મોટી બનીને અદરની સત્તાને ગોણું બનાવી દે, અને ઉદ્દેશ્ય ધૂળમાં મળે. પછી માણસનું સર્જનમાં આવી ન શકે. વાસના જ્યારે તેના અદરના કુળનો ત્યાગ કરે ત્યારે તે બધું જ ધૂળધારી ફરી નાખે છે.

જ્યાં હજીશક્તિ બળવાન હોય છે, જ્યાં સત્તા અતરમાં સુપ્રનિહિત હોય છે, ત્યાં તામસિયતાના આકર્ષણમાંથી છૂટીને માણસ રાજસિકતામાં ઉભાતિ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાં માણસ વિદ્યામાં, એમર્થમાં,

પ્રતાપમાં ઉત્તરોત્તર વિસ્તાર પ્રાપ્ત કરતો જાય છે.

પરંતુ વાસનાના વિષય જેમ બદલના જગતમાં અનેક હોય છે તેમ ઇચ્છાના વિષય પણ અંતર્ગતમાં ઓછા નથી હોતા. મનમાં કંઈ કેટલાય ઉદ્દેશો જાગે છે તેના પાર નથી હોતા. વિદ્યાનો ઉદ્દેશ, ધર્મનો ઉદ્દેશ વગેરે બધા જ પોતે પ્રધાન જની બેસવા છાછે છે. એ વિક્ષિપ્તતા પણ વાસનાની વિક્ષિપ્તતા કરતાં ઓછી નથી હોતી.

એ ઉપરાંત બીજી એક વસ્તુ પણ જોવામાં આવે છે. જ્યારે વાસનાની પાછળ પડી બદલના સેંકડો રાત્રીઓને શોક બનાવ્યા હતા ત્યારે જે પગાર મળતો હતો તેનાથી પેટ ભરાતું નહોતું. એટલા માટે જ માણસ વારંવાર દુઃખપૂર્વક કહે છે કે વાસનાની નોકરી એ ભારે દુઃખની નોકરી છે. એમાં જે ખાવાનું મળે છે તે સતત બૂખ વધાર્યા કરે છે, અને દગ્ગર વસ્તુનાં આકર્ષણો ભટકાવી મારી કાઢી જવાએ શાંતિ પામવા દેતાં નથી.

અને ઇચ્છાને અનુસરીને અંદરના એક ઉદ્દેશ પાછળ જ્યારે ભટકીએ છીએ ત્યારે પણ ઘણી વાર પગારમાં બનાવટી રૂપિયા મળે છે. શાંતિ આવે છે, અવસાદ આવે છે, દિવા આવે છે. સતત ઉત્તેજનાની મદિરાની જરૂર પડે ■ — શાંતિ પણ મળતી નથી. વાસના જેમ બદલની ભુલભુલામણીમાં ભટકાવી મારે છે તેમ ઇચ્છા અંતરની ભુલભુલામણીમાં ભટકાવી મારે છે, અને આખરે મજૂરી ચૂકવતી વખતે ખોટું નાણું આપે છે.

એટલા માટે, વાસનાઓને ઇચ્છાના શાસનમાં એકચબદ્ધ કરવી એ જેમ માણસની અંદરની ડામના હોય છે — તે જો ન કરી શકે તો જેમ તે કાંઈ પણ સફળતા જોવા પામતો નથી, તે જ પ્રમાણે ઇચ્છાઓને પણ કાંઈ એક શેઠની સેવામાં ભગાડવી એ તેની મૂળ પ્રાર્થના હોય છે. એ વગર તે જીવી શકતો નથી. બદલના સત્રુઓને જીતવા માટે અંદરના સિપાઈઓને તે બેગા કરે તો નાયકના અભાવે એ

દુર્દાન્ત સેનિકાને હાથે જ તેને મરવાનો વારો આવે છે સેનિકાનું રાજ્ય લૂટારાઓના રાજ્ય કરતાં સારું ખરું, પણ તેમણે મુખ નથી લેવું તામસિકતામાં વૃત્તિઓનું આધાન્ય હોય છે ગજસિંહતામાં સેનિકાનું આધાન્ય હોય છે એમાં સેનિકાનું રાજ્ય હોય છે

પણ આપણને તો રાજ્યનું રાજ્ય જોઈએ એ સરાજકતાનું પરમ કસ્યાણ ક્યારે જોગવીશું? જ્યારે વિશ્વદંડા સાથે પોતાની સમસ્ત દંડાને મેળવી દઈશું ત્યારે

એ દંડા જ જગતની એક દંડા છે, મગલ દંડા છે એ મેળ ખારી દંડા નથી, એ આખા જગતની મૂનગત નિયમજાળની દંડા છે એ જ બધાની પ્રભુ છે એ એક પ્રભુના મદારાન્યમાં જ્યારે ખારી દંડાના સેનિકાને ખગ કરું ત્યારે જ તેઓ સાચી જગ્યાએ ખસ થયા મહેવામ પડી ત્યાગ કરવાથી નુશ્સાન થતું નથી, ક્ષમા કરવાથી વીર્યની હાનિ થતી નથી, મેવા ક્રોધથી હાસલ આવતું નથી પડી રિપતિ ડરાવતી નથી સજ દડી શક્તી નથી, મૃત્યુમાંથી જીવ નીકળી જાય છે એક વખતે બધાએ મારા ઉપર કનગે જમાવ્યો હતો, આખરે હું જ્યારે રાજ્યને પામ્યો ત્યારે મે બધા ઉપર અધિમાર મેળવ્યો જે વિશ્વમાંથી આદ્યમરુક્ષણ માટે પોતાના અતરના દુર્ગમાં બસાયો હતો તે વિશ્વમાં જ ફરીવાર નિર્ભયતાપૂર્વક બહાર પાવો, અને રાજ્યના સેનિકાને ત્યાં બધાએ આદરપૂર્વક વધારી લીધે

૫૯

સ્વાભાવિકી ક્રિયા

૧૧મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૫

તે એક ઇચ્છા વિશ્વજગતના મૂળમા વિરાજે છે તેને વિશે જ ઉપનિષદમા કહેયું છે કે—સ્વાભાવિકી જ્ઞાનચલક્રિયા ચ- તે એકની જ જ્ઞાનક્રિયા અને બલક્રિયા સ્વાભાવિકી છે તે સ્વાભાવિક છે, સ્વાધીન છે, તેના ઉપર બહારનું કોઈ કૃત્રિમ દબાણ નથી.

આપણી ઇચ્છા જ્યારે એ મૂલ મગલધ્વજની સાથે મળી જાય છે ત્યારે તેની પશુ બધી ક્રિયા સ્વાભાવિકી બની જાય છે અર્થાત્ તેના બધા કાર્યો કોઈ પણ સંકલ્પ વૃત્તિનું દબાણ કરાવતું નથી—અહંકાર તેને ઠેવો મારતો નથી, લોકસમાજનું અનુકરણ તેને ઉત્પન્ન કરતું નથી, લોકપ્રશ્નિતો જ તેને જેમ તેમ જિવાડી રાખતી નથી, સામ્રદાયિક દબાવણોના ઉત્સાહ તેને શક્તિ પૂરી પાડતો નથી, નિન્દા તેને આધાત પહોંચાડતી નથી, શુદ્ધમ તેને શકતો નથી, સાધનની તગી સેને બંધ પાડતી નથી.

મગલધ્વજની સાથે જેમની ઇચ્છા મળી ગઈ છે તેઓ વિશ્વજગતની પેથી અમર શક્તિ, પેરી સ્વાભાવિકી ક્રિયાશક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે એના ઇતિહાસમાં અનેક પ્રમાણ છે બુદ્ધદેવ કપિવત્સુની સુખ-સમૃદ્ધિનો ત્યાગ કરીને જ્યારે વિશ્વના મગલનો પ્રચાર કરવાને બહાર પડ્યા હતા ત્યારે તેમનો રાજ્યભાર કયા હશે, તેમના સૈન્યસામતો કયા હતા? તે વખતે બાજુ સાધનસામગ્રીની બાબતમા તેઓ અને તેમના પિતાના રાજ્યના ગરીબમા ગરીબ અને અશક્તમા અશક્ત પ્રજાજન બને સ્વરૂપ હતા પરંતુ તેમણે વિશ્વની મગલધ્વજની સાથે પોતાની ઇચ્છાને મેળવી દીધી હતી એટલે તેમની ઇચ્છાને પેથી પરાશક્તિની સ્વાભાવિકી ક્રિયા પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેથી તેમના મૃત્યુને

સેંકડો ચનાબ્દીઓ થઈ ગઈ છે છતાં તેમની મંગલદષ્ટાની આ-
ભાવિકા ક્રિયા આજે પણ ચાલુ છે. આજે પણ ભુદ્ધમયાના એકાંત
મંદિરમાં જઈને જોઈએ છીએ તો દૂર દૂર જાપાનના સમુદ્રકાંઠેથી
સંસારના તાપથી તપેલો માછી આવીને અધારી મધરાતે બોધિતશની
સામે ખેરીને તે વિશ્વકલ્યાણી હજી આગળ આત્મસમર્પણ કરીને
દાય જોડીને કહે છે — યુદ્ધસ્ય શરણં ગચ્છામિ. આજે પણ તેમનું
જીવન માણસને જીવન આપે છે, તેમની વાગ્મી માણસને અભયદાન
આપે છે — તેમની તે હજારો વર્ષ પહેલાંની દષ્ટાની ક્રિયા આજે પણ
દાય પામી નથી

ઈસુનો જન્મ કોઈ અભવ્યા ગામમાં છેવાડે કોઈ એક
કાદારામાં થયો હતો, કોઈ પંડિતના ઘરમાં નહિ, કોઈ રાજાના
મહેલમાં નહિ, કોઈ મહાઅશ્વર્થસાધી રાજધાનીમાં નહિ, કોઈ
મહાપુરુષક્ષેત્ર ગણાતા તીર્થસ્થળમાં નહિ. જેઓ માછલાં પકડીને
આજીવિકા અધાવતા હતા એવા કેટલાક મૂઠ્ઠી મુરઠો જ તેમના શિષ્યો
થયા હતા. જે દિવસે રોમનરાજ્યના પ્રતિનિધિએ તેમને અનાયાસે કૂચે
અડાવવાનો હુકમ કર્યો ત્યારે તે દિવસ જગતના ઇતિહાસમાં નવો
માટે ધન્ય બની જશે એવા કોઈ ચિદ્વેદો તે દિવસે દેખાતા નહોતાં.
તેમના શત્રુઓએ માન્યું હતું કે બધું પતી ગયું — એ અનિશ્ચય
તણખાને એકદમ કચડી નાખી ભુજાવી દીધો. પણ કેમની મગદૂર છે
કે ભુજાવે ? ભગવાન ઈસુએ પોતાની હજીને પોતાના પિતાની હજી
સાથે મેળવી દીધી હતી — એ હજીનું મૃત્યુ નથી, તેની સ્વાભાવિકા
ક્રિયાનો કાય નથી. અત્યંત કૃષ્ણ અને દીનભાવે જોણે પોતાને પ્રગટ
કરી હતી તે આજે બે હજાર વર્ષ થયાં વિશ્વવિજય કરતી રહી છે.

અખ્યાત, અચાત દૈન્ય દારિદ્રમાં જ તે પરમ મંગલશક્તિએ
પોતાની સ્વાભાવિકા જાનગણક્રિયાને પ્રગટ કરી છે તેના પુરાવા
ઇતિહાસમાં વારંવાર મળતા રહ્યા છે. હે અવિશ્વાસી, હે બીરુ, હે

ફર્જા, તે શક્તિનો આશ્રય લે, તે કિવાને પ્રાપ્ત કર — પોતાને શક્તિશીલ માનીને બદલ જિજ્ઞાસાત્ર લંબાવીને જ્યાં શેઠાણાં રાજામાં વખત વિતાડીશ નહિ — તારી સામાન્ય જે કંઈ ખૂંછ છે તે રાજના ઐશ્વર્યને પણ સરમારશે.

૬૦

પારસમણિ

૧૨મી ફેબ્રુઆરી, ૧૩૧૫

તૌર નામ પરશસ્ત્રન

પાપિ-હૃદય-તાપ-હરણ-

પ્રસાદ તૌર શાન્તિરૂપ ભક્તહૃદયે ભગે.

(તેનું નામ પારસમણિ છે, પાપી હૃદયના તાપને હરનાર છે, તેનો પ્રસાદ શાન્તિરૂપે ભગ્નના હૃદયમાં ભગે છે)

એ પારસમણિ પ્રાત કાવની આ ઉપાસનામાં શુ આપણે પામીએ છીએ ? જે તેની એક કણી સુધ્ધા પામતા હોઈએ તો કેવળ મનમાં ભાવગ્રસ્તી ઉપનિષદમાં જ તેને પૂરી ન રાખીએ તેનો સ્પર્શ કરાવવો જોઈશે — તેના સ્પર્શથી આપણા આખા દિવસને સોનાનો બનાવી દેવો જોઈશે

વિસ દરમ્યાન કાણે કાણે એ પારસમણિ પડે મારા મોઢાનાં પથનેડને સ્પર્શ કરવો પડશે, મારા મનના વિચારોને સ્પર્શ કરવો પડશે — મારા સંસારના કર્મોને સ્પર્શ કરવો પડશે

તો, જે હલકું હતું તેમાં એક કણમાં ચીરવનો સચાર થશે, જે મયિન હતું તે ઉજ્જ્વલ બની જશે, જેની કચી કિમત નહોતી તેની કિમત ખૂબ વધી જશે

આપણી પ્રભાતકાળની આ ઉપાસનાને અગ્રાડીશું, આખો દિવસ બધાને અગ્રાડીશું — તેમના નામને અગ્રાડીશું, તેમના ધ્યાનને અગ્રાડીશું, “શાન્ત શિવ શદ્દેતમ્” એ મંત્રને અગ્રાડીશું, ઉપાસનાને કેવળ દંડ્યપુંધન નદિ બનાવી મળીએ — તેને ચારિત્રની પૂજા બનાવીશું, તેના વડે કેવળ શિવશક્તિ જ નદિ પ્રાપ્ત કરીએ — પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરીશું.

લોકવાયકા છે કે પ્રભાતનો મેઘ વ્યર્થ જાય છે, તે વરસતો નથી આપણી આ પ્રભાતની ઉપાસના તે રીતે ક્ષણકાળને માટે પ્રગટી સવારની હવામાં જ ઊડી ન જાય તે સાર.

કારણ કે જ્યારે તરફ આકરો દેખ છે ત્યારે જ શિવજીનાની જરૂર હોય છે જ્યારે તૃષા પ્રમાણ હોય છે ત્યારે જ વરસાદ કામ આવે છે સસારના ઘોર કાર્યોમાં જ શુદ્ધતા આવે છે, દાદ પ્રગટે છે બી. જ્યારે પુખ્ત જમી રોમ છે, કોલાહલ જ્યારે બારે મચ્છો હોય છે, ત્યારે જ આપણે પોતાની જાતને ખોઈ બેસીએ છીએ આપણી પ્રભાતની કમાણીને તે સમયે જ જો કોઈ કામમાં લઈ ન શકીએ, તે જો દેવને અર્પેલી સપતિની પેઠે મદિરમાં જ પૂજા અર્ચનાના કામમાં જ રોકાઈ રહે, તેને જો સસારના કામે લગાડી જ ન શકાય, — તો તો તે કશા કામની જ ન રહી.

દિવસ દરમ્યાન અમુક અમુક સમય એવો આવે છે જે અત્યંત નીરસ, અત્યંત અનુદાર હોય છે જે સમયે જૂમાં સૌથી વધુ પ્રચલન રહે છે — જે સમયે, કા તો આપણે બિનકુલ ઓશિસના છુન બની જઈએ છીએ, અથવા આદાર પચાવવાની જડનાને કારણે આપણા અતરાતમાની ઉજ્જવલતા અત્યંત અંધાર થઈ જાય છે એ શુદ્ધતા અને જડતાના આવેશને વખતે તુચ્છતાના આક્રમણને આપણે ઉતેજન ન આપીએ — આત્માના મદિરાને તે વખતે પણ પ્રત્યક્ષગોચર બનાવી રાખીએ એ જ વખતે આપણને યાદ આવે કે આપણે બૃહસ્વ સ્વર્ગિકા જીલા છીએ, આપણને યાદ રહે કે અનંત

ચૈતન્યસ્વરૂપ (ધર્મિર) આ કારણે આપણા અંતરમાં ચૈતન્ય ફેલાવે છે, માદ રહે કે પેશું શુદ્ધ બળપત્રિદ આ કારણે આપણા હૃદયમાં અધિષ્ઠિત થઈને રહેલું છે. સમસ્ત હાસ્યાલાપ, સમસ્ત કાવ્યકર્મ, સમસ્ત ધ્યાનના અંતરતમ મૂળમાં એક અવિચળ પરિપૂર્ણતાની ઉપસન્નિધિ કદી પૂરેપૂરી દંકાર્થ ન જાઓ.

પણ આ ઉપરથી કોઈએ એમ ન માનવું કે સંસારના બધા જ હાસ્યાલાપને અને બધા જ આમોદપ્રમોદને બિલકુલ ઊંડી દેરા એવું નામ જ સાધના. જેની સાથે આપણો જેટલો સ્વાભાવિક સંબંધ હોય તે ન સાચવીએ તો તે આપણા ઉપર અસ્વાભાવિક રીતે ચડી બેસે છે — ત્યાગ કરવાના કૃત્રિમ પ્રયત્નને લીધે જ ફાસે વધારે સખત બની જાય છે. સ્વાભાવિક રીતે જ બહારની દશિષ્ટ વસ્તુ છે, તે જ ધણી વાર ત્યાગ કરવાના પ્રયત્નને લીધે આપણા અંતરના ધ્યાનની વસ્તુ બની બેસે છે.

ત્યાગ નહિ કરીએ, સાચવીશું, પણ ચોગ્ય સ્થાને સાચવીશું. નાની વસ્તુને મોટી નહિ બનાવી દઈએ, એવને ગ્રેવના આસન ઉપર નહિ બેસવા દઈએ, અને બધી વખતે બધા કમોમાં અંતરના ગૂઢ એવરક્ષના અચમ દરબારમાં ઉપાસનાને ચાલવા દઈશું. ધર્મિર નથી એવું કદી કોઈ પણ ઉપાયે મનને સમજવ્યા નહિ દઈએ — કારણ, એ બિલકુલ મક્કત વાત છે.

પ્રભાતમાં એકાદ ભક્તિપૂર્વક તેમના ચરણની રજ મનમાં ઉપાડી લઈ જાઓ — એ જ આપણો પારસમણિ આપણુ દસવું રમણ, આપણા કામકાજ, આપણા સંસાર-વહેવાર જે કોઈ છે તેના ઉપર એ ભક્તિનો સ્પર્શ કરાવો. આપોઆપ બધું મોટું બની જશે, બધું પવિત્ર બની જશે, બધું જ તેમની આગળ અર્પણ કરી દેવા ચોગ્ય બની જશે.

૬૧

અભ્યાસ

૧૩મી ફેબ્રુન, ૧૯૧૫

જો ૫૨મ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે તેને આપણે નિર્મળ ચૈતન્ય દ્વારા જ અત્તરમામા અનુભવી શકીશું — એ બધો વાતનો સાર છે તે બીજી કોઈ રીતે અમામા આપણા હાથમા પકડાય એમ નથી — ૫૩ી એમા ગમે તેસો વિવળ થાય એને જ એ દર્શન કે એની અપેક્ષાએ કોઈ કામ બાબી રહેતું નથી — આપણા આદાર વ્યવહાર, પ્રાણન મનન બધું જ ચાને છે આપણા જીવનનો જે વિકાસ તેના દર્શનમાં પરિસમાપ્ત થવાનો છે તે બને ધીરે ધીરે થાય, વિવળથી થાય, એ માટે તે મોઈ દધિયારબંધ સિપાઈને મોકલીને તગાદો કરતા નથી એ તો એક પરિપૂર્ણ વસ્તુ છે એટલે પ્રુકળ તડકા અને વરસાદ પછી, અનેક દિવસોની બને રાત્રિની માવજતો અતે તેની સડસ પાદરીઓ એક દોટ ખીની બાંધે

એટલા માટે કોઈ કોઈ વાર મારા મનમા એવો સશય જાગે છે કે અહીં આપણે આત કાળગા ઉપાસનાને માટે અનેક જથ્થુ ભેગા થયા છીએ, તે આપણે ધર્મી વાર આપણા સંપૂર્ણ ચિત્તને અહીં લાવી શકતા નથી — તો શું આપણે આ સાર કરીએ છીએ ? નિર્મળ ચૈતન્યને સ્થગે અચેતન અભ્યાસને એસાવામા આપણે ખોટું નથી કરતા ?

હું મનમા કોઈ કોઈ વાર અત્યત સ કામ અનુભવ છું, મને એમ થાય છે કે જે ઈશ્વર પોતાને પ્રમટ કરવા માટે આપણી દુઝા ઉપર લેશ પણ જબરદસ્તી કરતો નથી તેની ઉપાસનામા રખેને આપણે લેશ પણ અનિચ્છા સાથે આવીએ, રખેને અહીં આપણી વખતે લગારે કોણ અનુભવીએ લેશ પણ આજસ આઠે આવે રખેને તે વખતે કોઈ મનોરંજન કે કામલુ આશ્ચર્ય આપણામા અદરખાને એક પ્રકારની

વિમુખતા પેદા કરે. ઉપાસનામાં શિથિલતા કરીએ તો બીજા જેઓ ઉપાસના કરે છે તેમને કદાચ ખોટું લાગે, કદાચ ક્ષર્ધ નિંદા કરે અથવા ચિડાય, રજેને એ તગાદો જ સૌથી મદત્વનો બની જાય. એટલા માટે ક્ષર્ધ ક્ષર્ધ વાર મેને એમ કહેવાતું મન ચર્ધ આવે છે કે મન સંપૂર્ણ અનુકૂળ, સંપૂર્ણ રાશી ન હોય તો આ કેકાજે ક્ષર્ધએ આવતું નહિ.

પણ સંસાર એ શી વસ્તુ છે એ હું ગાણુ છું. એ સંસારની ધાણી વાટ વટાવી આજે ઘડપણને આરિ આવી પહોંચ્યા છું. મને ખબર છે કે દુઃખ એટલે શું, આઘાત કેવા પ્રચંડ હોય છે, વિપત્તિ કેવી અકલ્પ્ય હોય છે. જે વખતે આશ્રયની જરૂર સૌથી વધારે હોય છે તે વખતે આશ્રય કેવો દુર્લભ હોય છે. તેમના વગરનું જીવન અત્યંત ગૌરવહીનું હોય છે, આરે બાગુઓ જીવનને ખેંચાળેંચ કરે છે. જોત-જોતામાં તેનો સ્વર હેઠાં ઊતરી જાય છે, ભેંતી વાણી, વિચાર અને કાર્ય તુચ્છ બની જાય છે. એ જીવન જાણે ખુલ્લું પડી ગયું હોય છે — તે અને તેની બહારનું વિશ્વ એ ખે વચ્ચે જાણે ક્ષર્ધ તેને શકનાર નથી ક્ષતિ એકદમ જાણે તેના શરીર ઉપર આવીને અથડાય છે, નિંદા એકદમ આવીને તેના મર્મમાં આઘાત કરે છે, દુઃખ ક્ષર્ધ પણ લાવરસ મારફતે સ્પર્શ કે મદત્ત બની જતું નથી. સુખ એકદમ હાકટાપણું બનીને અને શોકનું કારણ એકદમ મૃત્યુબાણ બનીને તેને વાગે છે. એનો જ્યારે વિચાર કરું છું ત્યારે બધો સંકેત મનમાંથી ચારો જાય છે, — પછી હું બીંતે કહું છું, ના, શિથિલતા કળેં નહિ ચાલે. એક દિવસ પણ હું નહિ છૂલું, દરરોજ તેની સામે આવીને હું બિબો રહીશ, દરરોજ કેવળ સંસારને જ ઉત્તેજન આપીને તેને જ કેવળ છાતીનું બંધું લોહી પાઈને પ્રયજ બનાવીને પોતાને આમ અસહ્યભાવે બિલકુલ તેના હાથમાં પૂરેપૂરી રીતે સમર્પણ કરી નહિ દઈ, દિવસમાં યોગમાં યોગ એક વાર તો એ વાત દરરોજ કહેવી જ પડશે કે તું સંસાર કરતાં મોટો છે, તું સૌથી મોટો છે.

જે રીતે શક્ય હોય એ રીતે આ વાત ક્વીચા આપણી શબ્દિ ક્ષુદ્ર છે તે અત્યંત જાણે છે કોઈ દિવસ આપણા મનમાં કંઈક વિચાર જાગે છે, તો કોઈ દિવસ બિનકુચ જાગતો જ નથી — મનમાં વિશેષ જન્મે છે, છાયા પડે છે, ઉપાસનાનો જે મત્ર ખોલીએ છીએ તેનો અર્થ રાજ રાજ ઉજ્જવળ રહેતો નથી. પરંતુ તેમ છતાં નિષ્ઠા નહિ ખોઈએ રાજ રાજ ખાગે આનીને જિભા રહીશું ખારણ જીવડે કે ન જીવડે જે અતી આવવામાં કદ પડે, તો તે કદને ઉત્તરથીને આવીશું જો સસારનું કોઈ બંધન મનને એવી રાખવા ચાહે તો શણગારને માટે તે સસારને એક પ્રાણને દહાવી દઈને આવીશું

ખીન્તુ કંઈ નહિ મને તોયે આ અભ્યાસ (ટેવ) જ આપણને દરરોજ એમની પાસે આણીને દાગર કરશે જે દાન સૌથી ઓછામ ઓછું છે તે તો આપણે તેમને આપીશું જ તેટલું આપવા માટે પણ જે કુશળી વડાવવી પડે, જે જડતા છેડવી પડે, તે છેડના ખચાઈએ નહિ અત્યંત દરિદ્રનું જે લગભગ નહિ જેવું દાન ને પણ આપણે દરરોજ નિષ્ઠા સદિત તેમની આગળ આપણી આપી રાખીએ તો કેવું સારુ જેમને આપણુ જીવન અર્પણ કરવું જોઈએ, જેમને દિવસમાં બધા કર્મોમાં અને બધા વિચારમાં રાજા બનાવીને બેસાડવા જોઈએ, તેમને માત્ર મોહનાના શબ્દો જ આપવા — પણ તે પણ આપવા પડશે પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી બધું જ સસારને આપીએ અને એમને કશું આપીએ જ નહિ, તેમને દરરોજ કેવળ 'ના' જ પાડવા કરીએ, એ તો કદી બની શકે જ નહિ

દિવસના પ્રારંભે પ્રભાતના અરુણોદય વચ્ચે જિભા કરીને એ વાતનો એક વાર સ્વીકાર કરી જવો જ પડશે કે પિતા નોડસિ — તુ પિતા છે અને તુ છે હું સ્વીકાર કરું છું કે તુ પિતા છે હું સ્વીકાર કરું છું કે તુ છે એક વાર વિશ્વવ્રજાની વચમાં જિભા કરીને કેવળ આટલું કહી જવા માટે તમારે સસારને પડ્યો મૂકીને ચાલ્યા

આવડું પડશે. કેવળ એટલા વખત પૂરતાં તમારાં કામકાજ ધર્મો રહે, તમારા આમોદપ્રમોદ ધર્મો રહે. જીજી બધી વાતો ઉપર આટલી એક વાત કહી જાઓ — પિતા નોડસિ ।

તેના જગત્સંસારમાં જન્મીને, તેના અંદરૂર્થના પ્રકાશમાં આંખ ખોલીને ભગૃતિની પહેલી જ ક્ષણે એટલું તમારે હાથ નેહીને દરરોજ કહેવું પડશે, ૐ પિતા નોડસિ । આ હું તમને સ્મરપૂર્વક કહી રાખું છું. આવા મોટા વિશ્વમાં અને આવા મહાન માનવજીવનમાં તેનો કોઈ પણ જગ્યાએ સગારે સ્વીકાર જ ન કરો, એ તો કહી બને જ નહિ. તમારી અગ્રકૃત ચેતનાની પણ ભેટ ધરો, તમારા શૂન્ય હૃદયનું પણ દાન કરો, તમારી શુષ્કતા અને રિક્તાતાને પણ તેમની આગળ ધરો, તમારા ભંગ દારિદ્ર્યને જ તેમની આગળ નિવેદન કરો. તો જે દયા વહુભાગી ક્ષણે ક્ષણે તમારા ઉપર વરસી રહી છે તે દયાને તમે ધીમે ધીમે સમજવા પામશો. અને દરરોજ સહેજ એ જે બારી ઉઘાડશો તેમથી જ અંતર્યામીના પ્રેમમુખનું પ્રસન્ન હાસ્ય દરરોજ તમારા અંતરને જ્યોતિષી અભિષિખત કર્યા કરશે

૬૨

પ્રાર્થના

૧૪મી ફેબ્રુન, ૧૩૧૫

હે સત્ય, મારા આ અંતરાત્મામાં જ તું અંતર્વીન સત્ય છે — તું છે. આ આત્મા તું છે એનો દેશમાં કાળમાં ગભીરતામાં નિબિડતામાં કોઈ પાર નથી. આ આત્મા અનંતકાળથી આ મંત્ર બોલતો આવે છે — સત્યમ્ । તું છે, તું જ છે. આત્માના અધ્યામ ભંગાણમાંથી આ જે મંત્ર ગાજી જોડે છે, તે મારા મનના અને સંસારના બધા

શબ્દોને ભરી દઈને તે બધાની ઉપર ગાજી જાય છે — સત્યમ્ સત્યમ્ સત્યમ્ । સત્યમાં અને લઈ જાયો — તે મારા અંતરાત્માના ગૂઢનમ સત્યમાં — જ્યાં 'તું' છે' સિવાય બીજા કોઈ શબ્દ નથી. હે જ્યોતિર્ભય, મારા ચિદકાશમાં તું જ્યોતિર્ણ જ્યોતિઃ છે. તારા અનંત આકાશના કોટિ કોટિ સૂર્યલોકમાં જે જ્યોતિ સમાતો નથી, તે જ્યોતિર્ણ મારા અંતરાત્મા ચેતન્યથી ઋણદગી રહેતો છે, તે મારા અંતરાત્માની વચ્ચે અને જો મારા રાખીને અને માયાથી તે પગ મુઘી પ્રદીપ્ત પવિત્રતાથી ઘોઈ નાખો, અને જ્યોતિર્ભય બનાવો, મારા બીજા બધાં પરિવેશનો સંપૂર્ણપણે બધી જઈને તે શુદ્ધ શુદ્ધ અપારપરિક જ્યોતિઃ-શરીરને પામી એમ કરો.

હે અમૃતસ્વરૂપ, મારા અંતરાત્માના એકાંત ધામમાં તું આનન્દ પરમાનન્દમ્ છે. ત્યાં કોઈ કાળે મારા મિત્રનનો અંત નથી. ત્યાં તું કેવળ છે જ એમ નહિ, તું મને છે, ત્યાં તારું કેવળ સત્ય નથી, ત્યાં તારો આનંદ છે. એ જ તારા અનંત આનંદને તે તારા જગત-સંસારમા ફેલાવી દીધો છે. ગતિમાં, પ્રાણમાં, સૌંદર્યમાં તે કેમે કયો ખૂટતો નથી, અનંત આકાશમાં તે કયા સમાતો નથી તે તારા સીમાલીન આનંદને જ મારા અંતરાત્મા ઉપર મેં સ્થિર કરીને રાખ્યો છે. ત્યાં તારી સૃષ્ટિના કોઈને પ્રવેશ કરવા દીધો નથી; ત્યાં પ્રકાશ નથી, રૂપ નથી, ગતિ નથી, કેવળ નિરુબ્ધ નિખિડ એવો તારો આનંદ જ છે. એ આનંદધામની વચ્ચે જો મારા રહીને હે પ્રભુ, તું એક લોક મારો. હું મારે દાર વેરવિખેર થઈ મળેલો છું, તારું અમૃત આલવાન મારા સંસારમાં સર્વત્ર ધ્વનિત પ્રતિધ્વનિત થાયો, અતિ દૂર દૂર ચાલું જાયો, અત્યંત ગોપન પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરો. હું જાણે બધી દિશાઓમાંથી 'આવ્યો આવ્યો' કહીને જવાળ દઉં. લોક મારો — અરે એ આવ. એ અંતરાત્માના અનંત આનંદધામમાં મારું જે કંઈ છે તે બધું જ એક જગ્યાએ એક થઈને સ્થિર થઈને ચૂપ થઈને બેસો, ખૂબ જોડણીમાં, ખૂબ સુખલાવે.

હે પ્રકાશ, તારા પ્રકાશ વડે મને જિલકુલ ખલાસ કરી નાખ — મારું કશું જ બાકી રાખીશ નહિ. કશું જ નહિ, અહંકારનો લેશ પણ નહિ. મને જિલકુલ તું-મય બનાવી દે કેવળ તું, તું, તું મય. કેવળ તું મય જ્યોતિ, તું મય આનંદ.

હે રુદ્ર, પાપ બળીને લક્ષ્મ યર્ષ જાઓ તારો પ્રચંડ તાપ ફેલાવ કયાંય કશું છુપાઈ ન રહે, મૂળિયાથી માડીને બીજાભયોં ફળ સુધી બધું બળી જાઓ. એ બહુ દિવસોના બહુ પ્રયત્નોનું ફળ કાળીને સાધે સાધે અને પાદે પાદકાની પાછળ ફળા રહ્યું છે એના મૂળ હૃદયના રસાતળ સુધી જોડા જોતરી ગયા છે. તારા રુદ્ર તાપ માટે એવા ધ્વજી બીજાં મળવાના નથી. જ્યારે એ બળશે ત્યારે જ એ સાર્થક થશે. ત્યારે પ્રકાશમાં એનો અંત આવશે.

ત્યાર પછી હે પ્રસન્ન, તારી પ્રસન્નતા મારા બધા વિચારોમાં, વચનોમાં, કાર્યોમાં ફેલાતી રહે, મારા સમસ્ત શરીરના રોમે રોમે તે તારી પરમ પુલકમય પ્રસન્નતા પ્રવેશ કરીને આ શરીરને બાગવતી તનુ બનાવી દે. જગતમાં આ શરીર તારા પ્રસાદ અમૃતનું પવિત્ર પાત્ર બનીને વિરાજી રહે. તારી તે પ્રસન્નતા મારી શુદ્ધિને પ્રશાન્ત કરે, હૃદયને પવિત્ર કરે, શક્તિને મગ્ન કરે તારી પ્રસન્નતા તારા રિચ્છેદના સકટમાંથી મારું સદા રક્ષણ કરે તારી પ્રસન્નતા મારા ચિરંતન અતરનું ધન બનીને મારા ચિરજીવનપથનું ભાષુ બની રહે. મારા જ અતરાતમામાં તારું જે સત્ય, તારી જે જ્યોતિ, તારું જે અમૃત, તારો જે પ્રકાશ રહ્યો છે તેને તારી પ્રસન્નતા વડે જ્યારે અનુભવીશ ત્યારે જ મારો હિદ્દાર થશે.

૬૩
વૈરાગ્ય

૧૫મી ફાલ્ગુન, ૧૩૧૪

પાસપાસે કહ્યું છે—

ન વા ભરે પુત્રસ્ય કામાય પુત્ર પ્રિયો મવતિ — આત્મનરુદ્ધ
કામાય પુત્ર પ્રિયો મવતિ ।

પુત્રની કામના કગીએ છીએ એટલા જ માટે પુત્ર પ્રિય લાગે છે એમ
નથી, પણ આત્માની કામના કરીએ છીએ એટલે પુત્ર પ્રિય લાગે છે

આત્મ તાત્પર્ય એ છે કે, આત્મા પુત્રમા પોતાનો જ અનુભવ
કરે છે માટે જ પુત્ર તેને પોતાનો લાગે છે અને તેથી જ પુત્રમા
તેને આનંદ આવે છે

આત્મા જ્યારે સ્વાર્થ અને અહંકારની દીવાનમા પુરાઈ રહીને
સતત એકનો એટલો રહે છે ત્યારે તે અત્યંત મ્તાન બની જાય છે,
ત્યાર તેનું સત્ય રૂર્તિ પામતું નથી એટલા માટે જ આત્મા પુત્રની
અદર, મિત્રની અદર, જુદા જુદા માણસોની અદર પોતાને અનુભવીને
આનંદ પામે છે, કારણ એ રીતે જ તેનું સત્ય પૂર્ણતર બનતું
રહે છે

નાનપણમા જ્યારે કે ખ ગ એમ દરેક અક્ષર અનગ અવગ
શીખતો હતો ત્યારે તેમા આનંદ નહોતો આવતો કારણ, એ અવગ
અક્ષરમાથી કોઈ સત્ય મળતું નહોતું ત્યાર પછી અક્ષરો બેગા કરીને
જ્યારે 'કર' 'ખન' વગેરે શબ્દ બનાવવા લાગ્યો ત્યારે અક્ષરો મારી
આગળ પોતાનું તાત્પર્ય ગ્રહ કરતા હોવાને લીધે મારું મન જરા
જરા આનંદ અનુભવવા લાગ્યું પરંતુ એવા છૂટા છૂટા શબ્દો ચિત્તને
પૂરતો રસ આપી શકતા નથી — એથી કોણ અને ક્યાંતિ જન્મે

છે ત્યાર પછી, આજે પણ મને બરાબર યાદ છે કે, જે દિવસે ‘જલ પડે’ ‘પાતા નડે’ (જલ પડે, પાન હોય) એ વાક્યો વાંચ્યા હતા તે દિવસે મને ખૂબ આનંદ થયો હતો, કારણ, શબ્દો તે વખતે પૂર્ણતઃ અર્થથી ભરાઈ ગયા હતા અત્યારે કેવળ માત્ર ‘જન પડે’ ‘પાતા નડે’ વારે વારે યોનનામા આનંદ પડતો નથી, ઠટાળો આવે છે, આજે વ્યાપક અર્થવાળા વાક્યોમાજ સ્થિરિન્યાસને સાર્થક થયેલો અનુભવવાનું મન થાય છે

અટૂલો આત્મા પણ એવા અટૂલા શબ્દ જેવો છે તેના એકનામા તેનું તાત્પર્ય ‘પૂર્ણ’ રૂપે પ્રાપ્ત થતું નથી એના માટે જ આત્મા પોતાના સત્યને અનેકમા અનુભવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે જ્યારે આત્મીય મિત્રો અને ભાઈબીબો સાથે મળે છે ત્યારે તે પોતાની સાર્થકતાનું એક રૂપ જેના પામે છે—જ્યારે પોતાના પરાયા અનેક માણસોને પોતાના તરીકે ઓળખે છે ત્યારે તે નાનો આત્મા રહેતો નથી ત્યારે તે મહાત્મા બની જાય છે

એનું એકમાત્ર કારણ એ છે કે આત્માનું પરિપૂર્ણ સત્ય પરમાત્મામાં ગહેતું છે મારો હું તે એકમાત્ર મહા ‘હું’માં જ સાર્થક થાય છે એટલા માટે તે જાણુતા અને અજાણુતા પણ તે પરમ ‘હું’ને જ સોંપે છે મારો હું જ્યારે પુત્રના ‘હું’માં જઈને મળી જાય છે ત્યારે શું થાય છે? ત્યારે, જે પરમ ‘હું’ મારો ‘હું’માં પણ રહેતો છે, પુત્રના ‘હું’માં પણ રહેતો છે, તેનો અનુભવ થતા મને આનંદ થાય છે

પરંતુ ત્યારે મુશ્કેલી એ થાય છે કે, મારો ‘હું’ એ બહાને પેલા મોટા હું તરફ સંતોષ આગળ વધે તો તે સંપૂર્ણ સમજી શકતો નથી તે એમ માને છે કે મને પુત્ર મળ્યો અને પુત્રના કોઈ રિશેષ રૂબરૂને લીધે પોતાને આનંદ થાય ■ એટલે એ આસક્તિના બંધનમાં જ તે ફસાઈ જાય છે પછી તે પુત્ર મિત્રને આખો વખત વળગીને

જેસી રહેવા ચાહે છે પછી તે એ આસક્તિના આકર્ષણથી અનેક પાપમા પશુ સડોનાય છે

એટલા માટે અન્યથાન દ્વારા વૈરાગ્ય પેદા કરવા માટે જ યાજ વહ્યે કહ્યું છે કે આપણે યથાર્થપણે જોનાં પુત્રની કામના કરના નથી, આત્માની જ કામના કરીએ છીએ આ વાત જો આપણે બરાબર સમજીએ તો પુત્ર પ્રત્યેની આપણી મુખ્ય આસક્તિ દૂર થઈ જાય પછી ઉપવૃત્તિ જ લક્ષ્ય બની જઈને આપણો માર્ગ શાંત શરતુ નથી

જ્યારે આપણે સાહિત્યનું વિશાળ તાત્પર્ય સમજી આનંદ અનુભવીએ છીએ ત્યારે પ્રત્યેક શબ્દ સ્વતંત્રભાવે ઝૂંઝૂં કરીને આપણા મનને બાધારૂપ થઈ પાતો નથી, પ્રત્યેક શબ્દ અર્થને જ પ્રગટ કરે છે, પોતાને પ્રગટ કરતો નથી તે વખતે કેમ જાણે શબ્દ પોતાના સ્વાતંત્ર્યને, અવગણવાને વિપુલત કરી દે છે

તે જ રીતે જ્યારે આપણે સત્યને જાણીએ છીએ ત્યારે તે અખંડ અન્યથા જ બધી ખડતલાને જાણીએ છીએ — તે બધી સ્વતંત્ર, અલગ બની જઈને આપણા જ્ઞાનને શોકતી નથી. એ સ્થિતિ એટલે જ વૈરાગ્યની સ્થિતિ એ સ્થિતિમા સત્ત્વાર પોતાને જ ચરમ બનાવી દઈને આપણા સમસ્ત મનને અને કર્મને ગળી જતો નથી

કોઈ કાવ્યના તાત્પર્યનો અનુભવ જ્યારે આપણને ગમીર ભાવે, ઉત્તરવચ્ચ ભાવે થાય છે ત્યારે તે જ ક્ષણે તેના પ્રત્યેક શબ્દની સાર્થકતા તે સમગ્ર ભાવના માધુર્યથી આપણી આગળ વિશેષ સૌંદર્ય મુખ બની જાય છે પછી જ્યારે આપણે પાછા ફરીને જોઈએ છીએ તો માલુમ પડે ■ કે કોઈ પણ શબ્દ નિર્થક નથી સમગ્રનો રસ પ્રત્યેક પદમાથી પ્રગટ થાય છે પછી તે કાવ્યનો પ્રત્યેક શબ્દ આપણે માટે વિશેષ જ્ઞાનદ અને વિરમયનું કારણ બની જાય છે પછી તેના

શબ્દો સમગ્રની હિપ્તબંધમાં આપણને બાધારૂપ ન થતાં મદદરૂપ થઈ પડે છે ગાટે જ આપણે મન ખૂબ મૂલ્યવાન બની જાય છે.

તે જ પ્રમાણે વૈરાગ્ય જ્યારે અવગતનો મોહ દૂર કરીને જુમામાં આપણને મદાસતનો પરિચય સાધી આપે છે, ત્યારે તે બુદ્ધિ પરિચયમાં થઈને પાછા આવીએ છીએ ત્યારે પ્રત્યેક અલગ વસ્તુ પેલા જુમાના રસથી રસપરિપૂર્ણ બની જાય છે. એક વખતે જેને નોડણી કરી કરીને વાચના પાઠા હતા, જે ડમરે ને પગલે આપણો રસ્તો ચોકતા હતા, તે પ્રત્યેક પેલા જુમા પ્રત્યે જ આપણને લઈ જાય છે, ચોકતા નથી.

તે વખતનો જે આનંદ તે આનંદનું નામ જ પ્રેમ. એ પ્રેમ બાંધી રાખતો નથી, — એ પ્રેમ તાણી લઈ જાય છે. નિર્મલ નિર્બાંધ પ્રેમ. એ પ્રેમ એ જ મુક્તિ — સમસ્ત આસક્તિનું મૃત્યુ. એ મૃત્યુના જ સંકારનો આ મત્ર છે—

મધુવાતા શ્રતાયતે મધુ ક્ષરન્તિ મિચ્છય
માધ્વીર્ન સન્ત્રીણધિઃ ।
મધુ નયતમ્ ટલોષનો મધુમત્ પાર્થિવ રજઃ
મધુમાદ્યો વનસ્પતિ મધુમાન્ બન્ધુ સ્વર્ગ ॥

વાયુ મધુ નહન કરે છે, નદી સાગર બધા મધુ ક્ષરન્તુ કરે છે. ઔષધિ વનસ્પતિ બધી મધુમય થાઓ, શરિ મધુ યાઓ, હવા મધુ યાઓ, પૃથ્વીની ધૂળ મધુમય થાઓ, સૂર્ય મધુમય થાઓ.

ત્યારે આસક્તિનું બંધન વટી ગયું હોય છે ત્યારે જળ અણ ૭ અને આકાશ, જડ જંતુ અને મનુષ્ય બધું જ અમૃતથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે — ત્યારે આનંદનો અવધિ રહેતો નથી.

આસક્તિ આપણા ચિત્તને વિષયમાં બાંધી રાખે છે ચિત્ત ત્યારે તે વિષયની અંદર વિષવાતીન સત્યને પામે છે ત્યારે પતમિયું જે રીતે

કારોટાને વીધીને બહાર નીકળે છે તે રીતે તે વૈરાગ્ય દ્વારા આસક્તિનું બંધન કાપી નાખે છે આસક્તિ કપાઈ જતા જ પૂર્ણ સુન્દર પ્રેમ આનંદરૂપે સર્વત્ર પ્રગટ થાય છે ત્યારે, આનંદરૂપ અમૃતમ્ ચરિમાનિ । — એ મત્રનો અર્થ સમજવા પામીએ છીએ. જે કંઈ પ્રકાશ પામે છે તે બધું જ એ આનંદરૂપ છે, એ અમૃતરૂપ છે કોઈ પણ વસ્તુ, પત્રી હું પ્રકાશ પામું છું એમ કહીને અદકાર કરતી નથી, કેવળ આનંદ જ પ્રકાશ પામે છે, કેવળ આનંદ એ પ્રકાશનું મૂલ્ય નથી ખીમ બધાને મૂલ્ય છે પણ એ પ્રકાશ જ અમૃત છે

૬૪

વિશ્વાસ

૧૬મી ફાબ્રુન, ૧૩૧૫

સાધનાના પ્રારંભમાં પહેલી જ એક સૌથી મોટી બાધા રહેલી હોય છે — તેને જો વટાવી જઈ શક્યા તો કામ થઈ આવળી વધે.

એ બાધા એટલે વિશ્વાસનો અભાવ અગ્નિવ્યા સમુદ્રને ઝાળગીને કોઈ એક કિનારે પહોંચીશ જ એવો ચોક્કસ વિશ્વાસ એ જ કામ બસની સફળતાની પહેરી અને મોટી મૂડી હતી ખીમ પણ ધણા માણસો આટલાટિક ઝાળગીને અમેરિકા પહોંચી શકત પરંતુ તેમના મિત્રમાં વિશ્વાસ નહોતો, તેમને એવી ઉત્તરવળ શ્રદ્ધા નહોતી કે કિનારે છે, એ જ કાલબસ અને તેમની વચ્ચેનો ભેદ હતો.

આપણામાંના પણ મોટા ભાગના માણસો સાધના સમુદ્રમાં ઝુકાવતા નથી તેનું મુખ્ય કારણ એ કે આપણને અત્યંત નિમિત્તપણે એની ખાતરી થયેલી નથી કે એ સમુદ્રને સામે કિનારે છે આપણે શાઓ વાંચ્યા છે, લોકોની વાત સાંભળી છે, મોટેથી કહીએ છીએ કે

હા હા, ખરું છે, પરંતુ માનવજીવનનું એક ચરમ લક્ષ્ય છે એવી ખાતરી નિશ્ચિત વિશ્વાસમાં પરિણત થઈ નથી. એટલા માટે ધર્મસાધના બિંધકુલ બાજુ વસ્તુ, બિંધકુલ બીજાઓનું અનુકરણ માત્ર બની જાય છે. આપણે સમગ્ર આંતરિક પ્રવાસ એમાં જાગૃત થયેલો હોતો નથી.

આ વિશ્વાસની જડતાને લીધે જ કોઈ માણસને ધર્મસાધનામાં પ્રવૃત્ત કરવો હોય તો આપણે તેને ઉત્તરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, આપણે તેને કહીએ છીએ કે ધર્મસાધનાથી પુણ્ય મળશે. પુણ્ય શી વસ્તુ છે ? પુણ્ય એટલે એક જાતની લેન્ડોન્ટ, જેમાં લગવાને આપણા ઋણનો સ્વીકાર કર્યો છે કે અમુક રૂપિયા અમુક સમયે હું આપીશ.

આવા કોઈ જાતના સ્પષ્ટ પુરસ્કારનો લોભ આપણા સ્થૂળ વિશ્વાસને અનુકૂળ હોય છે. પણ સાધનાના લક્ષ્યને એ રીતે બાજુ વસ્તુ બનાવી દેવાથી તેનો માર્ગ પણ અરેખર અતરનો માર્ગ રહેતો નથી અને તેની પ્રાપ્તિ પણ અતરની પ્રાપ્તિ રહેતી નથી. એ એક પ્રકારની પારલૌકિક દુનિયાદારીની વસ્તુ બની જાય છે, એ દુનિયાદારી બીજી દુનિયાદારી કરતા કોઈ રીતે કમ નથી હોતી.

પરંતુ સાધનાનું લક્ષ્ય માનવજીવનનું ચરમ લક્ષ્ય હોય છે. એ લક્ષ્ય કદી બહારનું કોઈ સ્થાન — જેમ કે સ્વર્ગ — નથી હોતું; બહારનું કોઈ પદ નથી હોતું, જેમ કે દંડપદ. એ એવું કશું જ નથી હોતું જેને બહાર જઈને શોધી કાઢવું પડે, જેને માટે પણ પુરોહિતને ચરણે જવું પડે એ તો કદી બને જ નહિ.

માનવજીવનનું ચરમ લક્ષ્ય શું એ પ્રશ્ન પોતાની જાતને પૂછીને તેની પાસેથી જ એક સ્પષ્ટ ઉત્તર મેળવવો પડશે. કોઈની પાસે સાબજેથી કોઈ વાત અહીં કામ નહિ લાગે — કામણ આ કોઈ નાનીમૂતી વાત નથી, આ તો એકદમ છેલ્લી વાત છે. એ જો પોતાના અંતરાત્મામાં ન મળી તો બહાર શોધી જડવાની નથી.

આ વિશાળ વિશ્વજ્ઞાનમાં આવીને હું જિભો છું એ એક ભારે આશ્ચર્યની વાત છે એના કરતા મોટી વાત બીજી છે જ નહિ હું આ જો છું એ જ આશ્ચર્યની વાત છે, મારી નોપાસનું રિશ્ત પણ આશ્ચર્યમય છે

આ હું જે આવીને જિભો છું એનું આશ્ચર્ય કેવળ ખાઈને, જીવીને વાતો મરીને સમજાવી શકાય ? વાસનાની પરિવૃત્તિ જ શું એને ક્ષણે ક્ષણે અવમાનિત કર્યાં કરશે અને છેલ્લી ઘડીએ મૃત્યુ આવીને એની ઠેંકી ઉઠારીને ચા-મુ જશે ?

આ બૂર્ખું સ્વનોમની વચમાં જિભા રહીને પોતાના અતરાકાશના ચૈતન્યનોકમાં સિંચર થઈને પોતાને પૂછે — શા માટે ? આ બધું શા માટે ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર જળ સ્થળ આનંદમાં કલાપ નથી એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પોતાના અતરમાં રહેનો છે

એના એમાં જ ઉત્તર એ છે કે આત્માને જાતો એ સિવાય બીજી કોઈ વાત નથી આત્માને જ સત્ય રૂપે પૂર્ણ રૂપે જાણવો પડશે

આત્માને જ્યાં જાણવાથી સત્ય રૂપે જાગી શકાય ત્યાં તો આપણે નજર જ નાખતા નથી એથી કરી આત્માને જાણવો એવી કોઈ વસ્તુ છે એ જ આપણા વિશ્વાસના ક્ષેત્રમાં પહોંચી શકતું નથી

આત્માને આપણે સસારની અદર જ જાણવા હૃદયે છીએ તેને આખો વખત ધરત્યારે આવનિવરતમાં જ નોંધીએ છીએ એટલા માટે આપણે તેને પામીએ છીએ આ જોઈએ છીએ આખો વખત કેવળ રહીએ છીએ અને ભય પામીએ છીએ આપણે માનીએ છીએ કે ક્ષતાત્તું ન મળ્યું તો આપણે મરી જવાના અને મૃત્યુ એટલે આપણે એકદમ ધન્ય થઈ જવાના આપણે ક્ષણભ્રમે ને લીકલાને જ પ્રધાનપણે જાણીએ છીએ અને આત્માને તેની આગળ ગોળુ બનાવી દઈ એ પ્રકારે દેવના એમને જ આશ્ચર્યના ગર્વપૂર્વક ઉપાડીએ છીએ

આત્માને સાચી રીતે જાગૃત્તિ તો જ આત્માનું સમસ્ત ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. મૃત્યુની સામગ્રીમાં ગતદિવસ તેને લપેટી રાખી શોકના આસુમાં અને ભયના અધકારમાં બુદ્ધિપ્રાય રૂપે જોવાના દિવસો પૂરા થઈ જાય છે. પરમાત્મામાં જ તેનું પરિપૂર્ણ સ્વયં, પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રગટ થતા પામે છે — સસારમાં નદિ, વિષયોમાં નદિ, તેના પોતાના અધકારમાં નદિ.

આત્મા સત્યની પરિપૂર્ણતામાં પોતાને પિંજારે છે, એ પરમ ઉપનિષદ દ્વારા તે વિનાશને વિનશ્કુલ તરી જાય છે તે જ્ઞાનત્યોતિની નિર્મલતામાં જ પોતાને જાગે છે કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે જે બધી વસ્તુઓ નિકારનો અધકાર પેદા કરે છે તેમાંથી આત્મા વિમુક્ત શુભ્ર શુભ્ર પવિત્રતામાં ખીની જોશે અને સર્વ પ્રકાશની આસક્તિના મૃત્યુ બંધનમાંથી પ્રેમના અમૃતનોકમાં મુક્તિ પ્રાપ્ત કરીને તે પોતે અમર છે એમ જાણશે તે જાણશે કે જ્ઞાના પ્રમાણમાં તેનો સાચો પ્રકાશ રહેલો છે — તે આજિને, તે પરમ પ્રકાશ સ્વરૂપને જ તે આત્માના પરમ પ્રકાશ રૂપે જાણખી સમગ્ર દૈન્ય દૂર ફગારી દેશે અને અંતરમાં બીજા સર્વને એક પ્રમાણની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરીને તે સ્પષ્ટપણે જાણવા પામશે કે પોતે સદાને માટે જીવંતી ગયો છે બધા ભયમાંથી, બધા શોકમાંથી, બધી મુદ્દતામાંથી તે બચી ગયો છે.

આત્માને પરમાત્મામાં પામવો એ જ જીવનનું ચરમ લક્ષ્ય છે એ લક્ષ્યને પૂરેપૂરું વિશ્વાસપૂર્વક એકાગ્રચિત્તે સાધવું પડશે જુઓ, જુઓ, ધારી ધારીને જુઓ, બધા કાચને સોડી દઈને સમસ્ત મનને એકાગ્ર કરીને ધારી ધારીને જુઓ એક ચક્ર સતત ફરે છે, તેમાં એક બિંદુ સ્થિર છે તે બિંદુનો વેધ કરીને અર્જુન દ્રૌપદીને પામ્યો હતો તેજો ચક્ર તરફ ધ્યાન નહોતું આપ્યું બિંદુ ઉપર જ આપ્યું મન એકાગ્ર મુર્ચ્છા હતું સસારનું ચક્ર સતત ફરે છે, લક્ષ્ય તેની વચમાં મુવ રહેતું છે તે મુવ તરફ જ ચિત્ત દઈને લક્ષ્ય સાધવું

પાશે, ગતિ તમ્મ જોનાતુ નથી લક્ષ્ય છે એ વાતની ચોક્કસ ખાતરી કરી લેવી પાશે — ચક્રની વેગીલી ગતિમા જોવું બહુ મુશ્કેલ છે — પરંતુ સિદ્ધિ જો જોઈતી હોય તો પટેલા લક્ષ્યને સ્થિર ચિત્તે જોવું જરૂરનું છે

૬૫

અહરણ્ય

૧૯મી ફાલ્ગુન, ૧૩૧૫

આપણી સાધનામા બીજી મોટી બાધા તે સાધનાને અનવ્યાસ કોઈ પણ જાતની સાધનાની જ આપણને દેવ નથી જ્યારે જે કઈ આપણા મોક્ષ આગળ આવે તેના પ્રત્યે જ કદાચ આપણે આકર્ષાઈએ છીએ, જેમ તેમ કરીને તણાતા તણાતા જ્યાં ત્યાં અટકતા અટકતા આપણે આસ્થા જઈએ છીએ સસારનો પ્રસાદ આપણે નગર પ્રવેશીએ છીએ એટલે જ આપણે પણ ચાલીએ છીએ — આપણી પાસે દબેલા પણ નથી મુકાન પણ નથી અને સદે પણ નથી.

કોઈ એક ઉદ્દેશ્યની પાછળ વાપરવા માટે શક્તિને ચારે તરફથી બેગી કરી લાનવાની આપણે દેવ જ પાડતા નથી. એટલે એ બધી શક્તિઓ અને વૃત્તિઓ કાબૂ જમાર જવા બેઠી ■ એમાની કઈ કયા છે કઈ ઠેકાણુ નથી — દાકે મારતા જ દોડતી આવી પહોંચશે એવો સભન નથી જે બધી બાધ સામગ્રીની તેમને દેવ પડી ગઈ છે આ જે તેમને રુચિકર લાગે છે તેનું પ્રયોજન હોય તો જ તેઓ પોતે બેગી થાય છે, નહિ તો કદી થતી નથી

પોતાને ચારે બાજુએ આખો વખત વેરવિખેર કરવાની જ દેવ

પડી ગઈ છે. વિચાર ખજુ વેશઈ જાય છે, કામો ખજુ વેરણુછેરણુ થઈ જાય છે, કેમે કપોં સંહત થતાં નથી.

આવી સ્થિતિમાં સિદ્ધિ ન મળે એટલું જ નહિ, સાચું સુખ પણ મળતું નથી. એમાં કેવળ જડતાનો તામસિક આવેશ છે.

કારણ, જ્યારે આપણી શક્તિને અને વૃત્તિને કોઈ પણ ઉદ્દેશ્યની સાથે જોડી દઈએ છીએ, ત્યારે તે ઉદ્દેશ્ય જ તેઓને વધી દઈ જાય છે. તે વખતે તેઓનો હાર આપણી પોતાની ગરહન ઉપર પડતો નથી. નહિ તો તેમને ઉપાડીને કોઈ વાર ખાના ઉપર નાખીએ તો કોઈ વાર તેના ઉપર નાખીએ અને એ રીતે આખો વખત ખેંચા-ખેંચ કરતા રહેતું પડે છે જ્યારે કયાપ પણ એ બોળે ઉતારવાનો કોઈ માર્ગ મળતો નથી ત્યારે કૃત્રિમ માર્ગ પેદા કરવો પડે છે. કેટકેટલી નકામી રમતો, નકામો આમોદપ્રમોદ, નકામો સાધનો આપણે ઉપગમી કાઢીએ છીએ. આખરે એ કૃત્રિમ સાધનો પણ ખીજે બોળે બનીને આપણને ચારે બાજુએથી જકડી લે છે. એ રીતે જીવનનો હાર સતત વધતો રહે છે, અને મરતાં સુધી કેમે કપોં તેના હાથમાંથી છુટકારો થતો નથી.

એટલે જુ કહેતો હતો કે કેવળ સાધનાની સ્થિતિમાં જ આનંદ છે, સિદ્ધિની વાત જવા દો. કોઈ મહાન લક્ષ્યને અનુસરીને પોતાની વિક્ષિપ્ત શક્તિવૃત્તિઓને એકાગ્ર કરીને તેને એક માર્ગે ચલાવીએ તો તેટલાથી જ આપણા જીવને સતોષ થાય છે. જેટલો ઉચ્ચ હોય તો આપણે સાધનાને આનંદ તરીકે સ્વીકારી કમર બાંધીને છાતી પહોળી કરીને કામમાં મંડી જઈ શકીએ તેટલો ઉચ્ચ પણ એ આપણામાં ન રહ્યો હોય તો તો હારે આફત ગમે તેમ કરીને, વારંવાર ઠોકર ખાઈને પણ એ બધી શક્તિઓને એકાગ્ર કરવાના પ્રયાસને સખત બનાવવો પડશે. આજક જેમ પડતા આખડતા ચોટ ખાતાં ખાતાં ચાલતાં શીએ છે તે જ રીતે તેને ચાલતાં શીખવવું પડશે. કારણ કે

સિદ્ધિ મેળવવામા પહેલા લક્ષ્ય સાચું છે એવો વિશ્વાસ જગાડવાની જરૂર હોય છે, ત્યાર પછી લક્ષ્ય બદલ છે કે અદર, પરિધિ હિપ્ત છે કે કેન્દ્રમા એ જાણવાની જરૂર હોય છે, અને ત્યાર પછી સીધો રસ્તો પકડીને ચાલતા ચીખવાની જરૂર હોય છે યિચ્છતા અને ગતિ બંને જરૂરની છે વિશ્વાસથી ચિત્ત સ્થિર થશે — અને સાધનાથી પ્રાપ્ત ગતિ પ્રાપ્ત કરશે

૬૬

નિષ્ઠા

૧૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૫

ન્યારે સિદ્ધિની મૂર્તિ અમુક અશે દેખાવા મળે છે ત્યારે આનંદ જ આપણને પોતાની મેળે એવી લાઈ જાય છે — પછી કેની તાકાત છે કે આપણને રોકે? પછી ચાક રહેતો નથી, અચકિત રહેતો નથી.

પણ સાધનાની શરૂઆતમા જ કંઈ સિદ્ધિની મૂર્તિ દૂરથી પણ પોતાને પ્રગટ કરતી નથી અને તેમ જતા રસ્તો પણ કંઈ સુગમ નથી હોતો. ચાલતુ શાને જોરે?

એ વખતે આપણને ચલાવવાનો ભાર જે લે છે તેનું નામ જ નિષ્ઠા ભક્તિ ન્યારે જાણે છે, હૃદય ન્યારે સારાઈ જાય છે ત્યારે પછી ચિંતા રહેતી નથી, આપણે જાણે એકદમ બિજાતા ચાલતા હોઈએ છીએ પરંતુ ભક્તિ ન્યારે દૂર હોય છે, હૃદય ન્યારે ખાલી હોય છે, ત્યારે તે અત્યંત કપરા સમયે આપણી કાણુ વધારે ધારે.

એ વખતે આપણને એકમાત્ર વહાર નિજાની શુદ્ધ ચિંતાના જડ બોળને તે જ વહી ચકે

મરમિતે માર્ગે જોને ચાલવાનું હોય છે તેમનું વાદન બિટ દોય છે એ વાદન અત્યંત ખડનય અને બગવાન છે — એનામા લમારે રિવાસિના નથી, ખાવાનું ન મગે તોયે ચાલ્યા કરે પાણી ન મગે તોયે ચાલ્યા કરે રેતી તપી જાય તોયે ચાલ્યા કરે, મૂંઝ મૂંઝ ચાલ્યા કરે જ્યારે એમ લાગે કે સામે વિગતરેના રણનો ડાઘ છેડો નથી, મૃત્યુ સિવાય કોઈ આશ નથી, ત્યારે ધણુ એ ચાલતું બમ રહેતું નથી

એ જ રીતે શુષ્કતા અને રિક્તતાના રણને માર્ગે ઘઈને કઈ પણ ખાધાપીધા વગર પણ આપણને ચાલી લઈ જઈ શકે એમ હોય તો તે માત્ર નિષ્ઠા — તેના પ્રાણુ એજવા ખડનય હોય છે કે નિષ્ઠા અને આનિમાથી, કાગળાખરામાથી પણ તે પોતાનું ખાવાનું મેળની લઈ શકે છે જ્યારે રણના મૃત્યુમય તોફાનો ઉન્મત્તની જેમ ધસી આવે છે, ત્યારે તે રેતી ઉપર માથું પૂરેપૂરું નમાની ઘઈને તોફાનને માથા ઉપર ઘઈને ચાલ્યું જવા દે છે એના જેવું ધીંગ, સદિપ્ત અને ખતીનું બીજું પ્રાણુ છે :

એકધારે સતત વિગતરેનો વગડો — વચમા વચમા ફેરજ કપવાના ઝાઝવાના બળે મરતો જુવાનના આવે છે સરજતાના વિરિધ રૂપો દાણે દાણે દેખા દેતા હોતા નથી એમ થાય છે કે જાણે કાને જ્યાં હતા ત્યાં જ આજે પણ છીએ મન દેરા છપ્પીએ છીએ પણ મન લગતું રહે છે, હૃદયને ખૂમ પાડીએ છીએ, હૃદય જનામ દેતું નથી સતત મનમા ચલા કરે છે કે વ્યર્થ ઉપાસનાની મહેનતથી કેશ પામીએ છીએ પરંતુ એ વ્યર્થ ઉપાસનાનો લરાનક બોલો ઉપાડીને નિષ્ઠા દરશજ ચાલી શકે છે — દિવસોના દિવસો સુધી

એ તો આજળ વખે જ જાય છે — રોજ રોજ તે સુકામની કંઈક કંઈક નજીક પહોંચતી જાય છે એમા સકા જ નથી પણે જુઓ અચાનક એક દિવસ ફાણુ જાણે ક્યાથી ભકિતનો રણુદીપ દેખાય છે

—દૂર દૂર વિસ્તરેલી ધગધગતી રેતીના જૂખરા વિસ્તાર વચ્ચે મધુર ફળના લૂમખા-રાળા ખગ્ગરીના ઝુઝી મુસ્તિગ્ધ સ્વામનના નળરે પડે છે તે એકાંત છાયામાં શીતળ જળનું ઝરણુ વહી રહ્યું છે તે પાણી પીને તેમાં સ્નાન કરી, છાયામાં વિશ્રામ કરીને ફરી ગરમે ચાન્દના માડીએ છીએ પણ ભક્તિની એ મધુરતા, એ શીતન સરસતા કઈ આપો વખત સાથે સાથે આવતી નથી ત્યારે ફરી વાર પાણી તે જ પાન શુષ્ક અથાક નિઠા મદદે આવે છે એનામાં એક શુષ્ક છે કે ભક્તિનું પાણી જો તેને એક દિવસ પીરા મળી ગયું તો તે ધણી દિવસ સુધી તેને અદરના ગ્રુપ્ત આધારમાં સધરી રાખી શકે છે ભયકરમાં ભયકર નીરસતાના દિવસોમાં પણ તે એની તરસ છિપાવવાનું સાધન બની રહે છે

સાધના વડે જોને પ્રાપ્ત કરી શકાય તેના અંત્યેની ભક્તિને જ આપણે ભક્તિ કહીએ છીએ પરંતુ નિષ્ઠા એ સાધના અંત્યેની ભક્તિ છે એ મોર મહિન શુષ્ક સાધના એ જ નિઠાનું પ્રાણનું ધન છે એમાં તના એક પ્રકારનો ગભીર આનંદ રહેનો છે એ આનંદ અહેતુક અને પવિત્ર છે એ વજ્ર જેવા આનંદને જોરે તે નિરાશાને દૂર દઢાવી દે છે — તે મૃત્યુથી પણ ડત્તી નથી. આ આપણી અરુપધની એકમાત્ર સગીન નિષ્ઠા જ્યારે એક દિવસે માર્ગને અતે આવી પહોંચે છે ત્યારે તે આપણને ભક્તિના હાથમાં સપૂર્ણપણે સોંપી દઈને પોતાને તેના દાસીવરમાં છુપાવી દે છે તે કશે અડકાર કરતી નથી કશે દાવે કરતી નથી — સાર્થકતાને દિવસે પોતાની જાતને પડત પાછળ રાખવામાં જ તેને સુખ થાય છે

૬૭

નિધાનું કામ

૧૭મી ફેબ્રુઆરી, ૧૯૧૫

નિધા કેવળ આપણને શુદ્ધ કર્મનું માર્ગે ચર્ચાને અથાક ખતથી ચલાવી લઈ જાય છે એટલું જ નહિ, તે આપણને સતત સાવધ રાખે છે. રોજ રોજ એકધારું ચાલ ચાલ કરવાને કીધે આપણામાં શિષિયતા અને બેધ્યાનપણું આવી જાય છે. નિધા કદી ભૂલવા માગતી નથી — તે આપણને ઢઢાળીને કહે છે, આ શું થાય છે ? આ શું કરે છે ? તે આપણને યાદ દેવાવે છે કે હું પહેલે જો આગળ નહિ વધે તો તારી વખતે હેરાન થતો. તે આપણને બતાવે છે કે તમારા પાણીના વાસણના છિદ્રમાંથી પાણી ટપકી જાય છે, તરસ લાગશે ત્યારે શું કરશો ?

આપણે આખો દિવસ કંઈ કેટલીય રીતે શક્તિ વેડી નાખીએ છીએ તેનો પાર નથી હોતો — કેટલીય નકામી વાતોમાં, કેટલાય નકામી કામોમાં. નિધા અચાનક આપણને યાદ દેવાવે છે કે આ જે વસ્તુને તમે આમ વેડી નાખો છો એ ખૂબ કામની વસ્તુ છે. જરા મૂંઝા રહો, જરા શાત રહો, આટલું બધું વધારે પડતું બોલશો નહિ, આમ પ્રમાણ બદલ ચાલશો નહિ, જે પાણી પીના માટે જતનપૂર્વક સંધરવાની જરૂર છે તેમાં નકામી પણ બોળીને બેસશો નહિ. આપણે ત્યારે પોતાનું જ્ઞાન ભૂલીને કેઈ કુચ્છતામાં છેક ગળા સુધી ફૂળી ગયા હોઈએ છીએ ત્યારે પણ તે આપણને ભૂલતી નથી — કહે છે આ શું માણ્યું છે ? તે આપણી છાતી પાસે જ બેઠેલી હોય છે, કશું જ તેની નજર બદલ જતું નથી.

સંજનાની નજીક પહોંચીએ છીએ ત્યારે પ્રેમનું સહજ રહાસ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને પ્રમાણજ્ઞાન આપોઆપ પ્રગટે છે. સ્વભાવ કવિ

જેમ સ્વાભાવિક રીતે જ છદ સાચીને આને છે તેમ આપણે પણ સ્વાભાવિક રીતે જ જીવનને આદિથી તે અત મુધી સૌંદર્યમાં વિશુદ્ધ ભાવે નિયમિત કરી સખીએ છીએ તે સ્થિતિમાં અપવન થવું જ મુશ્કેલ બની જાય છે, પરંતુ રિક્તતાના દિસોમાં જ્યારે એ આનંદની સ્વાભાવિક શક્તિ ટોળી નથી ત્યારે ડગેને ને ધમને યનિભગ થાય છે, જ્યાં ઘોભરા જેવ નથી હોતું ત્યાં આળસ કરીએ છીએ, જ્યાં ઘોભરા જેવું હોય છે ત્યાં ઉતારગ કરીએ છીએ એ વખતે આ કંઠાર નિઠા જ આપણી એકમાત્ર સદાયમાં દોષ છે તે બાંધતી નથી તે જગતી જ દોષ છે તે કહે છે, આ શુ ? આ પેનો ગુસ્સાનો લાન રગ દેખાય આ તુ તારી જાતને વધારે મદત આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે ! આ તારી સ્મૃતિમાં વેરનો કાટો બો ઈત્યા છે કેમ, તુ આમ ગુપ્ત પહેા આટનો બધો ખજાણો કેમ બિચો છે ? આ તુ રાતે સૂવા જાય છે પણ એ પવિત્ર નિર્મળ નિદ્રાના ઓરડામાં પ્રવેશ કરના યોગ્ય શાંતિ તાગ અતરમાં ક્યા છે ?

સાધનાના દિસોમાં નિષ્ઠાની આ સતત સાવધનાનો સ્પર્શ એ જ આપણો સૌથી મોટો આનંદ દોષ છે આ નિઠા જગતી બેડી છે એ વાતનો જેમ જેમ અનુભવ થતો જાય છે તેમ તેમ આપણી છાતીમાં દિ મન આનંદી જાય છે બે કાઈ દિવસ કાઈ આત્મ નિસ્મૃતિના અગળ ચોવડિને એ નિષ્ઠાને ન જોના પામીએ તો જ આશ્વત માનીએ જ્યારે ચરમ મિત્ર મળતો નથી હોતો ત્યારે આ નિષ્ઠા જ આપણો પરમ મિત્ર બનીને રહે છે એની કંઠાર મર્તિ પ્રતિદિન આપણી સામે શુભ સૌંદર્યથી મહિન ચર્મને ખડી થાય છે એ ચચળતાપિહોણી બોગરિતન પ્રુગ્યશ્રી તપસ્વિની આપણી રિક્તતામાં સક્તિ, શાંતિ આ જ્યોતિ દેવાનીને દારિદ્રને રમણીય બનાવી દે છે

જવાના મુકામ ક્રમે કોલમ્બસનો વિધાસ જ્યારે દૃઢ થયો ત્યારે નિરાએ જ તેી માર્ગની રેખા વગરના અજાણ્યા સમુદ્રમાં રેખા રેખા

દિનિત આપી હતી. તેના ખલાસીઓમાં એ વિશ્વાસ દઢ નહોતો, તેમને સમુદયાત્રામાં નિષ્ઠા પણ નહોતી. તેઓ રોજ રોજ સફળતાની કોઈ મર્તિ બદાર જોવા માટે અધીરા થઈ જવા હતા; કંઈક ન મળે તો તેમની શક્તિ નબળી પડી જાય, એટલા માટે જેમ જેમ દિવસો જવા લાગ્યા, જેમ જેમ સમુદ્રનો પાર આવતો નહોતો, તેમ તેમ તેમની અધીરાઈ વધતી જતી હતી. તેઓ બળવો કરવાની તૈયારી કરતા હતા, તેઓ પાછા ફરવા માગતા હતા. તેમ છતાં કોલમ્બસની નિષ્ઠા, બદાર કોઈ નિશ્ચિત ચિહ્ન દેખાતું નહોતું છતાં મૂંઝી મૂંઝી ચાલ્યા કરતી હતી. પણ આખરે સ્થિતિ એવી થઈ કે ખલાસીઓને વધુ શંકા રાખી શકાય એમ ન રહ્યું. તેઓ વદ્વાણ પાછું ફેરવવાની અણી ઉપર આગ્યા, એવામાં ચિહ્નો દેખાયા, કિનારો આવ્યો છે એ વિશે કોઈ શંકા ન રહી. તરત જ બધા આનંદમાં આવી ગયા, બધા જ ઉત્સાહમાં આગળ જવા ઇચ્છવા લાગ્યા. બધા જ કોલમ્બસને મિત્ર સમજવા લાગ્યા, બધા જ તેને શાખાથી આપવા લાગ્યા.

સાધનાની પ્રથમ અવસ્થામાં કોઈની સહાય હોતી નથી — બધા જ શંકા પ્રગટ કરતા હોય છે, બધા જ વિદ્વેષ નાખતા હોય છે. બદાર પણ એવાં કોઈ સ્પષ્ટ ચિહ્નો દેખાતા નથી જેને આપણે સાચી અદ્વાનાં સ્પષ્ટ પ્રમાણ તરીકે પોતાની અને બધાની આગળ રજૂ કરી શકીએ, તે સમયે એ સમુદ્રની વચમાં શંકા અને વિરોધની વચ્ચે નિષ્ઠા એક દાણ પણ આપણો સાથ ન હોડે તો સારું. જ્યારે કિનારો પાસે આવશે, જ્યારે કિનારાના પાણી ઊંડતા ઊંડતાં આવી તમારા સદના થંભ ઉપર ખેસશે, જ્યારે કિનારાનાં ફૂલ સાગરનાં મોઝાં ઉપર નાચશે, ત્યારે શાખાથી અને અનુકૂળતાની ખોટ નહિ રહે; પરંતુ ત્યાં સુધી તો રોજ રોજ નિષ્ઠા — નૈરાસ્યજ્વી નિષ્ઠા, આધાતસદિધ્ય નિષ્ઠા, બદારના ઉત્સાહની અપેક્ષા ન રાખનાર નિષ્ઠા, નિન્દાથી અવિચલિત નિષ્ઠા એ જ આપણો આધાર છે. કોઈ પણ ઉપાયે, કોઈ પણ કારણે

એ નિંદા આપણને છોડી ન જાઓ તે હોકાથાન તરફ જોની રહો,
તે સુકાન પકડીને કાપમ' બેસી રહે.

૬૮

વિમુખતા

૧૮મી ફાલ્ગુન, ૧૩૧૪

તે વિશ્વકર્મા મહાત્મા જે જનગણના હૃદયમાં સનિવિષ્ટ થઈને કામ કરે છે, તે ખૂબ છૂપી રીતે કામ કરે છે તેનું કામ આગળ વધ્યા જ કરે છે એમાં શકા જ નથી — ક્રમ એ કામ આવે છે એની આપણને ખબર પાતી નથી એટલે, આપણે નિરાનદ રહીએ છીએ એ કામમાં આપણે જે કંઈ સકાર આપનારા છે તે આપણે નથી એટલે આપણુ જીવન જાણે તાત્પર્યહીન બની મર્યુ છે પણ તેમ છતાં વિશ્વકર્મા પોતાની સ્વાભાવિકી જ્ઞાનબલક્રિયાના આનંદપૂર્વક પ્રતિદિન પ્રતિદાણુ કામ ક્યો કરે છે તે મારા જીવનના એક સૂર્યકરોજીવન દિવસને ચંદ્રતારાજીવિત રાત્રિ સાથે ગૂંથે છે અને વળી તે જ્યોતિ પુજાખયિત રાત્રિને બીજા એક જ્યોતિર્મય દિવસ સાથે ગૂંથતા ચાલ્યા જાય છે મારા આ જીવનનો મણિકાર ચરમાં તેમને ખૂબ આનંદ આવે છે હું જો તેમને સદ્યાર આપતો હોત તો એ આનંદ મારો પણ થાત એ આશ્ચર્યકારક કારીગરીમાં કેટલાય છિદ્ર કરવા પડે છે, કેટલાય વીંચ કરવા પડે છે, કેટલું બાળવું પડે છે, કેટલા ધા મારવા પડે છે — એ બધા આધાતોમાં જ વિશ્વકર્માના સર્જનના આનંદમાં મને પણ અધિકાર પ્રાપ્ત મળે હોત

પરંતુ જે અતરની ગુફામાં આનંદિત વિશ્વકર્મા દિનરાત બેસીને કામ કરે છે તે તરફ મેં નજર સુધ્ધા કરી નહિ — હું આખ જીવન

સોનાના તાર રૂપાના તાર અને આટઆટના ગંગોત્રી દોરા વડે રાતદિવસ આવું મોટું એક આશ્ચર્યકારક ભસ્ત્ર ભરી રહ્યા છે — એ તારી અદરજ ચાલી રહ્યું છે — જે મિનકુન બહાર છે એ તારુ નથી

તો અત્યારે જ જો આ પ્રભાતને તારા અતરમાના પ્રમાણ તરીકે જ જો, તારા જ ચૈતન્યમાની તેમની આનંદછટ્ટિ તરીકે જો એ બીજા કોઈનું નથી, એ બીજો યથા નથી — તાર એ પ્રભાત એક તારી અદર જ રહેતું છે અને ત્યાં એના તેઓ જ રહેના છે તારી એ ગભીર નિર્ગૂનનામા તારા એ અનંત ચિત્કાશમા તેમની એ અદ્ભુત વિશદ લીના આત્મા છે — રાતદિવસ અરિરામ એ આશ્ચર્યમય પ્રભાત તરફ પીઠ ફેરવી એને કેવળ બહારની બાજુએ જ જોવા જતા એમા આનંદ નહિ મળે અર્થ નહિ મળે

ત્યારે હું ઇચ્છુ છું ત્યારે હું બાળક હતો લડતથી થોડે દૂર એક ઠેંગણે મને આમ નણુ હતું હું સાચે રેનગાડીમા ભેગે ત્યારે શિયાળો આવતો હતો તે દિવસે ધુમ્મસથી ચારે દિશા છવાઈ ગયેલી હતી — બરફ પડતો હતો લડત મૂક્યા પછી એકાંતે ગાંધી બાજુએ આવવા લાગ્યા ત્યારે ગાડી બીબી રહે ત્યારે હું બારી ઉપાડી ગાંધી બાજુએ મો બહાર ગાડી તે ધુમ્મસથી અસ્પષ્ટતામા કોઈને મોયાવી રોશનનું નામ જાણી લેવા લાગ્યો મારે જવાનું હતું તે છે તું રોશન હતું ત્યાં ત્યારે ગાડી બીબી રહી ત્યારે પણ મેં ગાંધી બાજુએ જ જોયું — તો ત્યાં નહોતો દીવો નહોતું પ્રેટરોર્મ એને નિમિત્ત થઈને ખેસી રહ્યો ફાલગુનાર પછી જ ગાડી પાછી લડત તરફ પાછી જવા લાગી મને થયું આ શું થયું ? પછીને રોશને ત્યારે ગાડી બીબી રહી ત્યારે મેં પૂછ્યું કે અમુક રોશન ક્યા ? ત્યારે મને જવાબ મળ્યો તમે ત્યાંથી જ આ આત્મા આવો છો અર્થ જાનરી પડીને મેં પૂછ્યું, આ પછીની ગાડી ત્યારે મળશે ? જવાબ મળ્યો મધરાતે મારે જવાનું હતું તે રોશન જાણી બાજુએ હતું

આપણે જીવનના પ્રનાસમાં કેવળ કાળી બાજુના રોશનો જ જોતા જોતા જઈએ છીએ. જમણી બાજુ કશું છે જ નહિ એમ માનીને નિશ્ચિત રીતે છીએ એક પછી એક મેચન વટાવી ગયા. જ્યાં જીતવાનું હતું ત્યાં પણ આ સસાર તરફ જ — કાળી બાજુએ જ જોયું જોયું તો બધું જ અધકારમય, બધું જ ધુમ્મસથી અરપણું હતું. જે તક મળી હતી તે ચાવી ગઈ — ગાડી પાછી ચાલવા લાગી જ્યાં આમત્રણ હતું ત્યાં આનંદ ઉત્સાહ પૂરા યના લાગ્યા. વળી ગાડી ક્યારે મળશે? આ જે તક મળી હતી બરાબર એવી જ તક ફરી ક્યારે મળશે — કઈ મધરાતે?

માનવજીવનમાં ચર્ચાને જ ચરમ સ્થાને જઈ શકાય એવું એક રોશન છે ત્યાં જો ન જીતરી પડે — ત્યાં પ્લેટફોર્મ જે બાજુએ હોય છે તે બાજુ જો ન જોઈ તો આખો પ્રનાસ જ મને તદ્દન ધુમ્મસછાયો અને નિરર્થક લાગશે એમાં સંકા જ નથી શા માટે મેં ટિકિટના પૈસા આપ્યા, શા માટે હું ગાડીમાં બેઠો, અધારી રાત્રે શા માટે હું પ્રનાસે નીકળ્યો, શા ચયું, કઈ જ સમજાશે નહિ મને આમ નહું કયાનું મળ્યું હતું, બોજનની તૈયારી કયા ચર્ચા હતી, મારી જૂથ કયા મંડળે, મને કયા આશ્રમ મળ્યો — એ પ્રશ્નોના ઠાંઈ જવાબ પામ્યા વગર જ દિગ્મુદ બનીને મારે પ્રનાસ પૂરો કરવો પડે

હે સત્ય, બીજું કઈ નહિ, જે બાજુ હું હોય, જે બાજુ સત્ય હોય, તે બાજુ મારું મો ફેરવી આપ — હું કેવળ અસત્ય તરફ જ જોઈ રહ્યો છું તારી આનંદની નાની ગજબૂમ ઉપર તે દારની દાર દીરા સગાવેના છે — હું તેની બિનટી બાજુના અધકાર તરફ જોઈને મૂઝાયા કરું છું કે આ બધું શું છે? તારા પ્રકાશ તરફ મને ફેરવ હું તો આખો વખત મૃત્યુને જ જોઈ છું — મને એતો કરો અર્થ જ સૂઝતો નથી, મારા જીવનો કઈ પાર નથી બરાબર એની સામી બાજુએ જ અમૃત મહેલું છે, તેમાં બધો અર્થ રહેલો છે એ વાત

મને કોણ સમજાવશે ? હે આવી — તું પ્રકાશરૂપે નિરતર રહેતો છે — એ પ્રકાશ તરફ જ મારી નજર નથી હું કમનમીય છું એને હું તને કેવળ દુઃસ્વપ્ન રૂપે જ જોઉં છું — તારી પ્રસન્નતા સતત મારા આત્માને વીરવી રહેતી છે એની મને ખબર જ પાતી નથી માના તરફ પીઠ કરીને બાળક અધારુ જોઈને ગદી રડીને ઘાડી જાય છે — એનાર પડખુ ફેરે તો એને ખબર પડે કે મા તેને વળગીને જ સૂતેતી છે હે જનની તારી પ્રસન્નતા તરફ તું અમને ફેરવી ને તો એ ક્ષમમા અમે જાગી રાખીશું કે અમને રક્ષણ મળેતું જ છે અમારું રક્ષણ અનંતકાલ યથા જ રહે છે નહિ તો અરક્ષણના લાયકી અમારું રડનાતું કદી થઈશે જ નહિ

૬૯

મરણ

૧૯મી ફેબ્રુઆરી, ૧૩૧૫

ધર્મરત્ન સાથે એક ભારે શોખનો સબંધ રાખવાની મતલબ માણસમા જોવામા આવે છે જ્યાં જો જોમ છે તે બરાબર તેમનું તેમ રાખીને તેની સાથે સાથે ધર્મરત્ન પણ એમ ને એમ રાખવાનો પ્રયત્ન જોવામા આવે ■ એમા કશું જ હેરવતું ફેરવતું પડતું નથી ધર્મરત્ન કહેવાનું કે તું ધરમા આપણું બધું સાચવાને આપ — જોઈ મારી માયની ફૂલદાની પડી ન જાય ધરમા જુદે જુદે ઠેકાણે જે જાતજાતના પૂતળા ગોઠવીને મૂકેના છે તેમનું કે ઈલા લાગતા લાગી ન જાય આ આસન ઉપર બેસીશ નહિ એના ઉપર તો મારો અમુક બેસે છે અહીંયા નહિ અહીં તો હું અમુક કામ કરું છું આ આરડામા નહિ એ તો અમુકને માટે સહુ મારી રાખ્યો ■ એમ

કરતાં કરતાં સૌથી ઓછી જગ્યા અને સૌથી બિનજરૂરી સ્થાન જ આપણે તેને માટે રાખીએ છીએ.

મને યાદ છે કે મારા પિતાના કાંઈ એક નોકર પાસેથી બાળ-પશુમાં અમે વાત સાલણી હતી કે તે જ્યારે જગન્નાથપુરી ગયો હતો ત્યારે તેને મહા મોટો વિચાર થઈ પડ્યો હતો કે જગન્નાથને શું આપવું? તેમને જે કંઈ આપે તે વસ્તુ તે પોતે કદી વાપરી નહિ શકે એટલે તે જે કંઈ વસ્તુનો વિચાર કરે તે તેમને આપવાનો તેનો જીવ ચાલતો નહોતો — જે વસ્તુ ઉપર તેને સહેજ પશુ પ્રીતિ હતી તે પશુ સદાને માટે છોડી દેવાના ખ્યાલથી તેનું મન આકુળવ્યાકુળ થઈ જતું હતું. આખરે ખૂબ વિચાર કરીને તે જગન્નાથને વિદાતી વેગણ આપી આવ્યો. એના ઉપર તેને સૌથી ઓછી પ્રીતિ હતી.

આપણે પણ ઈશ્વરને માટે કેવળ એટલું જ છોડવા માગીએ છીએ જેટલા ઉપર આપણને સૌથી ઓછી પ્રીતિ હોય — જે આપણા ઉચ્છિન્નનુયે ઉચ્છિન્ન હોય ઈશ્વરનું નામ આવતું હોય એવા એકબે મંત્રોનો પાઠ કર્યો, એકબે ગીત સાલવ્યા, અને જેઓ સારા બ્યાખ્યાન કરી શકતા હોય એવાના નિયમિત ભાષણ સાલવ્યા, એટલે આપણે એની જાડીએ છીએ સારું થયું, સારું લાગ્યું, મન હવે ખાસ પવિત્ર લાગે છે ઈશ્વરની ઉપાસના કરી.

આને આપણે ઉપાસના કહીએ છીએ જ્યારે આપણે વિદ્યાની ધનની કે માણસની ઉપાસના કરીએ છીએ ત્યારે તે આટલી સહેલી નથી હોતી, ત્યારે ઉપાસના કેને કહેનાય તેનો આપણને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવે છે માત્ર ઈશ્વરની ઉપાસનામાં પોતે હોય છે.

એનો અર્થ બીજો કરો નથી પણ આપણે પોતાના ભાગને જ સૌથી મોટો બનાવી રાખીએ છીએ અને ઈશ્વરને એક પાઈનો ભાગીદાર બનાવીએ છીએ અને માનીએ છીએ કે મારું બધું સમયરાધું.

આપણા દેશમાં એક વચન પ્રસિદ્ધ છે કે “વા દ્વલોકગાધની તનુમતાં સા ચાતુરી ચાતુરી” — જેનાથી આ લોક અને ધર્મલોક બંનેની સાધના થાય એવી માન્યતા જે ચાતુરી તે જ ચાતુરી

પરંતુ જે ચાતુરી બને લોખને માન્યતાનો ભાર ને છે તે આખરે એ બેમાથી એ લોકો જૂની જાય છે અને તેની ચાતુરી ચાતુરી રહેતી નથી જે લોક મારા તરફનો દોષ તેના તરફની સીમા જ ધણે ભાગે જલ્પેઅજ્ઞાને આગળ રાખી જતી હોય છે ઈશ્વરને માટે પેની જે એક પાઈ જમીન વાખી નીતેમા એ કઈ કસ હોય, તે જો છે જ રેતીનાળી અને નકામી ન હોય તો ધીમે ધીમે કરતા દળ ચનાવતા ચનાવતા તેને પોતાનામા બેળવી દેવાનો પ્રયત્ન આપણે મ્યાં મરીએ છીએ ‘દુ’ એ એ મોટો પથરા છે તેનો ભાર ભયકર હોય છે જે બાનુએ એ ‘દુ’ ને મૂકીએ છીએ તે બાનુએ જ ધીમે ધીમે બધું ઢળી પડે છે જો બચ્ચુ હોય તો એને જ એકદમ પાણીમા દેખી ઈ શકે તો સારુ

મૂળ વાત એ કે બધું જ જો ઈશ્વરને આપી દઈ શકે તો જ બંને લોક સચવાય — ચાતુરી કરના જાઓ તો ન સચવાય ઈશ્વરમા જ બંને લોક રહેના છે તેમનામા જ જો હું અને પામુ તો એની સાથે તેમને પણ પામુ અને મને પણ પામુ અને જો તેમની સાથે ભાગ નહોતીને હદ બાધીને પાકો દસ્તાવેજ કરીને કામ ચનાવવા જઈએ તો તે બિનકુલ પાકુ કામ થયું નથી એ તો દુનિવાદારીનું ખીજું નામ થયું સસાર-ચલકારની જે દશા તે જ એની પણ દશા ચવાતી — અર્થાત્ એમા નિત્યતાનું નામનિશાન નહિ હોય — એમા રિકાર પ્રવેશવાનો અને અતે મૃત્યુ આવવાનું

એ બધી ચાતુરી છોડી દઈને ઈશ્વરને સંપૂર્ણપણે આત્મસમર્પણ કરવું પડશે એ વાતને દદાનની જોઈએ મારે મેનું કામ નથી મારે એક જ સારુ છે મારા અતરાતમામા સતીનું લક્ષ્ય છે તે ચતુર

નથી, તે ખરેખર બેને ચાહતી નથી, તે એકને જ ચાહે છે; ત્યારે તે એકને પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે બધું જ પ્રાપ્ત કરે છે

એકાગ્ર થઈને એ એકની જ સાધના કરવી છે. પરંતુ મોટી સુરક્ષા એ છે કે, આજ સુધી એને માટે કશી તૈયારી કરી નથી. તે પરમને બાદ રાખીને જ બધી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. જીવન એવી રીતે તૈયાર થયું છે કે, કોઈ પણ ઉપાયે સાક્રમોકટે તેમને જગ્યા કરી આપવી એ બિલકુલ અસંભવિત બની ગયું છે.

દુનિયામાં ખીજી બધી જ બાબતમાં ધાલમેલ થઈ રહ્યું છે, જ્યાં પાંચ માણસની વ્યવસ્થા હોય ત્યાં છ માણસોને ઘુસાડી દેવા સુરક્ષા નથી હોતું, પરંતુ ઈશ્વરની બાબતમાં એવી ધાલમેલ ચલાવવા જઈએ તો તે બિલકુલ ચાલતી નથી. તે “તામ્ર કલમ”માં સમાય એવા નથી. તેમને જો શરૂઆતથી જ ભૂલી ગયા તો નવેસરથી તે ભૂલ સુધારી લીધા સિવાય બીજો ઉપાય નથી જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું, હવે જેમ તેમ કરીને પનાવી દો—એ તેમની બાબતમાં કદી ચાલતું નથી.

ઈશ્વરહીન જે જીવન આપણે જીવું કયું છે તેનું આકર્ષણ કેટલું પ્રબળ છે એની ખબર ઈશ્વર તરફ જવા માગીએ છીએ ત્યારે પડે છે. જ્યાં સુધી એ જીવનની અદર બેઠા હોઈએ છીએ ત્યાં સુધી તેણે આપણને બાંધ્યા છે એની ખબર જ પડતી નથી. પણ દરેક દેવ, દરેક સંસ્કાર કેવું કઠિન બંધન હોય છે! શુદ્ધિથી આપણે એ તુચ્છ છે એમ ગમે એટલું સમજતા હોઈએ તોયે વ્યવહારમાં આપણે તેને છોડી શકતા નથી. એમાની એક વસ્તુ છોડીએ છીએ તો તેની પાછળ ખીજી પાંચ જાબી હોય છે.

સંસારને અંતિમ આશ્રય માનીને આજ સુધી બહુ જાતનપૂર્વક રોજ રોજ એકે એક ઘણી વસ્તુઓ ભેગી કરી છે—તે દરેકની આસપાસ મારાં કેટલાંય મુશિયાં વીંટળાઈ ગયાં છે તેનો કંઈ ખાર નથી—એ બધી જ વસ્તુઓ મારી બની ગઈ છે. તેમાંની કોઈને

પણ લગારે ખમેડવા જતાં એમ થાય છે કે તો પત્રી દુઃસ્વીચ શી રીતે? એ વસ્તુઓ જીવવાની નથી એ જગજગ સમજી છું તેમ છતાં જીવનભરની ટેકને લીધે તેમને જીવની પોંડે વળગી રહીને કદા કદા છીએ કે એના વગર મને ચાને એમ નથી ધનને પોતાના તરીકે માનવાની ટેવ પત્રી ગઈ છે એ મનનું સાચું મૂલ્ય સમજાવવા જોઈતી શક્તિ આજે ક્યાં છે? લાખા સમયથી 'દુ'ના જાણીએ ધન પરત જોવું બારી બની ગયું છે, તેને સદેજ પણ ખમેડવા જતાં છાતીની પાસળી દુખી આવે છે

એટલા માટે જ ભગવાન ઈશુએ કહ્યું છે કે ધનવાનને મુક્તિ મળવી અત્યંત મુશ્કેલ છે બહી ધન એને કેરળ પૈસા નહિ, જીવન જે કોઈ વસ્તુને રાજ રાજ પોતાની કરીને બેગી ક્યાં કરે છે, જોને તે પોતાની માને છે, અને જોને તે વળગી રહે છે—પત્રી તે ધન હોય, ખ્યાનિ હોય, કે પુણ્ય હોય તે બધી જ ધન ગણાય

એટલું જ નહિ પેનો પુણ્યનો સચ્ચ તો બહુ હેનરે છે એ એક એવો દેખાવ કરે છે જાણે એ જે કંઈ લે છે તે બધું ઈશ્વરને જ આપે છે ભોળા કલ્યાણ કરુ છું, દાન કરુ છું કદા ઉપાસુ છું, એટલે પછી ચિંતા શી છે? મારા બધા ઉત્સાહ એ ઈશ્વર વિશેનો જ ઉત્સાહ છે, મારા બધા કામ ઈશ્વરના જ કામ છે પરંતુ એમા ધણ બધું તો પોતા માટે જ બેસી કરુ છું એ ખ્યાલ જ આવતો નથી

જોમ કે દાખના તરીકે આપણે આ વિદ્યાનય એ એક મગન કાર્ય છે એટલે જાણે એનો વિચાર જોવાની જ જરૂર નથી, જાણે એનું બધું જ ઈશ્વરના ચેતન્યમા જમા થાય છે આપણે રાજ રાજ જે નાણાં ઉચાપત કરીએ છીએ તેની તપાસ મુખ્યા રાખતા નથી આ વિદ્યાનય આપણું વિદ્યાનય છે, એની સફળતા એ આપણી સફળતા છે, એની મારફતે આપણે જ કલ્યાણ કરીએ છીએ,

એમ કરી કરીને એ વિદ્યાલયમાંથી આપણા પક્ષમાં થોડું થોડું જમા થતું રહે છે. એ સંગ્રહ આપણું અવલંબન બની ચ્યું છે, એ એક મિલકત જેવું બની ચ્યું છે. એટલે એને વિશે રાગદેશ અને ખેંચા-ખેંચ સંભવે છે, એને માટે ખોટા સાક્ષી જોવા કરવાનું પણ મન થાય છે રખેને કોઈ કરી જૂલ પકડી પાડશે એવી બીક લાગે છે — લોકો આગળ એની નિર્દોષતા પુરવાર કરવા માટે કંઈ વિશેષ લાવે હાંકપિછોડો કરવાની ઇચ્છા થાય છે. કારણ, એ બધી વસ્તુની મને ટેવ પડી ગઈ છે, મને એનો નશો લાગ્યો છે, એ મારો શૈળનો આહાર બની ગઈ છે, એમાંથી જો ઈશ્વર મને સહેજ વચિત કરવા માગે તો મારો જીવ આકુળવ્યાકુળ થઈ જાય છે, શૈળની ટેવને લીધે વિદ્યાલયમાંથી આ જે લાગ પોતાના લાગમાં બેસા કર્યા કરું છું એને હકાબી લો જોઈ વારુ. તરત જ મને થશે કે જાણે મારો કોઈ આધાર જ ન રહ્યો પછી ઈશ્વર મને આધારરૂપ નહિ લાગે.

એટલે જે સંગ્રહ કરે છે તેના પ્રથમ જાણુ કપરો છે તેને એ સંગ્રહ જ ચરમ આશ્રય છે એવું માનવત્વી ટેવ પડી ગઈ છે એટલે તે ઈશ્વરને ચારે બાજુએ સત્ય રૂપે અનુભવી શકતો નથી, અને તે આખર સુધી પોતાના સંગ્રહને જ વળગીને ખેંચી રહે છે.

લાખા સમયથી જે મોટો સંગ્રહ કરીને બેઠો છું — તે બધામાંથી કંઈને છોડવાનો જીવ ચાલતો નથી. એટલા માટે મનની અંદર જે ચતુર દિસાળી કાનમાં કલમ ખોસીને બેઠેલો છે તે આખો વખત સલાહ આપ્યા કરે છે કે કશાને છોડવાની જરૂર નથી, એમાં જ મને તેમ કરીને ઈશ્વરને થોડી જગ્યા કરી આપીશું એટલે ચાલશે

ના, તે નહિ આવે. એના કરતા અશક્ય બીજું કંઈ નથી. ત્યારે કરવું શું ?

એકવાર પૂરેપૂરા મરણ પડશે — ત્યારે નવેસર લગવાનમાં જન્મ પામી શકાશે એકદમ મૂળથી જ મરણ પડશે

એ બરાબર સમજી લેવું પડશે કે જે જીવન મારું હતું તેના સબધમાં હું મરી ગયો છું. હવે હું તે માણસ જ નથી, મારું જે કંઈ હતું તેમાંનું કશું જ નથી હું ધનની બાબતમાં, ખ્યાતિની બાબતમાં, આરામની બાબતમાં મરી ગયો છું, કેવળ ભગવાનની બાબતમાં જ હું જીવું છું. બિનકુલ તગતના જન્મેલા બાળખની પેઠે નિરુપાય અમદાય રક્ષણ વગરનો ઘઈને તેમના બોળામાં જન્મ્યો છું તેમના મિલાય મારે કશું જ નથી ત્યાર પછી તેમના સત્તાન તરીકેનું જીવન સંપૂર્ણ-પણે શરૂ કરી દે, કંઈ જ ઉપર કરી મમતા રાખશે નહિ.

પુનર્જન્મ પહેલા અત્યાર એ મૃત્યુવેદના ચાને છે જેને ચરમ તરીકે અત્યંત સત્ય તરીકે માની લીધું હતું તેમાંથી એકે એકે જગા જરા કરીને મરવું પડશે, આવ મૃત્યુ આવ — આવ અમૃતના દૂત આવ—

એસ અગ્નિય વિરસ તિજા,
એસ મો અમુસવિલ સિજા,
એસ મો બૂપણ્ણવિહીન વિજા,
એરો મો ચિત્તપાવન
એસ મો પરમ દુઃખનિલય,
આશા-અકુર કરદ વિલય
એસ સમમ એસ મહાજય,
એસ મો મરણ સાધન

[હે અગ્નિય, વિરસ તિજા આવ, હે અમુસવિલસિજા આવ, હે બૂપણ્ણ વિહીન વિજા આવ, હે ચિત્તપાવન આવ]

હે પરમ દુઃખના ધામ આવ, આશાના અકુરનો નાશ કર, હે સમમ આવ, હે મહાજય આવ, હે મરણ સાધન આવ]

૭૦

૬૭

૨૦મી ફાલ્ગુન, ૧૩૧૫

અતરમા જ્યારે સાધના શરૂ થઈ ગઈ હોય છે ત્યારે બહાર તેના ઠેકાણે લક્ષણો આપોઆપ અગટ થતા રહે છે, તે લક્ષણો કેવા હોય છે તે એક ઉપમાની મદદથી સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું.

ગ્રાહના કૃષ્ણને માણસ હોવાથી પોતાની સાર્થકતા સાથે સરખાવતો આવ્યો છે વસ્તુતઃ માણસની લક્ષ્યસિદ્ધિ સાથે માણસના પ્રયત્નનું પરિણામ સાથે સરખાવવું હોય એની જો કાંઈ વસ્તુ દુનિયામાં હોય તો તે ગ્રાહનું કૃષ્ણ છે પોતાના કર્મના ફળને પોતાના જીવનના પરિણામને જાણે કૃષ્ણમાં આપણે પ્રત્યક્ષ નજરોનજર જોવા પામીએ છીએ.

કૃષ્ણ એ આખા ગ્રાહનું અતિમ લક્ષ્ય છે — એ જ રીતે વિવસિત મનુષ્ય એ આખા સસારવૃક્ષની અતિમ પ્રાપ્તિ છે.

પરંતુ માણસનો વિકાસ શરૂ થયો છે એના લક્ષણ શા ? એક કેરી પાકના માડી છે એનાથે લક્ષણ શા ?

સૌથી પહેલું એ જોવામાં આવે છે કે કેરીમાં એક ઠેકાણે જરા જરા રંગ આવવા માંડે છે, તેમાં લીનો રંગ જાણે જાણે કરે છે — મોનેરી બની જવાનો પ્રયત્ન નજરે પડે છે.

આપણી પક્ષુ અદરખાને જ્યારે પખવા આવવા માંડે છે ત્યારે બહાર તેનું તેજ દેખા દે છે પણ તે બધી જગ્યાએ સરખું દેખાતું નથી, ક્યાંક લીનું તો ક્યાંક મોનેરી, તેના બધા ભાગો અને બધા કાંધે સરખા ઉજ્જવળતા પામના નથી, પણ અધુરું અધુરું ઠેકાણે જોવાનું જેવું દેખાય છે.

પોતાના પાદગતી સાથે ક્ષણના રગનું જે સરખાપણું હતું તે ધીમે ધીમે મળતું જાય છે, ચારે બાજુએ આકાશના પ્રભાસનો જે રંગ હોય છે તે રંગની સાથે તે મળતું થવા માંડે છે જે જાડ ઉપર તેનો જન્મ થયો હોય છે તે જાડની સાથે પોતાના રગનું જુદાપણું તે કેમે ક્યું દાખી રાખી શકાતું નથી — ચારે ભેરના ગાઢ લીના રંગના આઆદાનમાંથી તે બદારના આકાશમાં પ્રગટ થતું ગદે છે

ત્યાર પછી તેનો બદારનો ભાગ ઉત્તરોત્તર ડામળ થતો આવે છે પ'ના એ ખૂબ સખત અને નક્કર હતું પણ દવે એ કઠોરતા રહી નથી તેને સ્થાને તેજોમય સુગંધમય કોમળતા આવી છે

પટ્ટના એનો જે રસ હતો તે રસમાં તીવ્ર ખગસ હતી, અત્યારે એ આખું માધુર્યથી ભરાઈ ગયું છે અર્થાત્ અત્યારે દવે એનો બદારનો પદાર્થ બધો બદારનો જ બની ગયો છે, બધાના ભોગ માટે છે, બધામને મોલાવે છે, કોઈને તે શેષવા છંછટો નથી બધાની આગળ તે કોમળ સુદર બની જાય છે જમીરતર સ્વાર્થકતાના અભાવે જ માણસનાં તીવ્રતા અને કઠિનતા આદતી ઉપભાવે પ્રગ્ન થાય છે — એ આનંદના દૈન્યમાં જ તેનું દૈન્ય હોય છે, એને લીધે જ તે બદારનાને આધાત કરવા તૈયાર થાય છે

ત્યાર પછી તેની અદરની જે સાચી વસ્તુ તેની ગોઠણી — જે બદારથી દેખાતી જ નથી, તેની સાથે તેના બદારના પદાર્થનો વિરોધ થવા માંડે છે એ બદારનો પદાર્થ એનો નિત્ય પદાર્થ નથી એ વાત સ્પષ્ટ બની જાય છે તેના મરથી તેની જાન છૂટી પડી જાય છે, જાન અનાયાસે મર ઉપરથી ઉખાડી લઈ શકાય છે, વળી તેનો મર પણ ગોળીથી સહેલાઈથી છૂટો પાડી શકાય ■ તેનું દીકું આજ સુધી જાડને વળગી રહ્યું હતું, તે પણ અજાણ્ય ચર્ષ જાય છે દવે તે જાડ સાથે પોતાને અતિશય એકરૂપે રાખતું નથી — પોતાના બદારના છોડા સાથે પણ તે પોતાની અદરની ગોઠણીને છેક એકાકાર કરી રાખતું નથી

એ જ રીતે સાધક જ્યારે પોતાની અદર પોતાના અમરત્વને પ્રાપ્ત કરતો હોય છે, અદરનો ભાગ જ્યારે સુદૃઢ અને સુસપ્ત્વની જાય છે, ત્યારે તેનો બહારનો ભાગ ધીમે ધીમે શિથિલ બનતો જાય છે — પછી તેનો લાલ અદર હોય છે, અને ઘન બહાર હોય છે.

પછી તેને જાય નથી હોતો, કારણ, એ સ્થિતિમા તેના બહારના ભાગના નુકસાનથી તેના અદરના ભાગને નુકસાન પહોંચતું નથી તે વખતે ગોટલી ગરને પકડી રહેતી નથી, ગર કાઢી લેવામા આવે તોય ખુલ્લી ગોટલી ભરી જતી નથી પછી પછી જો ચાચ મારે તો કંઈ નુકસાન થતું નથી, વાવાઝોડનો હુમલો ચાચ તેમા જોખમ નથી, આઠ કદાચ મુકાઈ જાય તો તેથી પણ તેનું મૃત્યુ થતું નથી કારણ, તે વખતે જો પોતાના અતરમા નિશ્ચિતરૂપે પોતાની અમરતાને અનુભવતું હોય છે, તે વખતે તે “અતિશયુમેતિ” તે વખતે તે પોતાને પોતાની નિત્યતામા જ સત્યરૂપે પિછાને છે, અનિત્યતામા જ તે પોતાને પોતા રૂપે ઓળખતું નથી — પોતાને તે ગર રૂપે પિછાનતું નથી, છાચ રૂપે પિછાનતું નથી, દોટા રૂપે પિછાનતું નથી — એટલે એ ગર છાલ દોટા સહિતે તેને કલી ખીક કે ચિતા જ રહેતી નથી.

આ અમૃતને પોતાની અદર વિશેષ રૂપે પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર હોય છે એટલા માટે જ ઉપનિષદમા વાનવાર કહ્યું છે કે અમરતાને પ્રાપ્ત કરવાની એક ખાસ અવસ્થા હોય છે — “ય एतद् विवुरम् एतत् भवति”

ભીતરમા જ્યારે એ અમૃતનો સચાર ચાચ છે ત્યારે અમરતામા બહારના પર્યાયને એકાન્તભાવે ભોગવના હમ્મતો નથી ત્યારે તેના ગ્રહ, વર્ણ, રસ, છાચ એ બધાનું તેને પ્રાઈ પ્રયોગન રહેતું નથી — તે એ બધામા જ રહેતો હોવા છતાં બિનકલ્પ નિર્વિષ્ટ હોય છે, એનું લગુમૂડું એ તેનું લગુખૂડું રહેતું નથી, એમાથી તે કશું જ માગતો નથી.

એ સ્થિતિમાં તે અદરખાને પામે છે, બદાર દાન મે છે, અદર તેની દગ્તા હોય છે બગાડ કામળતા રોય છે અદર તે નિત્યસત્યનો રોય છે બદાર તે વિશ્વવ્યાપ્તનો રોય છે, અદર તે પુરુષ હોય છે, બદાર તે પ્રકૃતિ રોય છે પત્રી બદાર તેને કાઈ પ્રયોગન રહેતુ નથી એટલે જ તે બગારતુ પ્રયોગન સપૂર્ણપણે સિદ્ધ મ્યો મે છે પત્રી તે કવચોગી પખીનો ધર્મ છોડી દઈ દક્ષદર્શી પખીનો ધર્મ સ્વીકારે છે પત્રી તે પોનામા પોને અપૂર્ણ થઈ નિર્ભયપણે શમોચ વગર બધાને માટે પોતાનુ આત્મસમપણુ કરી શકે છે ત્યારે તેનુ જે માર્ગ હોય છે તે બધુ જ તેના પ્રયોગન બગારતુ હોય છે એટલે તે બધુ જ તેનુ નૈશ્વર્ય હોય છે

૭૧

મત્યને જોવુ

૩૦ ચૈત્ર ૧૩૧૫

આપણા ધ્યાનમન દા । આપણે સૃષ્ટિમતનુ તમની સૃષ્ટિમા ધ્યાન ધરીએ છીએ બૃહ્વચ સ્વ તમનામાથી જ સર્ગાય છે સુર્યચંદ્ર મતારા કાણુ કાણુ તેમનામાથી નજર થાય છે આપણુ નૈનમ્ય કાણુ કાણુ તેમનામાથી પ્રેરિત થાય છે તઓ જ અનિરતપણે સમસ્તને પ્રકાશિત મરી રહ્યા છે એ આપણે ધ્યાનમન છે

આ જોવુ એનુ નામ જ સત્યને જોવુ આપણે બધી ઘટનાને કેરળ બલ ધરના રૂને જ જોઈએ છીએ તેમા આપણુ કમો આનંદ આનંદો નથી તે આપણી નજરમા જુનુ થઈ જાય છે તે આપણી નજરમા ચાલી ચડાવેના રમકડાનુ રૂપ ધારણુ કરે છે એટલા માટે પથ્થરના કાકરા ઉપર થઈને જેમ પાણી ચાલ્યુ જાય

તેમ જગત્પ્રવાહ આપણા મન ઉપર ચઢીને અનિશ્ચય વહી જાય છે. ચિત્ત એનો પાથો પાડતું નથી, ચારે બાજુના દરેકો તુચ્છ અને દિવસો નકામા લાગે છે, એટલા માટે કૃત્રિમ ઉત્તેજના અને જાત-જાતના નકામા કાર્યો ઉપજતી કાઠીને આપણે ચેતનાને જાગતી રાખીએ છીએ ત્યારે મજા પડે છે.

જ્યારે કેવળ ધટના તરફ જ જોઈ રહીએ છીએ ત્યારે એમ જ થાય તે આપણને રસ ન આવે, ખોરાક ન આવે તે ફક્ત આપણી ઇન્દ્રિયોને, આપણા મનને અને હૃદયને અચુક અરી જ કબજે કરી શકે છે, ઠેક સુધી તે પહોંચી શકતી નથી એથી તેનો જે કંઈ રસ હોય છે તે ઉપરથી જ સુકાઈ જાય છે, તે આપણી ગંભીરતર ચેતનાને જગાડતો નથી સૂર્ય તો રાજ જ લાગે છે, નદી તો રાજ જ વહે છે, આડપાન તો રાજ જ વધે છે, રાજના કામો તો નિયમસર ચાલ્યા જ કરે છે એટલે આપણે એવું કોઈ દરમિયાન ઇચ્છીએ છીએ જે રાજ રાજ જોતા ન હોઈએ, એવી કોઈ ધટના વિશે જાણવાનું આપણને કુતૂહલ હોય છે જે આપણે જેને ટેવાઈ ગયા છીએ એની ધટનાને મળતી ન આવતી હોય.

પરંતુ સત્યને જ્યારે જાણીએ છીએ ત્યારે આપણો આત્મા પરિતૃપ્ત થાય છે સત્ય સદા નવીન હોય છે—તેનો રસ અક્ષય હોય છે આખી ધટનાવહીની અદર એ અતરતમ સત્યને જોઈએ છીએ ત્યારે દૃષ્ટિ સાર્વક થાય છે ત્યારે બધું જ મહત્વથી, પિરમનથી, આનંદથી પરિપૂર્ણ બની જાય છે.

એટલા માટે જ આપણા ધ્યાનમંત્રમાં આપણે દરરોજ ઓઝામાં ઓછું એક વાર સમસ્ત વિશ્વબ્યાપારની અદર વિશ્વનું જે પરમ સત્ય છે તેનું ધ્યાન ધરવાનો પ્રયત્ન કરતા હોઈએ છીએ ધટનાના ગજના જે એક મૂળ શક્તિ રહેલી છે તેને જોવાને માટે દૃષ્ટિને અતરમાં ફેરવીએ છીએ ત્યારે દૃષ્ટિ ઉપરથી જડતાનું આવરણ ખસી જાય.

છે જગત એક ધત્રની પેઠે આપણે જોને દેવાઈ ગયા હોએ એટલા જ ક્ષેત્રમાં પડી ગયેલું નથી, કાણે કાણે આ અનંત આપણ્યાપી પ્રકાર પ્રમાણ એક જ્ઞાનમય સત્યમાયી નીકળે છે અને દેવાય છે એવો અનુભવ થતા આપણી ચેતના પરિપૂર્ણ બની જાય છે તે વખતે આપણે અગ્નિ, જલ, ઔષધિ, વનસ્પતિ બધાની વચમાં ઊભા રહીને કદો શખેએ હોએ કે જ્ઞાન અનંત છે, ક્ષણ અનંત છે, સર્વત્ર આનંદરૂપે અમૃતરૂપે તે પ્રગટ થાય છે

અગ્નિહુત ધત્રનાઓને અગ્નિહુત ધત્રનારૂપે જ જોઈને નહિ ચાલ્યા જઈએ — તેની વચમાં અનંત સત્યને સ્થિર લાવે, શાંત લાવે જોઈએ એટલા માટે જ તો આપણે ધ્યાનનો ગાયત્રી મંત્ર છે

ॐ भूर्भुवः स्वः
सत्तत्सवितुर्वरेण्यं
भर्गो देवस्य धीमहि
प्रचोदयात् ।

જૂનોક, જુવનોક, સ્વર્ગોક, એનું જે સદા સર્જન કરે છે, તે દેવતાની વરલાયોગ્ય શક્તિનું અગ્રે ધ્યાન ધરીએ હોએ — જે અમારી ધીરાગ્નિને પણ સદા પ્રેરણા આપે છે

૭૨

સુદ્ધિ

૩૭ ચેત્ર, ૧૩૧૪

આ જે આપણે કેટલાક જણ પ્રાત કાળમાં અહી ઉપાસના કરવા બેસીએ હોએ — એ પણ એક શુદ્ધિ છે એમાં પણ પેનો સચિતા િ

આપણે કદીએ હોએ કે એ તો એ રીતે બની ગયું આપણે

બેચાર જલો મસખત કરી ત્યાર પછી એકમ ચર્ધને બેઠા, ત્યાર પછી રાજ રાજ એ પ્રમાણે ચાલ્યા કરે છે

ધનના તો એ જ છે પણ સત્ય એ નથી ધનનાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ એક મામાન્ય વસ્તુ છે પણ સત્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો એ મોટું આશ્ચર્ય છે, દરરોજનું આશ્ચર્ય છે સત્ય વચ્ચે આરીને અનેક અપરિચિતોને જુદી જુદી દિશામાંથી તાળી લાગીને આ એક ઉપાસનામંડળીનું રાજ સર્જન કરે છે આપણે માનીએ છીએ કે આપણે અઢી ચોટી વાર બેઠી કામ પનારી ત્યાર પછી બીજે કામે આલ્યા જઈએ છીએ, બમ પતી ગયું — પણ આ કઈ નાનીસૂની વાત નથી આપણે જ્યારે રાચતા હોઈએ છીએ, લાલ્ચુરતા હોઈએ છીએ, ખાતા ટોઈએ છીએ, દરતા હોઈએ છીએ, ત્યારે પણ આ આપણી મનના સરજનદાર એ સર્જનકાર્યમાં મગ્યા હોય છે એ જાનાતા દૃષ્ટે સમિવિષ્ટ નિશ્ચક્રી આપણી અદર નામ કપી કરતા હોય છે, તેઓ આપણા આ કેટલાક જુદા જુદા માણસોના મનમાં જુદી જુદી રીતે એની સામગ્રી તૈયાર કરતા હોય છે જાણે તેમને બીજું કોઈ કામ નથી, વિશ્વનું સર્જન જેમ એક મોટું કામ છે તેવું જ આ પણ જાણે તેમનું એક મોટું કામ છે આપણો આ ઉપાસનાયોગ પણ સતત બનતો રહે છે, બન્યા જ કરે છે — રાત દિનસ બનતો રહે છે આપણે જ્યારે ઉંઘતા હોઈએ છીએ ત્યારે પણ એ બનતો હોય છે, આપણે જ્યારે જૂલી ગયા હોઈએ છીએ ત્યારે પણ એ બનતો હોય છે સત્ય છે એને કશું બને નહિ અથવા એક ક્ષણ પણ તેને વિરામ મળે એ કદી બને જ નહિ

આખા નિશ્ચક્રી એ જ સત્ય વિગળે છે એટલે જ આખા નિશ્ચક્રી આપણે તેના ચચાસ્થાને ચચાનિશ્ચક્રી બેઠા પામીએ છીએ આપણુ આ કેટલાક માણસોમાં એકે સત્યમ્ કામ કરે છે એટલે જ રાજ રાજ પ્રાત કાળમાં આપણે અઢી આનીને બેસીએ છીએ આપણુ

નિષ્ઠ એ એક સત્યની પ્રદક્ષિણા કરીને તેને પ્રણામ કરે છે ત્યાં આપણું દુઃખીન પડેલયતું નથી, મન પડેલયતું નથી, ત્યાં પણ કેટલાય જ્યોતિર્મય લોકો તેને વીટળાઈ વીટળાઈને જોડે છે, નમોનમઃ । આપણે પણ એ જ રીતે આપણા આ ઉપાસનાનોકના સત્યને વીટળાઈને જોડા છીએ, જેઓ યોદ્ધાઓનાંતરની વચમાં છે' છે તેઓ જ આ પ્રાણજ્વાલા જોડા છે, એ કેવળ આપણામાં ચૈતન્ય દેનાર છે એમ નહિ, આપણે આ યોદ્ધા માણસોમાં જે વિશેષ અર્જનકાર્ય થાવી રહ્યું છે તેમાં પણ શક્તિ દેલાવે છે, આપણે આ યોદ્ધા માણસોના મનને આ વિશેષ કાર્યમાં જુદી જુદી રીતે ચલાવે છે, આપણી આ કેળવણી જળીની પ્રકૃતિ, સમકાર અને શિક્ષણની નાનાવિધમિત્ત તાને તે એક આ જ ક્ષણે એક ચૈતન્યમાં ધાટ આપી રહ્યું છે, અને આપણે જ્યારે જાહીથી ઊભીને બીજે ચાના જઈશું ત્યારે પણ પોતાનું કામ થભાવરો નહિ.

આપણી અદરના તે સત્યના, આપણા ઉપાસનાનગતના એ સનિતાના અંતી પ્રત્યક્ષ દર્શન કરીને જઈશું, તેની પ્રદક્ષિણા કરીને એકમાથે પ્રણામ કરીને જઈશું આપણે દરરોજ જાગીને જઈશું કે સૂર્યચંદ્રપ્રદત્તાગ એ જેમ તેમની અનંત સૃષ્ટિ છે તેની જ આપણને કેળવણી માણસોને અંતી બેસાડ્યા છે એ પણ તેમની સૃષ્ટિ છે તેમના અવિરામ આનંદ એ કાર્યમાં પ્રગટ થાય છે, એ પ્રકાશને આપણે જોઈને જઈશું

૭૩

મૃત્યુ અને અમૃત

૪મી ચિત્ર, ૧૩૧૫

હમણાં અધ્યાનકે મારા એકે મિત્રનું મૃત્યુ થયું. એ નિમિત્તે જગતનાં સૌથી વધુ પરિમિત એવા મૃત્યુ સાથે ફરી એક વાર નવેસરથી પરિચય થયો.

જગત શરીરની આમડીની પેઠે મને વળગી રહ્યું હતું, વચમાં લગારે ખાલ નહોતી મૃત્યુ જ્યારે પ્રત્યક્ષ થયું ત્યારે તે જગત જાણે કંઈક દૂર આંધુ ગયું, મારી સાથે તે જાણે અત્યંત એટલું ન રહ્યું.

એ વૈરાગ્ય માગ્યુંતે આત્મા જાણે કે પોતાના સ્વરૂપને કંઈક જાણુવા પામ્યો. તે જગતની સાથે મિત્રપુત્ર અચ્છેદ બાવે સંકળાયેતો નથી, તેની પોતાની એકે પ્રતિષ્ઠા છે, એ વાતનો મૃત્યુના શિશુલુથી જાણે હું અનુભવ કરી શક્યો.

જેમવું મૃત્યુ થયું તે ભોગી હતા અને તેમને ઐશ્વર્યના અભાવ નહોતો. તેમવું તે ભોગમય શ્રવન, ભોગની સામગ્રી — જે ફક્ત તેમને મન જ નહિ પણ બધા લોકોને મન અત્યંત સત્ય લાગતા હતા, જે અનેક પ્રકારની સાંજસજ્જાથી અને હજારબાજપદ્ધતી લોકોની નજરને અને લોકોના કાનને ધીર્યાં અને લોભથી આકર્ષીને આકાશમાં માથું ઊંચું કરીને રહેલા હતા તે એક દાણમાં સ્મરણની મૂર્તિ રાખમાં અનાદરપૂર્વક વિહ્વિત થઈ ગયા.

સંસાર આટલો જાણે મિથ્યા છે, એ કેવળ સ્વપ્ન છે, કેવળ આશ્રવાના જળ છે, એ વાતનો વિચાર કરવાનો શાસ્ત્ર નિર્મિત મૃત્યુને સાંભારી આપીને વારવાર ઉપદેશ કર્યો છે. એ વગર આપણે કશાનો જ ત્યાગ કરી શકતા નથી અને ભોગના બંધનમાં જકડાઈ રહીને આત્મા પોતાના સિદ્ધિ મુક્ત સ્વરૂપને અનુભવી શકતો નથી.

પરંતુ સસારને મિથ્યા અને ઝાઝરાના જળ કદીને ત્યાગને સહેતો બનાવી દેવામાં સત્ય પણ નથી અને ગૌરવ પણ નથી જે દેશમાં આપણા રૂપિયા આલના નથી તે દેશમાં અવીના નાણાનો બોલો જાણીને પેડે ધૂળમાં ફેંટી દેવામાં ઉઠારતા લગાડે નથી. કાઈ પણ ઉપાયે સસાર મિત્રકુળ જુદો છે એવું જો પેલાની જન આગળ પુરવાર કરી સકીએ તો તો ધન જન માન તો મનમાંથી જાનરી નહીંને એકદમ શૂન્યમાં વિલીન થઈ જવાના.

પરંતુ એ રીતે એને છોડી દેવું, ફેંટી દેવું એ એક પ્રમાણની કેવળ શિક્ષણ છે એ તો અપ્પ જાણી જતા જેવું છે — જે હવે જ નહિ તેને જ મિત્રે ઝળખી જાગીને જાણવું કે તે છે જ નહિ.

ખરું જોના સસાર કઈ મિથ્યા નથી, બેગે બેગે તેને મિથ્યા કહેવાથી લાભ શું ? જે અથા તે તો અથા એ સાત સામી પણ સસારને તેને લીન કઈ કાંતિ થઈ હોય એના ચિહ્નો જ દેખાતા નથી. સૂર્યનો પ્રકાશ લગાડે જાઓ પડ્યો નથી આકાશની નીચ નિર્મલતામાં મૃત્યુનું પિંડ કાંતિની એક રેખા સુધ્ધા પાડી ચક્રવૃત્ત નથી અનત સસારની ધાગ આજે પણ પૂરા વેગથી વહી રી છે.

ત્યારે અસત્ય શું ? તો કે આ સસારને આરો જાણવો તે એના એક સોયની અડી જેટલા લાગને પણ હું મારા તરિક્કે પકડી રાખી શકાના નથી જે આજુસ છત્રનલર કેવળ એ આગ ઉપર જ બધી વસ્તુની પ્રતિષ્ઠા કરતા માગે છે તે રેતી ઉપર ઘર બાંધે છે મૃત્યુ જ્યારે ધડો મારે છે ત્યારે જહુ જ વહી પડીને ધૂળ બેસુ થઈ જાય છે.

હું નામનો જે જિખારી બધી જ વસ્તુને મારમાં પૂરવા માગે છે, બધી જ વસ્તુને મૂકીમાં લેવા માગે છે, તેને જ માત્ર મૃત્યુ હાથ તાલી દે છે — પછી એ આજુસ મનના ખેદને લીધે આપ્તા સસારને મિથ્યા કહીને અળ દેશ કહે છે, પણ સસાર તો જોમો તેમ જ રહે છે મૃત્યુ તેના દેહ ઉપર ઉઝાડે પણ પાડી ચક્રવૃત્ત નથી.

એટલે મૃત્યુને કયાંક જોયું એટલે બધે જ તેને જોવા કરવું એ એક માનસિક વિકાર છે. ત્યાં અદમ્ દોષ છે ત્યાં જ મૃત્યુનો હાથ પડે છે, બીજે કયાંય નહિ. જગત કશું જ જોવા નથી, જે કાંઈ જોવાનું છે તે અદમે જોવાનું છે.

એટલે આપણે જે કાંઈ આપવાનું છે તે કોને આપીશું? સંસારને જ આપીશું, અદમ્ને નહિ આપીએ. કારણ, સંસારને આપીએ તો જ સત્યને આપ્યું કહેવાય, અદમ્ને આપીએ તો તે મૃત્યુને આપ્યું કહેવાય. સંસારને જે આપીશું તેને સસાર સાચવશે, અદમ્ને જે આપીશું તેને અદમ્ સો પ્રયત્ને પણ સાચવી નહિ શકે.

જે વ્યક્તિ ભોગી છે તે અદમ્ને જ બધી પૂજા ધરાવે છે, તે જીવનભર એ અદમ્તા મો તરફ જોઈને જ રેતરું દરી કરીને મરે છે. મૃત્યુ સમયે તેનું તે ભોગથી કુનેયુ બુખાગવું અદમ્ કપાળે હાથ દઈને કહે છે, બધું જ પાપું મૃત્યુ, કશું જ લાઈ જવા ન પામ્યો.

મૃત્યુનો વિચાર કરીને કેવળ આ અદમ્ ચિરંતન નથી એટલું જ સમજીએ એ પૂરતું નથી — કારણ, એવા વૈરાગ્યથી કેવળ શાન્તતા જ આવે છે. એની સાથેસાથ એ પણ અણબુ જોઈએ કે આ સસાર ટકવાનો છે. એટલા માટે મારે જે કાંઈ આપવાનું છે તે શ્રમ્યમા ત્યાગ-રૂપે નહિ પણ સંસારમા દાનરૂપે દેવું જોઈશે. એ દાન વડે જ આત્માનું ઐશ્વર્ય મગદ ધમે ત્યાગ વડે નહિ, — આત્મા પોતે કશું લેવા ઇચ્છતો નથી, તે દેવા ઇચ્છે છે, એમા જ તેનું મહત્ત્વ છે સસાર તેનું દાનનું ક્ષેત્ર છે અને અદમ્ તેની દાનની વસ્તુ છે.

લગવાન આ સંસારમા રહીને સતત પોતાની જાતનું દાન કરી રહ્યા છે, તેઓ પોતાને માટે કશું જ લેતા નથી. આપણે આત્મા પણ જે લગવાનની તે પ્રકૃતિને પામે તો તે સત્યને જ પામે તે પણ સંસારમાં લગવાનની પાસે તેના સખારૂપે બિંબો રહીને પોતાને સંસારને ખાતર સમર્પણ કરી દે, પોતાના ભોગને માટે લાલચુ બનીને બધું જ

પોતા તરફ ન તાણે આ આપવામા જ અમૃત છે, લેવામાં જ મૃત્યુ છે. ધન દોસત સક્રિય સામર્થ્ય બધું જ સત્ય છે જે આપણે એનું દાન કરીએ — જે એ પોતે લેના છપ્પીએ તો બધું જ મિથ્યા છે એ વાત જ્યારે જૂની જર્મીએ છીએ ત્યારે બધું બિનટપાલ્ય સમજાય છે — ત્યારે જ રોક કુખ ભય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જ મામ ક્રોધ લોભ મદાદ છે ત્યારે જ અવાહની દિશામાં વધીને જે નીમ અને જ વટી જવાની હતી તેને જ અવાહ પરિહૃત ખેંચી જવા માટે મારે ઠેનાડેની અને ખેંચાખેંચી કરી મરવ પડે છે જે વસ્તુ સ્વભાવથી જ આપવા માટે સર્જાયેલી છે તેને લેવાનો પ્રયત્ન મરવાનું આ ફળ છે જ્યારે હું અમુક વસ્તુ લઉં છું એમ માનીએ છીએ ત્યારે આપણે તે મૃત્યુને આપીએ છીએ અને તેની સાથે ગોઠ ચિતા ભય વગેરે મૃત્યુનું અનુચરો તેમની ખોરાકીરૂપે લેવાનું લોહી પૂર પાડીએ છીએ.

૭૪

નાવડી લાદવી

૪થી ચંદ્ર ૧૩૧૫

સોનાર તરી નામે એક કવિતા મે લખી હતી આ પ્રસંગે તેનો એક અર્થ કહી શકાય

માણસ સમસ્ત જીવનભર ફસન પકવે છે તેના જીવનનું ખેતર ખેડના જેવું છે ચારે બાજુથી અત્યક્ત વડે તે વીટાયેલું છે એ જરા જેટલો ખેડ જ તેની આગળ વ્યક્ત છે એના માટે મીનામા મ્યુ છે —

અવ્યક્તાદીનિ મૂતાનિ વ્યક્તમધ્યાનિ મારત ।

અવ્યક્ત મિથ્યાન્યેવ તત્ર ક્વ પરિદેવમા ॥

જ્યારે સમય પાકે છે જ્યારે ચારેકોરનું પાણી વધી જાય છે

ન્યારે ફરીથી અન્યક્રતામાં તેનો એ નાનો ટાપુ ફૂળી જવાનો સમય આવે છે — ત્યારે તેના આખા જીવનનાં કર્મનું જે કંઈ કાયમી ફળ તે પેલી સંસારની નાવડીમાં ભરી દઈ શકે છે. સંસાર બધું જ લેશે, એક કશું પણ છોડશે નહિ. પણ ન્યારે માણસ કહે છે કે એના ભેગા-ભેગી મને લેઈ લે, મને પણ રાખ, ત્યારે સંસાર કહે છે કે તારે માટે જગ્યા ક્યાં છે? તને લેવાયી મને શો લાભ? તારા જીવનની ફસવમાં જે કંઈ રાખવા જેવું છે તે બધું જ હું રાખીશ, પણ તું કંઈ રાખવા લાયક નથી.

દરેક માણસ જીવનનાં કર્મો દ્વારા સંસારને કશું ને કશું આપે છે, સંસાર તે બધું જ સ્વીકારે છે, રાખે છે, કશું જ નારા પામવા દેતો નથી — પણ માણસ ન્યારે એની સાથે અદમ્ભને જ કાયમ કરી રાખવા ક્ષણે છે ત્યારે તેનો પ્રયત્ન નિર્ફળ જાય છે. આ જે જીવન ભોગવ્યું, તેના મહેમૂસ તરીકે અદમ્ભને જ મૃત્યુના હાથમાં આપી દઈને દિસાળ ચૂકવીને જતું પડશે. એ કંઈ પણ રીતે ભેગું કરવાની વસ્તુ નથી.

૭૫

સ્વભાવ-પ્રાપ્તિ

૫મી સંત, ૧૩૧૫

આપણા જીવનની એકમાત્ર સાધના એ છે કે, આપણા આત્માનો જે સ્વભાવ છે તે સ્વભાવને જ બાધામુક્ત બનાવી દેવો.

આત્માનો સ્વભાવ શો? પરમાત્માનો જે સ્વભાવ તે જ આત્માનો પણ સ્વભાવ. પરમાત્માનો સ્વભાવ શો? તે લેતા નથી, દાન કરે છે.

તે સર્જન કરે છે સર્જન કરવું એટલે જ વિસર્જન કરવું એ જે વિસર્જન કરે છે એમાં કોઈ જવાબદારી નથી કોઈ દુઃખ નથી આનંદનો ધર્મ જ એ છે કે પોતે યદ્યપિ દાન કરવું પોતે યદ્યપિ વિસર્જન કરવું આપણે પણ એ જાણીએ છીએ આપણે આનંદ, આપણે પ્રેમ વિના કારણે આત્મવિસર્જન દ્વારા જ પોતાને ચરિતાર્થ કરે છે એટલા માટે જ ઉપનિષદ કહે છે — જ્ઞાનદાદયેષ સ્વલ્પમાનો મૂર્તાનિ જાયન્તે તે આનંદમયનો સ્વભાવ જ એ છે

આત્માની સાથે પરમાત્માને એક જાળનમા મળતાપણુ છે આપણો આત્મા પણ લઈને ખુશી નથી થતો છઈને ખુશી થાય છે લઉં ખૂશી લઉં ભેગું કરું એ રૂઢિ જ એ વ્યાધિના રિમાગની જેમ વકરી જાય તો કુખનો અને પરિતાપનો પાર નથી રહેતો ત્યારે આપણે પૂરા મનથી નીચે છીએ કે હું આપીશ કે તરન જ બધું કુખ દૂર થાય છે બધો પરિતાપ શાત થઈ જાય છે

આ માના આ આનંદમય સ્વરૂપનો અનુભવ કરવા માટે સાધના કરવી પડશે શી રીતે મરી ?

પેનું જે એ જુખાળવું અદમ છે જે લિખારક બધું જ મૂડીમાં લેવા છડે છે જે કૃપણ કેરણ લેવા જ છડે છે પણ કશું આપતું નથી કેવળ લાભનો જ વિચાર કર્યો કરે છે તે અદમને બંધાર શકવું પડશે તેો પરમ આત્મીયની પેઠે આદર કરીને અતઃ પુરમા લાખન થયા ન દેડ જોઈએ તે ખરું એટલે આનંદનું આત્મીય નથી કારણુ તે મરી જાય છે અને આત્મા તો અમર છે

આત્મા તો ન જાયતે મિચતે નથી જન્મતો કે નથી મરતો પણ એ અતમ જ મ્યુ છે એનું નામ પણ પાડવામાં આવ્યું છે મ્યુ ન કરી શકે તોરે પોતાના એ નામને અમર કરવા માટે તે ભારે પ્રયત્ન કરે છે

એ જે મારું અહમ્, એને હું એ કોઈ બહારનું માણસ હોય એ રીતે જોઈશ; એને જ્યારે દુઃખ થશે ત્યારે કહીશ કે એને દુઃખ થયું છે. કેવળ દુઃખ જ શા માટે, એના ધન જન પ્રાપ્તિ સત્તા કશામાં જ હું ભાગ નહિ લઉં.

હું એમ નહિ કહું કે એ બધું મને મળે છે, હું લઉં છું. દરેકજે હું એવો પ્રયત્ન કરીશ કે મારું અહમ્ જે વળગવા દેજે તેને હું ન સ્વીકારું. હું વારંવાર કહીશ કે એ મારું નથી, એ મારી બહાર છે.

જે બહારનું છે તેને બહાર સમજાવો છવ ચાલો નથી એટલે હું નકામા કચરાથી ભરાઈ ગયો છું, એના જોખને લીધે ચાલવું પણ મુશ્કેલ બની ગયું છે. એ મૃત્યુમય ઉપકરણના વિકારથી રોજ રોજ હું મરું છું. એ મરણધર્મી અહમ્ને જ આત્માની સાથે સાકળીને તેના શોકથી, તેના દુઃખથી, તેના ભારથી યાદી જાહેર છું.

અહમ્નો સ્વભાવ પોતા તરફ તાણવાનો છે, અને આત્માનો સ્વભાવ બહારની તરફ આપવાનો છે—એટલા માટે જ એ જે જ્યારે મેળમેળ થઈ જાય છે ત્યારે ભારે ગૂચવાડો જોખો થાય છે. એક વેગ પ્રવાહિત થઈને જવા માગે છે, અને બીજો વેગ સતત અંતરની તરફ ખેંચા કરે છે, પરિણામે ભારે સકટ જન્મ થાય છે. આત્મા પોતાના સ્વભાવ વિરુદ્ધ આકર્ષાઈને રૂધી કરે છે, તે અનંતની દિશામાં ચાલતો નથી, તે એક જ બિંદુની આસપાસ ઘાણીના બળદની પેડે આટા માર્યો કરે છે તે ચાલે છે, પણ આગળ વધતો નથી—એટલે એ ચાલવાથી તેને કેવળ કષ્ટ થાય છે, એથી તેને સાર્થકતા મળતી નથી.

એટલે હું કહેતો હતો કે એ સંક્રમણથી બહાર નીકળવું પડે. અહમ્ની સાથે બિલકુલ એક નહિ ચર્ચ જાઉં, તેની સાથે જુદાઈ રાખીશ. દાન કરીશ, કામ કરીશ, પણ અહમ્ જ્યારે તે ટામવું ફળ

સાચમા લઈને તેને ચાપતુ ચાપતુ, બપુઈ જારતુ જારતુ, નાચતુ
નાચતુ હાજર થએ ત્યારે તેના તે ઉન્નિહત ફતને મદી મદલુ નહિ કરે
ધમખેવાપિધારસ્તે મા વટેણુ મદાવન ।

૭૬

અહમ્

૧૩ી ધૈવ, ૧૩૧૫

તો પત્રી અહમ્ છે શા માટે? એ અહમ્ને લીધે આ મા
જગતની કાઈ પણ વસ્તુને ખારી કહેવા શા માટે ઇચ્છે છે?

એતુ એક કારણ છે

ધમિર જેતુ સર્જન કરે છે તેને માટે તેણે કરાનો જ સમ્રાટ
મરવો પ તો નથી તેના આનંદ સ્વાભાવિક રીતે જ હાનરૂપે દેવાતો
હોય છે

આપણામા કઈ એની શક્તિ નથી હાન કરવું હોય તો આપણને
ઉપકરણની જરૂર પડે છે અને એ ઉપકરણ કઈ આપણે કેવળ આનંદ
પડે સહ શક્તિ નથી

ત્યારે મારો અહમ્ ઉપકરણ સમ્રાટ કરી લાવે છે તે જે કઈ
એણું કરે છે તેને માત્ર કહે છે કારણુ તેને અનેક મુશ્કેલીઓ વટાવીને
સમ્રાટ કરવો પડે છે એ બાધાઓને પટી જવામા તેને શક્તિનો ઉપ
યોગ કરવો પડે છે એ શક્તિ દ્વારા એ ઉપકરણ ઉપર તેનો અધિભાર
જાતો છે

શક્તિ દ્વારા અહમ્ કેવળ સામગ્રી ભેગી કરે જ એટલું જ નહિ
તે સામગ્રીને વિવેક લાવે એણે છે તને એક પ્રિયજન અપાનિ ખડી

કરે છે. તે વિશેષત્વ અર્પવા દ્વારા તે જે કંઈ નિર્માણ કરે છે તેને તે પોતાની વસ્તુ કહીને ગૌરવ લે છે.

એ ગૌરવ ઈશ્વર તેને લેવા દે છે. એ ગૌરવ જો તે નહિ બોગવી શકતો હોય તો ખજી તે દાન શી રીતે કરે? જો કશું તેણે 'મારું' (પોતાનું) ન હોય તો તે આપે શું?

એટલે દાનની વસ્તુને પહેલાં એક વાર 'મારી' કરી લેવા માટે આ અહમ્ની જરૂર હોય છે. વિશ્વજનતાના સર્જનકાર ઈશ્વરે કહી મૂકેલું છે કે જગતમાં જોટલાને મારો આત્મા આ અહમ્ના દૂંડાળા વડે પીંટી લઈ શકે તેને તે 'મારું' કહેવા દેશે — કારણ, એને વિશે જો મમત્વનો અધિકાર ન જન્મે તો તો આત્મા બિલકુલ દરિદ્ર રહી જાય. તે આપે શું? વિશ્વભુવનમાં કશું એણે નથી જોતે તે 'મારું' કહી શકે.

ઈશ્વર એ બાબતમાં પોતાનો હક ખોવા સહ્ય થયો છે. બાપ જેમ નાના બાળક સાથે કુસ્તીની રમત રમતા રમતાં જાણી જોઈને દાર માનીને પડી જાય છે, નહિ તો રમત જ ન આવે, સ્નેહનો આનંદ જ ન જામે, બાળકના મોઝા ઉપર હાસ્ય જ ન ફેટે, તે હતાશ થઈ જાય; તે જ રીતે ઈશ્વર આપણા જેવા અનધિકારી દુર્બળની આગળ એક બાબતમાં દાર કબૂલી લે છે, એક બાબતમાં તે હસને મુખે બોલતા દે છે કે આપણી જ છત છે, બોલવા દે છે કે આપણી શકિતને કીધે જ એ જન્મ્યું છે, બોલવા દે છે કે ધનદાયક બધું આપણું જ છે, આપણી જ આ સસાગરા વસુન્ધરા છે.

તે એટલું જો ન કરવા દે તો તો તે જો રમત રમે છે તે આનંદની રમતમાં, તે સર્જનની રમતમાં આપણે આત્મા બિલકુલ જ ભાગ ન લઈ શકે. તેણે રમત બંધ કરીને હતાશ થઈને મુપમુપ બેસી રહેવું પડે. એટલા માટે તે બિલકુલીની પીઠ ઉપર કરુણાપૂર્ણ હાથ

દેવનીને કહે છે કે બેગ, કાનસમુદ્ર ઉપર તું પળ સેતુ બાંધે છે ખરો, શાખાચ છે તને

ધર્મિયે આપમુને આ જે બોનવાનો અધિકાર આપેનો છે તે શા માટે આપેનો છે? એનો ચરમ ઉદ્દેશ શો છે?

એનો ચરમ ઉદ્દેશ એ છે કે પગ્માત્માની સાથે આત્માને જે એક સમાન ધર્મ રહેનો છે તે ધર્મ સાર્થક થાય તે ધર્મ એમને સર્જનનો ધર્મ, દેરાનો ધર્મ દેરાનો ધર્મ એમને જ આનંદનો ધર્મ આત્માનું સાચું સ્વરૂપ આનંદમય સ્વરૂપ છે — તે સ્વરૂપે તે સૃષ્ટિમાં અર્થાત્ દાતા છે તે સ્વરૂપે તે કૃપાળુ નથી, તે બિખારી નથી અદમ્ દ્વારા આપણે 'મારી' વસ્તુ બેગી કરીએ છીએ નહિ તો દાન કરવાનો આનંદ મનાવ થઈ જાય

નદીનું પાણી જ્યારે નદીમાં હોય છે ત્યારે તે સૌ કોઈનું હોય છે — જ્યારે મારા ઘડામાં ભરી લાવું છું ત્યારે તે મારું પાણી બને છે, ત્યારે તે પાણી મારા ઘડાના વિશેષત્વને નિધિ સીમાબદ્ધ થઈ જાય છે કોઈ ભરવા માણસને જો હું કહું કે નદીએ જઈને પાણી પી લે તો મેં જન્યદાન કર્યું ન કહેવાય — જોકે એ પાણી મળતક છે, અને નદી પશુ દૂર નથી પણ મારા ઘડામાંથી એ નદીનું જ પાણી એક ચામળું આપુ તોયે તે જન્યદાન કર્યું કહેવાશે.

વનના ફૂલ તો દેવતાની સાથે જ ફૂટેલા છે પણ તેને મારી જાખડીમાં ગોઠવીને એક વાર મારા બનાવી દહિ ત્યાર પછી જ તેના વડે દેવતાની પૂજા થઈ શકે છે દેવતા પણ ત્યારે હસીને કહે છે, હા, તારા ફૂલ મને પહોંચ્યા એ દાસ્યથી જ મારું ફૂલ તોડાનું સાર્થક થઈ જાય છે

અદમ્ આપણો એ ઘડો એ જાખડી છે તેમાં જે આવી પડે તેને જ 'મારું' કહેવાનો આપણને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે — એક વાર એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા વગર દાનનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો નથી

એટલે 'આપણે જોઈએ છીએ કે અહમ્નો ધર્મ જ સંગ્રહ કરવાનો, સંચય કરવાનો છે. તે આખો વખત લે લે જ કરે છે. અમુક મધ્યુ' એથી જેમ જેમ તે ગૌરવ અનુભવે છે તેમ તેમ તેનો લેવાનો આગ્રહ વધતો જાય છે. અહમ્નો જો આ રીતે બધી જ વસ્તુ ઉપર પોતાનું નામ, પોતાની મહોર છાપવાનો સ્વભાવ ન હોત તો આત્માનુસાર્યું કાર્ય આસત જ નહિ, તે દરિદ્ર અને જડ જેવો બની જાત.

પણ અહમ્નો આ લેવાનો ધર્મ જ જો સર્વેસર્વો બની જાય, આત્માનો દેવાનો ધર્મ જો હંકારી જાય, તો કેવળ માત્ર લેવાની લોભુપતાને કીધે આપણું દારિદ્ર્ય ખીલત્ત જતી જાય. પછી આત્મા નજરે જ ન પડે, અહમ્ જ સર્વત્ર ભયંકર બનીને દેખા દે. પછી મારું આનંદમય સ્વરૂપ કયાં રહે? પછી તો કેવળ ઝઘડા, કેવળ રુદન, કેવળ જાય અને કેવળ ચિંતા રહે.

પછી છાજનાં ફૂલ કાઢીને આત્મા પૂજા કરવા પામતો નથી. અહમ્ કહે છે કે એ બધું જ મારું છે.

તે માને છે કે બધું મને મધ્યું છે. પણ છાજનાં ફૂલ કંઈવનનાં ફૂલ નથી કે કદી અક્ષાત્ર ન ચર્ષી જાય, રાજ રાજ નવાં નવાં ફૂટ્યા કરે. મને મળ્યા એમ કરીને તે જ્યાં નિશ્ચિત બને છે ત્યાં જ ફૂલ કરમાવા માડે છે. એ દિવસમાં તો કાળાં પડીને રાજાઈને ધૂળમાં મળી જાય છે, મળ્યાં હતાં એ વાત નિઃકુલ પોકળ જતી જાય છે.

ત્યારે આપણને સમજાય છે કે પામવું લેવું એ કદી કાયમનું હોઈ શકતું નથી. આપણે પામીશું, લેશું, પોતાનું કરીશું, પણ તે કેવળ આપવાને માટે. લેવું તે કેવળ આપવા માટે જ છે—અહમ્ કેવળ અહમ્ કારતું વિસર્જન કરવા માટે જ છે. પોતાની તરફ એક વાર ખેંચી લાવીએ તે વિશ્વ તરફ વિસર્જન કરવા માટે જ. ધતુષ ઉપર તીર મૂકીને પ્રહેલાં તેને આપણુ તરફ ખેંચીએ છીએ તે કંઈ પોતાને વીધવા માટે નથી ખેંચતા, તેને સામે છોડવા માટે ખેંચીએ છીએ.

એવે દુ કહેતો દતો કે અદમ ત્યારે તેના પોતાના સમય
 તારીને આત્માની આમે મરશે ત્યારે આત્માએ કહેતું પડશે કે ના, એ
 મરે નથી, હું એ નરિ લઉં. એ જુનું જલાર ગાખતુ પડશે, જલાર
 આપતુ પડશે, એની એ કહી પડુ દુ અદમ નરિ લઉં. અદમના
 આ જલાર મનન આપના સમય વડે આ મા જલારી રહે એ નરિ
 નાને કાળજી, એ જલાર આત્માની ગ્વામારિક નથી આત્મા દાન વડે
 મુખ્ય બને છે પગા મા જેમ સટિ વડે બધાવેતો નથી, તે કાલિ વડે
 જ મુખ્ય છે, કારણ તે લેતો નથી, આપે છે, તે જ રીતે આત્મા
 પડુ અદમની રચના વડે બધારાને જાહેરો નથી, એ રચનાઓ વડે
 જ તે મુખ્ય થશે, કાળજી, એ રચનાઓનું જ તે દાન કરશે. એ દાન
 દારા જ તે યથાથ રીતે પ્રગટ થશે ક્રિયાનું પડુ આનંદપ, અમૃત
 રૂપ વિસર્જન દ્વારા જ પ્રગટ થાય છે એવા માટે અદમ ત્યારે જ
 આત્માનો સાચો આરિખીર બને છે ત્યારે આત્મા તેનું વિસર્જન કરે
 છે, ત્યારે આત્મા પોતે જ તેને અદમ નથી કરે.

૭૭

નહી અને કાંદો

૭મી એપ્રિલ, ૧૯૧૪

અમર આત્માની સાથે આ મરણકર્મી અદમ પ્રકાશની સાથે
 જાણની જેમ સદા વગરો જ છે શિશુ દ્વારા, અભ્યાસ દ્વારા,
 ધ્યાનસધાત દ્વારા ર્યાનિક અને સામયિક લિન્ન લિન્ન પ્રભાવો
 દ્વારા, શરીર મન-હૃદયની પ્રાનિગત પ્રવૃત્તિના વેગ દ્વારા રાતદિવસ
 નાનાવિધ સરકાર નિમીલુ કરે છે અને સતત એ સરકાર દેદમા
 પરિવર્તન પેદા કરી કરે છે, આપણા આત્માનું એક નામરૂપમ ચિરમચ

પરિવેષન તૈયાર કરે છે. એ અદમ્યને જે બિલકુલ મિથ્યા માયા કહીને ઉડાવી દેવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો તે ઘેર જઈને મરી જશે એવો સંભવ નથી. જેમ સંસારને મનનાં દુઃખથી મિથ્યા કહીએ એટલે કંઈ તે મિથ્યા યઈ જતો નથી, તેમ આ અદમ્યને પણ શુસ્સો કરીને ખોટો દોષ દઈએ એથી તેને કંઈ લાભ નુકસાન નથી.

આત્માની સાથે તેને એક સાચો સંબંધ છે, અહીં જ તે સત્ય છે, એ સંબંધમાં વિકાર પેસે એટલે તે મિથ્યા બની જાય છે. આ સંબંધમાં મારે એક ઉપમા રજૂ કરવી છે.

નદીનો પ્રવાહ ચિરંતન છે. તે પર્વતની ગુફામાંથી નીકળીને સમુદ્રના અતલ ઊંડાણમાં પ્રવેશ કરે છે. તે જે ક્ષેત્ર ઉપર યઈને વહે ■ તે ક્ષેત્રમાંથી વસ્તુઓ તેના વલિવેગથી ભેગી યઈને ટાપુ બધાય છે — ક્યાંક કાંકરા, ક્યાંક રેતી, ક્યાંક માટી ભેગી થાય છે, તેની સાથે જુદા જુદા પ્રદેશમાંના ધાતુના દુકડા અને, સજીવ પદાર્થો આવીને મળે છે. એ ટાપુ કેટલીય વાર બાગે છે અને કેટલીય વાર બંધાય છે, કેટલાય સ્થાન અને આકાર બદલે છે. એમાં ક્યાંક ઝાડપાન ઊગે છે, ક્યાંક જલાશયમા પષ્ટી ચરતાં હોય ■ તો ક્યાંક રેતી ઉપર મગરનાં બચ્ચાં એ પહોળું કરીને તડકો ખાય છે.

આ સદા પરિવર્તનશીલ એટો જ જે અત્યંત પ્રમળ બની જાય તો તો નદીનો ચિરંતન પ્રવાહ થઈ જાય. ધીમે ધીમે નદી ગીણુ બની જાય અને એટ જ મુખ્ય બની જાય. આખરે કશ્ચુની પેઠે નદી બિલકુલ ઢંકાઈ પડે જાય.

આત્મા આ ચિર પ્રવાહિત નદી જેવો છે. એની ઉત્પત્તિનું શિખર અનાદિ છે, તેનું સંચારક્ષેત્ર અનંત છે. આનંદે જ એને ગતિવેગ આપ્યો છે, અને એ ગતિને વિરામ નથી.

એ આત્મા જે દેશમાં યઈને જે સમયમાં યઈને વહે છે તે

દેશ અને તે કાળની અનેક વસ્તુઓ તેના ગતિવેગને લીધે ભેગી થઈને તેનું એક સંસ્કારરૂપ તૈયાર થતું હોય છે — એ વસ્તુ સતત લાંબી હોય છે, બધાતી હોય છે, સતત આકાર બદલતી હોય છે.

પણ સૃષ્ટિ કાઈ કાઈ પરિસ્થિતિમાં સૃષ્ટિકર્તાને ટપી જઈ શકે છે. આત્માને પણ તેનું દેશકાલજનન, અદ્ભૂત પ્રબળ બનીને અવરોધી શકે છે. એવું પણ બને કે અદ્ભૂત તેની વસ્તુઓના ઢગલ સાથે નજરે પડે, અને આત્મા દેખાય જ નહિ. અદ્ભૂત ચારે દિશાએ મોટા બની જઈને આત્માને કલાં કરે કે, તું નહિ ચાલી શકે, તું અડી જ ગઈ જા, તું આ ધનદોલનમાં જ રહે, આ ધર-બારમા જ રહે, આ સત્તાસંપત્તિમાં જ રહે.

જો આત્મા શોકાઈ જાય તો તેનું સ્વ-રૂપ ક્ષિપ્ત થાય છે, તેનો સ્વભાવ નાશ પામે છે. તે પોતાની ગતિ ખોઈ બેસે છે. અનંત તરફ પડી તે આવતો નથી, તે પુરાઈ જાય છે, તે સુકાયા કરે છે.

આત્મા દેશકાલપાત્રમાં થઈને જુદી જુદી વસ્તુઓ વડે આ જો પોતાનો કાઠો બાંધે છે તેની ખાસ સાર્થકતા એ છે કે કાંઈ વડે જ તેની ગતિને મદદ મળે છે. એ કાઠો ન હોય તો તે ફેલાઈ જઈને વેરવિખેર થઈ જઈને આવતો અટકી જાય, અદ્ભૂત લોકલોકાંતરમાં આત્માના ગતિવેગને વધારીને તેના આવવાને માર્ગને આગળ લઈ જાય છે. કાંઈ જ નહીની સીમા છે અને નહીનું રૂપ છે — અદ્ભૂત જ આત્માની સીમા ■ અને આત્માનું રૂપ છે એ રૂપ મારહતે જ આત્માનો પ્રકાર પ્રગટ થાય છે. એ પ્રકાર પરંપરા દ્વારા જ તે પોતાને સતત અનુભવે છે, અનંતમાં સંચરે છે. એ અદ્ભૂતરૂપી કાંઈના જુદા જુદા આધાત પ્રત્યાધાતને લીધે જ તેના તરંગો અને તેનું સંગીત જન્મે છે.

પરંતુ જ્યારે કાંઈ જ પ્રધાન બની જાય છે, જ્યારે તે નદીની સેવા નથી કરતો, ત્યારે તે ગતિને મદદ કરવાને બદલે મતિને રૂધે છે.

ત્યારે અહમ્ પોતે વ્યર્થ બને છે અને આત્માને વ્યર્થ બનાવે છે. જેટલી બાધાથી આત્માને વેગ મળે તેના કરતાં વધારે બાધા હોય તો આત્મા રૂંધાય છે. પછી કાંઈ નદીની વસ્તુ રહેવાને બદલે નદી જ કાંઈની વસ્તુ બની જાય છે અને આત્મા જ અહમ્ને વશીભૂત થઈને પોતાનું અમરત્વ ભૂલી સંસારમાં અત્યંત દીનહીન બનીને વાસ કરે છે. પોતાને દાન કરીને જે સાર્યક થાત, તે જ સંયમના વિશાળ મુખે રેતીના વેષ્ટનમાં શૂન્યશય્યા ઉપર પડી રહે છે. તેમ છતાં મરતો નથી, પોતાની દુર્ગતિ બોગવ્યા કરે છે.

૭૮

આત્માનું પ્રાગટ્ય

૮મી ચૈત્ર, ૧૩૧૫

પ્રાગટ્ય અને જેનું આ પ્રાગટ્ય હોય તે, એ બંને વચ્ચે એક ભતનો વિરોધ હોય છે. એ વિરોધના સામંવત્સ્ય દ્વારા જ બંને સાર્યકતા પ્રાપ્ત કરે છે. ખરું જોતા વિરોધના મિલન વગર પ્રાગટ્ય થઈ જ શકતું નથી.

કર્મમાં શક્તિની એક પણ પ્રકારની બાધા રહેતી છે — તે બાધાને વદી નહીંને કર્મની સાથે જોડાય છે માટે જ શક્તિને શક્તિ ઠહીએ છીએ. કર્મમાં શક્તિનો એ વિરોધ જો ન હોત તો શક્તિને શક્તિ કહેન જ નહિ. વળી, જો કેવળ વિરોધ જ હોત, તેનું કાંઈ સામંવત્સ્ય જ ન હોત તો પણ શક્તિને શક્તિ ન કહી શકાત.

જગતમાં જગદીશ્વરનું જે પ્રાગટ્ય છે તે સીમામાં અસીમનું પ્રાગટ્ય છે. એ સીમા અને અસીમ વચ્ચે વિરોધ છે. તેમ જો ન હોત તો અસીમનું પ્રાગટ્ય થઈ શકત નહિ. પણ કેવળ જો વિરોધ જ હોત તો એ સીમા અસીમને ઢાંકી રાખત.

એક બાબતમાં સીમાની સાથે અમીમનુ સામન્ત્ય છે કઈ બાબતમાં? સીમા પોતાની સીમામાં જ ગિયર ચઢાવે એવી રહેતી નથી તે સતત અમીમ તરફ આત્મી હોય છે અહીં તેને અમીમ સાથે સામન્ત્ય છે એની એ ગતિનો અત નથી — એ ગતિ દ્વારા જ તે અમીમને પ્રગટ કરે છે

ધારો કે એક અત્યંત લાગી વસ્તુ સ્થિર થઈને પડેલી છે નાનો ગજ સી રીને એ લબાઈની મોટાઈને પ્રગટ કરશે? તો કે ઉપરાઉપરી એ ગિયર પડેલી વાળી વસ્તુની પામે ઝડપ આગળ વધી વધીને તે દરેક વાર આગળ વધીને છે કે ના, હજી છેડો નથી આ ગો તે ગજ જો મૂગો મૂગો પડી રહેત તો એ મોટી વસ્તુની સાથે પોતાને વિરોધ છે એટલે જ એ જાણુ ન પડતુ તે ચાલ્યો એને એ ચાલવા દ્વારા જ એ મોટી વસ્તુને ડગે ને પગે તેણે જાણી એ ચાલવા મારફતે જ ગમે પોતે નાનો હોવા છતાં એ મોટી વસ્તુને પ્રગટ કરી એ રીતે નાની અને મોટી વસ્તુ વચ્ચે વિરોધમાં ત્યાં સામન્ત્ય સંધાય છે ત્યાં જ નાની વસ્તુ દ્વારા મોટી પ્રગટ થાય છે

જગત પણ એ જ પ્રમાણે સીમાબદ્ધ થઈને કેવળ ગિયર રહેતું નથી — તેમાં નિરતર એક અભિવ્યક્તિ ચાલ્યા કરે છે, એક ગતિ રહેતી છે રૂપમાંથી રૂપાન્તરમાં જતા જતા તે સતત મહે છે મારી સીમા વડે તેમના પ્રાગમ્ભિક હુ પૂરું ન કરી શક્યુ એ રીતે રૂપ દ્વારા જગત સીમાબદ્ધ હોઈને ગતિ દ્વારા અસીમને પ્રગટ કરે છે રૂપની સીમા ન હોત તો તેને ગતિ પણ ન હોત, અને તેને ગતિ ન હોત તો અસીમ અવ્યક્ત જ રહી જાત

આત્માના પ્રાગટ્યરૂપ જે અદમ તેની સાથે આત્માને એક વિરોધ છે આત્મા ન જાયતે સ્થિત, નથી જીવતો નથી ચરતો અદમ જન્મમરણમાં થઈને ચાલ્યુ જાય છે આત્મા દાન મે છે, અદમ

બેગુ કરે છે, આત્મા અંતરમા સચવા છડે છે, અદમ વિશ્વમાં આસક્ત થઈ રહે છે

આ વૈપરિત્યમા જો એક પ્રવારનું સામંજસ્ય ન રચાય તો અદમ આત્માને પ્રગટ કરવાને બદલે તેને ઢાકી દેતો

અદમ પોતાના મૃત્યુ દ્વારા જ આત્માની અમરતા પ્રગટ કરે છે કોઈ પણ સીમાબદ્ધ પદાર્થ નિશ્ચય સ્થિતિ એ અમર આત્માને પોતાની અદ્વિત સતત પૂરી રાખી શકતો નથી અદમતા મૃત્યુ દ્વારા આત્મા કપને છોડતો છોડતો જ પોતાના રૂપાતીત સ્વરૂપને પ્રગટ કરે છે રૂપ સતત કલા કરે છે, એને હું બાધી ન શક્યુ, એ સતત મને અતિક્રમીને ચાલ્યો જાય છે જન્મમૃત્યુના બારણા આત્માને માટે બધા બારણા નથી તે કેમ જશે તેના રાજપથના નિત્યતોરણ સમાન છે, તેમા પ્રવેગ ડરતો ડરતો તે ચાલ્યો જાય છે, એ દ્વારા તેની ગતિનું માપ દર્શાવે છે એટલું જ અદમ સતત ગતિશીલ બનીને આત્માને ફેરવ માપે છે અને સતત કહે છે — ના, એને હું સીમાબદ્ધ કરી ન શકી શક્યુ તે જેમ બીજી બધી વસ્તુઓને બાધી રાખના છડે છે તેમ જ આત્માને પણ બાધવા છડે છે બાધવા છડ્યું એ જ એનો ધર્મ છે તેમ જતા બિનકુલ બાધી રાખવું તેની શક્તિ બદાગની વાત છે જેમ બાધ્યુ એ તેની મદબ્દતિ છે તેમ બાધ્યુ એ જ તેની શક્તિ હોત તો એના જેવી સત્યાનાથ વાળનારી વસ્તુ બીજી શી હોત !

એટલે હું કહેતો હતો કે અદમ આત્માને સતત બાધે છે કે છોડી દે છે — એ બાધવા અને છોડી દેવા મારફતે જ તે આત્માના મુખ્ય સ્વભાવને પ્રગટ કરે છે જો એ બાધ્યું ન હોત તો એ મુક્તિ શી રીતે પ્રગટ થાત ?

આત્મા દાન કરે છે અને અદમ મંત્રાદ કરે છે, એ વિરોધમા સામંજસ્ય કયા છે એની ચર્ચા મેં કાને ઝરી છે આત્મા દાન કરના પામે મારે જ અદમ સંત્રાદ કરે છે, એ જ એ બે વચ્ચેનું સામંજસ્ય

છે અદમ્ ગો વાન બૃતી જાય છે—તે એમ માને છે કે સમગ્ર
પ્રસાદો તે જોયરા માટે છે એ મિથ્યાને તે જેમ જેમ વગી
રહેવા માગે છે તેમ તેમ ગો મિથ્યા તેને દુષ્ટ દે છે તેને છેતરે છે
આત્મા પોતાના અદમ્બુદ્ધ હિપર દ્વારા પચ્ચમ ખગ પશુ દ્વારે
આત્મસાત નહિ પ્રે દાન પ્રમે

આપણા જીવનની સાધના એ છે કે અદમ્ વડે આપણે
આત્માને જાગ્ર કરીશું તે પ્રસાદને બંને જ્યારે આપણે ધનને માનને
પિધાને જ પ્રગમ પ્રસાદ દષ્ટીએ છીએ ત્યારે અદમ્ પોતાને જ પ્રગટ
કરે છે આત્માને પ્રગમ કરતું નથી ત્યારે ભાષા પોતાની બનાવે
બનાવના દષ્ટે છે ભાવ ઝાળો પડી જાય છે

જે સાધુ પુત્ર હોય છે તમનું અદમ્ નજરે જ પડતું નથી
તેમના આ માને જ આપણે જોયા પામીએ છીએ એટલે તેમને
આપણે મદાધની મદામાની મદાવિદાન પ્રેતા નથી—તેમને
મદામા મદીએ છીએ તમના જીવનમાં આ મા જ પ્રગમ થતો હોય
છે એટલે તમનું જીવન સાર્ય હોય છે તેમનું અદમ્ આ માને
મુક્ત જ કરે છે બાધામસ્ત પ્રતુ નથી

એટલા માટે જ આપણી નાથના એ છે કે આપણે આ
માનવજીવનમાં સત્યને જ પ્રગમ પ્રીએ અસત્યમાં જ ગતદિવસ
તરવીન ન રહીએ એમ થાએ આપણે સદગતિના અધ્યક્ષમાં
જ આ માને ઢકી ન રાખીએ આ મા એ ધોર અધિકારમાં પોતાને
જેઈ । જેસે મોદમુક્ત નિમળ પ્રગમમાં પોતે પોતાની જાતને
જોળમે તે જાતજાતના અનિત્ય હિપરબોના સચ્ચમાં ગને ને પચે
ઠોકર ખાતા ખાતા ફે ફાસના ન ફેરે તે પોતાના અમૃત રૂપને
આનંદ રૂપને તારામાં પ્રાપ્ત કરે છે સ્વપ્રકાશ એવું પ્રજ્વળે કે જેથી
આ મા પોતાની બધા પ્રગટમાં તને જ પ્રગમ કરે પોતાના અદમ્ને
જ પ્રગટ ન કરે માનવજીવનને ઊંડ નિરર્થ ન બનાવી દે